

TARTU ÜLIKOOL

Valner Krinal

EESTI
MAJANDUSAJALUGU

TARTU 1992

TARTU ÜLIKOOL

Valner Krinal

EESTI
MAJANDUSAJALUGU

Õppevahend majandusteaduskonna
I kursuse üliõpilastele

TARTU 1992

SISUKORD

sõna.....	5	
ptk. Eesti majandus esiajaloolisel perioodil.....	6	
1.1. Kunda kultuurist kuni viljeleva majanduseni.....	7	
1.2. Üleminek viljelevale majandusele.....	10	
1.3. Sugukondliku korra lagunemine	14	2
ptk. Läänikorra, pärisorjuse ja teoorjusliku mõisa- majanduse kujunemine Eestis	26	
2.1. Tootlike jõudude purustamine muistse vabadus- võitluse ajal.....	26	
2.2. Feodaalne ehk läänimaavaldus. Vasalkonna kujunemine	28	
2.3. Põllumajandustootmine	30	3
2.4. Talurahva koormised	34	5
2.5. Talurahva ühiskondlik liigestus. Pärisorjuse kujunemine	38	4
✓ ptk. Käsitöö, kaubandus ja linnad XIV-XVI sajandil	45	6
3.1. Eesti linnad keskajal	45	7
3.2. Käsitööndus ja muu tegevus linnades	48	
3.3. Kaubandus ja rahaasjad	53	
✓ ptk. Eesti majandus Liivi sõjast kuni Põhja- sõjani	64	
4.1. Eesti majandusolukord pärast Liivi sõda.....	64	8
4.2. Rootsi poliitika Ida-Baltikumis	69	9
4.3. Põllumajanduse iseloom. Mõisamajanduse areng	70	
4.4. Talumajanduse olukord	74	
4.5. Mõisate reduktsioon. Suur nälg	77	
4.6. Linnad, kaubandus ja käsitöö	82	10
✓ ptk. Eesti majandus Vene riigi koosseisus XVIII sajandil	94	

2.1 x	5.1. Põhjasõda (1700-1721) ja selle majanduslikud tagajärjed Eestile	94	13
2.2	- 5.2. Tsaarivalitsuse poliitika Baltikumis	96	14
2.3	- 5.3. Põllumajanduse olukord pärast Põhjasõda	99	15
2.4	- 5.4. Agraarsuhted ja talurahva olukord	103	16
2.5	- 5.5. Agraarsuhete reformimise katsed	106	17
	6. ptk. Linnad, tööstus ja kaubandus kuni talurahva vabastamiseni pärisorjusest	112	18
	6.1. Linnade osatähtsus majandusel	112	19
	6.2. Käsitöö olukord. Linnaelanike tegevusalad	117	20
	6.3. Manufaktuuritööstuse tekkimine	123	21
	6.4. Kaubandus	129	22
	7. ptk. Pärisorjuse kaotamine Eestis	136	
	7.1. Esimesed talurahvaseadused	136	
	7.2. Talurahva vabastamine pärisorjusest. 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadus	140	
	8. ptk. Eesti põllumajandus pärast pärisorjuse kaotamist (1816-1870. aastal)	144	
3.1	8.1. Tootlike jõudude edasine areng põllumajanduses	144	
3.2	8.2. Teorendisüsteem. Talurahva olukord	153	
3.3	8.3. 1849. ja 1856. aasta talurahvaseadused	154	
	9. ptk. Tööstuse ja käsitöö arenemine pärast talurahva vabastamist pärisorjusest (1816-1870)	157	
	9.1. Industrialiseerimise algus	157	
	9.2. Tööliskonna kujunemine Eestis	170	
	9.3. Käsitöö	173	
	9.4. Kaubandus	176	
	Lisad	180	

Eessõna

Riigi majandustasemest oleneb tema poliitiline ja kultuuriline areng. Viimased omakorda avaldavad mõju esimesele. Järelikult tuleb ajaloo igakülgselt mõistmiseks tunda kõiki selle osasid. Viimasel ajal on ajalookirjanduses käsitletud peamiselt poliitilist olukorda ja kultuuri arengut. Vähem on koondülevaateid majanduse arengust. Kuid säärane olukord ei iseloomusta ainult viimaseid aastaid: spetsiaalselt Eesti majanduse kohta on ka varem vähe kirjutatud. Alles 1937. aastal ilmus esmakordselt "Eesti majandusajalugu" H.Sepa, O.Liivi ja J.Vasara toimetamisel. See on põhjalik uurimus Eesti majanduse kohta, kuid puhkenud II maailmasõja tõttu jäi pooleli. Raamat lõpeb XIX sajandi algusega.

1979. aastal ilmus kirjastuse "Valgus" väljaandel "Eesti NSV majandusajalugu". Autorid V.Krinal, J.Karma, H.Ligi ja F.Sauks. Raamat kirjutati ja ilmus stagnatsiooniperioodi sügavseisus. Seetõttu on arvesse võetavad ainult esimesed osad, sedagi tinglikult, mitte aga ajajärk alates demokraatliku korra kukutamisest Eestis. Viimasele osale heitiski kriitika ette liigset faktoloogiat, teoreetiliste järelduste puudumist. Ju siis autorid ei soovinud neid teha.

Mittemarksisstlikust seisukohast on majandusprobleeme käsitletud mitu viimaste aastate ajaloolist väljaannet. Nimetagem siinkohal Erik Virbsoo "Lugusid möödunud aegadest" (kirjastus "Perioodika" 1989) või Mart Laari, Lauri Vahtre, Heiki Valki "Kodu lugu" I ja II samalt kirjastuselt samal aastal. Ka ajakirjanduses on ühtteist avaldatud. Neis pole küll majanduse arengu käsitus esikohal, kuid neis esiletoodud on järgnevas arvestatud.

Käesoleva väljaande eesmärgiks on anda võimalikult objektiivne ülevaade Eesti majanduse arengust esiajalooost kuni tänapäevani. Esimeses osas jõuame ainult XX sajandini.

1.peatükk. EESTI MAJANDUS ESIAJALOOSEL PERIOODIL

Umbes 11 000 aastat tagasi taandus mandrijää Eestist. See tegi võimalikuks floora tärkamise ja fauna ilmumise meie maal. Jääst vabanenud Eesti kontuurid erinesid tunduvalt tänapäevastest. Liustiku sulamisel tekkinud suured veehulgad valgusid madalatele aladele, eelkõige Peipsi ja Võrtsjärve nõkku, ujutasid üle suure osa Kirde-Eestist, kogu Loode- ja Lääne-Eesti ning saared. Samuti oli üle ujutatud Põhja-Eesti madalam rannikuala. Eesti pindala võis olla vaid 2/3 praegusest.

Jääst vabanenud aladel hakkas tärkama elu. Algul valitses karm subarktiline kliima. Sellele vastavalt levis polaaraladele iseloomulik tundrataimestik ja -loomastik. VIII-VII aastatuhandest alates algas kliima pidev paranemine, see oli niiske ja praegusest jahedam. Levisid kasemetsad. Sisse rändasid juba tüüpilised metsavööndiloomad: põder, pruunkaru, veekogude elanik kobras jt. Sellest perioodist pärinevadki esimesed kindlad tõendid inimese viibimisest Eesti alal. Eesti ala esimeste asukate elatusaladeks olid küttimine, kalapüük ning mitmesuguste söödavate taimede ja pisiloomade korjamine toiduks (korilus).

Kuna sellel ajal valmistati tähtsamad tööriistad puust, kivist (või ka luust), nimetatakse seda aega kiviajaks, mida jaotatakse vanemaks, keskmiseks ja nooremaks kiviajaks. Vanimad inimese kohaloleku jäljed Eestis on avastatud Pärnu jõe paremal kaldal, mis asub Sindist poolteist kilomeetrit ülalpool. Leid kuulub keskmisse kiviaega ehk mesoliitikumi (VIII aastatuhande keskpaik e.Kr.).

Pulli asula leidudeks on vähesed tulekivist, luust ja sarvest esemed. Kõige rohkem on leitud väikseid tulekiviriistu, viimaste hulgas domineerivad laastudest valmistatud piklikud kõõvitsad. Selliseid riistu kasutati loomanahkadelt rasvakihi kraapimiseks ning luu- ja puitesemete pinna

tasandamiseks. Teravamaid servi võidi kasutada ka lõiketeradena.

VII aastatuhande I poolel kliima soojenes tunduvalt Metsades hakkas valitsema mänd, hakkas olema leppa, jalakat, pärna, tamme, saart, vahtrat, künnapuud ja sarapuud. Loomastikku ilmusid ürgveis ja hirv, senisest sagedamini võis kohata metssiga.

1.1. Kunda kultuurist kuni viljeleva majanduseni

• Läänemere mesoliitilist kultuuri (haaras peale Eesti ka Läti ja Põhja-Leedu) nimetatakse Kunda kultuuriks. Oma nime sai see Kunda lähedal asunud muistse järve põhja ja saare (Lammasmäe) leidude järgi. Keskmise kiviaja küttijate ja kalastajate asulakoht tekkis sinna VII aastatuhandel e.Kr. Peamiseks kalastusriistaks oli ahing, mille tera valmistati lõhestatud toruluust, vooliti ja lihviti hästi siledaks. Tera ühte serva lõigati väikesed kisud.

Küttimisvahendeist oli Kunda elanikel kasutusel vibu koos nooltega. Nooleotsi valmistati luust, vähemal määral ka tulekivist. Otsustades nooleotste vähesuse järgi, ei olnud vibu siiski peamine küttimisvahend. Üsna arvukalt on Kunda leidude hulgas ka luust harpuuniotsi. Võrreldes ahingutega on need massiivsemad, tugevate kiskudega ja pärapoolses osas sälguga. Harpuunidega kütiti esmajoones veeloomi, näiteks kopraid, mererannal võibolla ka hülgeid. Suuremate maismaaloomade jahil olid tähtsaks relvaks odad ja heiteodad, millel olid samuti luust otsikud.

Lammasmäel olid ülekaalus riistad, mida oli kasutatud mitmesuguse toormaterjali (puidu, luu, kivi, loomanahkade) töötlemisel, tööriistade, kehakatete jne. valmistamisel. Siin näeme kivikirveid ja -talbu. Eripäraseks riistaks olid luust õõnestalvad, mida kasutati töönaoliselt puidust ja männikoorest õõnesnöude valmistamisel.

Peale töödeldud esemete leiti Kundast hulgaliselt loomaluid - muistsete elanike toidujäänuseid. Luudest 2/3

olid põdra omad, 1/3 kuulus koprale. Karu, hülge, ürgveise- metssea, saarma, metshobuse, hundi jt. luud moodustasid väikese osa leidudest. Kunda loomaluude hulgas olid ka koera omad.

Kunda Lammasmäega enamvähem samaaegseid, osalt veidi hilisemaid leiukohti on Eesti territooriumilt teada mujaltki, näiteks Värtsjärve ümbrusest, Umbusi asulast Pältsamaa külje alt, Pärnu jõe äärest Reiu suudme lähedalt.

VI-V aastatuhandel muutus ilmastik jälle niiskemaks, jäädes seejuures soojaks. Talved olid pehmed, vegetatsiooniperiood pikenes. Männi ja kase osatähtsus vähenes, nende kõrval leidus rohkesti leppa, alusmetsas väga palju sara- puud, üha rohkem levisid laialehised puuliigid, eriti jalakas, pärn ja tamm. Vähesel määral kasvas ka kuuske. Neis metsades oli rikkalik loomastik. Nagu näitavad luuleiud, jäid põder ja kobras endiselt tähtsamateks jahiloomadeks, kuid leidus ka metssiga, ürgveist, hirve ja teisi jahiloomi.

Keskmine kiviaeg on Eesti esiajaloo pikim järk, kestes peaaegu niisama kaua kui kõik hilisemad ajalooperioodid ühtekokku. Ajapikku maapind tõusis, meri taganes ning Eesti territoorium omandas ligilähedaselt oma praeguse kuju. Kooselu vormiks oli sugukondlik kord. Kuna inimesi elas meie territooriumil veel vähe, olid asulad väikesed ning ka sugukonnad ei saanud olla eriti suured. 1 inimese äraelamiseks oli mesoliitikumis vaja 20 ruutkilomeetrit kändumaad. Ürg-Eesti elanike arv võis olla 1500 ringis, mitte rohkem.

Et küttida suuremaid loomi, ehitada elamu või kaitsta end vaenlaste vastu, pidid inimesed tegutsema ühiselt. Ühine töö tingis tootmisvahendite ühisomanduse. Sugukonnas valitses kõigi liikmete võrdsus. Sugukonna liikmed ei abiellunud omavahel, vaid võtsid endale elukaaslase teisest sugukonnast. Kaks isekeskis abielusuhteis olevat sugukonda moodustasid algse hõimu.

Sugukonnas jagunes töö soo ja vanuse järgi. Meeste ülesandeks oli küttimine, kalapüük ja kogukonna kaitsmine. Naiste põhiöö oli taimtoidu korjamine, toidu ja kehakatte

valmistamine ning laste kasvatamine. Naiste osatähtsus oli suurem, sest mehed olid sageli pikka aega kodust eemal. Sugulust arvestatigi ainult naisliinis, mistõttu seda sugukondliku korra staadiumi nimetatakse emajärgseks ehk matriarhaadiks.

Domineeris anastav majandus. Selle aja inimene ei saanud elada püsivalt paigal nagu hilisem põlluharija, vaid pidi saagi- ja püügivõimaluste muutumise tõttu vahetama oma elukohta. Kõik asulad paiknesid veekogude ääres. Säärane rändav eluviis oli ebasoodus tugevate elamute tekkimisele. Kasutati telgitaolisi, puukoorega või loomanahkadega, talvel mätaste ja lumega kaetud püstkodasid. Talvel põles koja keskel oleval leel tuli. Liikuv eluviis mõjus soodsalt liiklemis- ja veovahendite arengule. Vetel liiguti tugevaist puutüvedest õnestatud ruhtil (künäl) või lihtsal parvel, talvel kasutati lohistusveokit. Soid ületati tarbe korral vitstest punutud rajade abil.

Noorem kiviaeg ehk neoliitikum (III aastatuhandest kuni II aastatuhande keskpaigani e.Kr.) oli mesoliitikumiga värreldes tunduvalt dünaamilisem ajajärk. Selle ajastu asulakohti on avastatud Peipsi ja Võrtsjärve, Pärnu jõe ja Emajõe kallastel ning mererannikul. Eesti alal jätkus neoliitikumi algul areng vanalt Kunda kultuuri põhjalt. Leitud on kivi- ja luukirveid ja -talbu, oda- ja nooleotsi, ahinguid ja harpuune. Esmakordselt hakati valmistama savinõusid (keraamika). Kammitaolise hambulise riistaga vajutatud ornamendi järgi nimetatakse seda kammkeraamikaks. Keraamika valmistamise oskus omandati nähtavasti mitmest suunast, osalt siirdlaste kaudu. Kammkeraamika levis siin laialdaselt III aastatuhande keskpaiku. Arvatavasti olid kandjaks ida poolt tulnud soome-ugri hõimud, kes varasema kohaliku rahvastikuga segunedes panid Eestis ja naaberaladel aluse Läänemeresoome etnilise rühma kujunemisele. Arenes vahetus naaberhõimudega, mille tulemusena meil levis idapoolne tulekivi, Soomest või Karjalast pärinev kiltkivi ja Läänemere kagurannikult saadav merevaik.

1.2. Üleminek viljelevale majandusele

III aastatuhande lõpul saabusid Baltimaadele ja Soome tõenäoliselt indoeurooplaste hulka kuulunud venekirveste kultuuri hõimud, kes avaldasid olulist mõju nii edaspidisele majanduse ja kultuuri arengule kui ka etnilistele protsessidele. Venekirveste kultuuri hõimud tõid kaasa koduloomade pidamise ja maaviljeluse alged, tehnilise uuendusena kivi-vipurimise.

Nende elamiskohad ei paikne enam veekogude ääres, vaid tavaliselt Pandivere, Sakala kõrgendikul, ja üldse kõrgemates kohtades, mille läheduses leidis looduslikke rohumaad. Venekirveste kultuuri hõimudest on järele jäänud õhuke kultuurkiht ja väikesed kalmistud. Sellest järeldatakse, et elati väikeste kogukondadena, kes uute karjamaade ja võibolla ka viljakasvatuseks sobivate maalapide otsingul aegajalt asukohta muutsid. Leidude põhjal otsustades võib väita, et kasvatati peamiselt lambaid, kitsi ja sigu, vähem veiseid.

Vilja kasvatati väikestel lapikestel, mis mõneaastase tarvitamise järel väljakurnatuna maha jäeti, et nende asemele uusi üles harida. Niisuguste ajutiste ale- või sõõrulappide tegemises on meil arvatavasti maaharimine üsna kaua seisnenud. Vabaks jäänud kändudevaheline pind kobestati kõpla või küünega (ridvaga, mille ühte otsa oli jäetud oks). Arvatakse, et küünest on tuletatud sõna kündma. Säärase algelise alepõllunduse tõttu ei olnud saagid suured, kuid andsid siiski lisa korjatavale taimtoidule. Meil kasvatatud viljalikidest on keelevelistel ja muil andmeil vanimad oder ja nisu, millele juurviljana lisandus naeris.

Kristuse eelsel II aastatuhandel halvenes kliima, ilmastu jahenes ja see tingis kuusemetsade suurema leviku. Mainitud aastatuhande jooksul lähenesid küttidest-kalastajatest kammkeraamika kultuuri kandjad ja hiljem sisserännanud viljeleva majandusega tegelevate venekirveste kultuuri hõimud. Sellest kõnelevad nörkeraamika ja euro-

piidsete tunnustega inimeste matmispaigad Valmas, Tamulas ja teistes kammkeraamika asulates. Karja- ja viljakasvatuse levikust venekirveste kultuuri mõjul annavad tunnistust ka varased balti laensõnad läänemeresoome keeltes: hein, härg, oinas, kits, voon, hernes.

Kodulooma- ja viljakasvatuse ilmumine küttimise ja kalapüügi kõrvale oli esimese suure ühiskondliku tööjaotuse algus. Inimese töö hakkas andma ülejääke, mida hakati vahetama naaberkogukondadega. Kõnesolev periood tõi veel ühe olulise muudatuse majandusellu - metalli tarvitamise mitmesuguste tarberiiistade ja muude esemete valmistamiseks. Vase ja selle ning inglistina sulami - pronksi tarvitamine oli samuti nagu põllundus ja karjanduski levinud siia tolleaegsest maailma kultuurikeskusest Lähis-Idast.

Oli alanud pronksiaeg, mis kestis II aastatuhande keskpaigast kuni VII sajandini enne Kr. Vanem pronksiaeg (II aastatuhande II pool) oli oma kultuuri üldilmelt lähedane kiviaja lõpuga ja nende vahele selgema piiri tõmbamine on üsnagi raske. Seevastu noorem pronksiaeg (X-VII saj. e.Kr.) on vanemast selgemini eristatav, seisab aga omakorda lähemal varasele rauaajale (VI saj. e.K. - I saj. p.Kr.).

Umbes II eelkristliku aastatuhande keskpaiku sai pronks tuntuks põhjamaail ja 1300.a. paiku hakkab Baltimaale ilmuma esimesi pronksesemeid. Pronksi tarvitamine neis piirkonnis, kus leidis vajalikke metalle looduses, ning kaubanduslikult eriti soodsais liikluskeskuses sai võrdlemisi üldiseks ja igapäevaseks, jäi see Läänemere idarannikul ja kogu laialdasel põhjapoolse Ida-Euroopa alal üsna väheseks. Peale mõne kirve, odaotsa ja ehte tuleb pronksesemeist nimetada paari sirpi kui esimesi kindlalt teadaolevaid metallist viljakoristusvahendeid. Meie pronksesemete võrdlus naaberalade omadega näitab, et suurem osa meil olevast pronksist toodi kas valmisesemetena või toormaterjalina Läti ja Leedu kaudu Ida-Preisist, kuhu see omakorda veeti mööda Vislat Doonau-mailt. Väiksem osa meie pronksist toodi Skandinaavia kaudu. Pronks levis meie alal vähe. Enamik tööriistu ning relvi

valmistati endiselt puust, kivist ja luust.

Varane metalliaeg oli Eestis viljelusmajanduse pikal-
dase ja visa levimise ning arenemise periood. Selle aja
jooksul muutusid karjakasvatus ja maaviljelus lõplikult
majanduse aluseks, kuigi nende tegevusalade algeid tuleb
otsida juba neoliitikumi rüpest. Samal ajal sai alguse ka
hülgepüük ja merekalastus saartel ning rannikualadel.

Pronksiajal tõrjuti küttimine ja kalastus tagaplaanile,
kuigi sesooniti võisid need, rannikualadel iseäranis
hülgepüük, anda elatusallikana veel olulist lisa. Arenesid
ka mitmesugused käsitööalad, nagu ehitustöö ja riidevalmis-
tamine. Sissetoodava metalli hulga suurenemine osutab vahe-
tuse kasvule. Majanduse ja kultuuri areng kulges kiiremini
rannikualadel, kuhu kõigepealt saabusid impulsid
väljastpoolt, samuti vahetuse teel saadav metall. Seevastu
sisemaal, iseäranis Lõuna-Eestis, paistab vana elulaad
püsivat tugevmini; arvatavasti säilisid siin kauemini ka
küttimine ja kalastus.

Alates I aastatuhandest enne Kristust hakkasid Eesti
ala elanikud kasutama vastupidavamat metalli - rauda. Oli
saabunud varane rauaaeg (VI saj. e.Kr. - I saj. p.Kr.). Et
rauda toodi sisse hoopis rohkem kui pronksi ja seda saadi ka
kohalikust soomaagist, tõi ta inimeste ellu suuri muutusi.
Rauast tööriistadega sai paremini raiuda metsa, harida
põldu, lõigata vilja, niita heina. Viimase aastatuhande
keskpaigaks e. Kr. oli koduloomakasvatus saavutanud majan-
duses juba tunduva ülekaalu küttimise üle. Selle perioodi
asulaist leitud loomaluudest pärineb 4/5 kodu- ja vaid 1/5
metsloomadelt. Rauast sirpide, sarvkõblaste ja viljaterade
leiud annavad tunnistust viljakasvatuse edasisest levikust.
Viljelusmajanduse arenedes võeti järjest uusi alasele kasutu-
sele, arenes sisekolonisatsioon. Asustus koondus hõreda
metsaga madalike servadele, kus leidus rohumaid karilooma-
dele. Metsarikkal sisemaal on sellest ajast vähe muistiseid.

Hilispronksiaja kindlustatud asulatest on varase
rauaaja alguses edasi püsinud Asva ja Iru. Nimelt oli sel-

leks ajaks tavaliste kaitsmata ehk lahtiste eluasemete kõrvale tekkinud juba kindlustatud asulaid. Viimaste olemasolu kõneleb kokkupõrgetest ja võitlusest hõimude vahel saagi ja paremate maade pärast. Varajase rauaaja lõppjärku võiks kuuluda Kirde-Eestis Pada jõe ääres asuva Koila linnamäe alumine kultuurikiht. Kuid see koht on olnud leiuvaene. Varajase rauaaja ehitusjäänuseid ja keraamikat on leitud ka Alatskivilt Kalevipoja sängist.

Avaasulate leidudest väärivad märkimist Akali, Sii-musaare, Rannamõisa, Altküla, Kaseküla omad. Maaharimissüsteemina levis aleteo kõrval arvatavasti söödiviljelus, milleks oli soodsamaid tingimusi iseäranis Põhja- ja Lääne-Eestis ning saartel. Võimalik, et just neis piirkondades hakkasid kujunema ka esimesed põlispõllud.

Uutes tingimustes suurenes mehe osatähtsus sugukondlikus kogukonnas. Mees tegeles rohkem loomadega, tema jõudu läks vaja põllu kobestamisel, tema hankis ja töötles metalli. Isa hakkas oma vara üle andma poegadele. Sugukond muutus isajärgseks ehk patriarhaalseks, kus sugulust arvestati meesliinis. Matriarhaadis valitsenud paarabielu, mida iseloomustas abielupoolte üsna lõtv seos, asendus patriarhaadile üleminekul järkjärgult monogaamiaga.

1.3. Sugukondliku korra lagunemine

Siin tuleb käsitleda vanemat rauaaega (I-V saj. p. Kr.), keskmist rauaaega (V saj. II pool kuni IX saj.) ja nooremata rauaaega (X saj.- XIII saj. algus). Meie ajaarvamise algus märgib Läänemerele ja Eestiski üldist majandus- ja kultuurielu tõusu.

Pärast pikka ülemineku- ja ettevalmistusaega oli maa-^{õppas}viljelus elatumisalanana jõudnud tõusta esikohale kogu Eesti territooriumil. Sellega kaasnes rahvastiku märkimisväärne laienemine suurele osale nendest aladest, mis on jäänud põhilisteks viljakasvatuspriirkondadeks tänapäevani. Esiolgu oli ülekaalus ^{õppas}alepõllundus. Tänu tuha väetavale toimele saadi alemaalt üks-kaks head lõikust, seejärel kulus aga metsa taastamiseks mitukümmend aastat. Samal ajal suurenes ka söödi- ja söödi-kesaviljeluse osatähtsus. Maaharimine toimus lihtsa künniriistaga, mille ette olid rakendatud loomad - veised (vanasti "vedikesed" sõnast "vedama"). Koos sellega jätkus asulalähedasemate ja kauem viljeluse all olnud maade muutmine põlispõldudeks.

Otseseid andmeid maaharimisriistadest on meil varasemast ja keskmisest rauaajast väga vähe. Ühe sellekohase leiuna mainigem tõenäoliselt VIII-IX sajandist Tartu linnusest pärit rauast sahtera, mis kuulub vana kohalikku tüüpi konksadradele. Kuigi põlispõldude harimisega käis kaasas loomakasvatuse areng, ei saa rääkida koduloomade suurest hulgast. Nimelt torkab just Kagu-Eesti osteoloogilises materjalis silma koduloomaluude suhteline vähesus. Eriti selgesti ilmneb see Rõuge linnuses, kus koduloomade luud moodustasid ainult 43 % kõigist imetajaluudest. Veidi rohkem oli neid Tartu linnuses. See näitab, et kütindusel oli veel suur osa. Loomakasvatuse osatähtsus oli suurem Põhja- ja Lääne-Eestis. Mis puutub keskmise rauaaja sirbi- ja vikati-leidudesse, siis on need saadud ka peamiselt Põhja-Eestist.

Ajajärgule iseloomulikuks muutuseks on uut tüüpi kalmehitised. Kuni 100 meetri pikkused kividest ja mullast

kalmed koosnevad mitmest suuremate kividega piiratud ristkülikukujulisest osast ehk tarandist, mille järgi neid kalmeid nimetatakse ^{orepõim} tarandkalmeteks. Igasse tarandisse on maetud (harilikult põletatult) mitu surnut koos rikkalike ehtepanustega. Tarandkalmed paiknevad enamasti hilisemate külade juures. See näitab põlluharimise pidevust tollest ajast tänapäevani välja. Tarandkalmeid peetakse suurepereliste kogukondade matmispaikadeks. Suurpere oli mitmest põlvkonnast koosnev lähisugulaste rühm (harilikult isa ja poegade perekonnad), keda sidus ühine tootmine ja tootmisvahendite omandus. Suurpere tekkis sugukonna kui majandusüksuse lagunemisel viljakasvatuse osatähtsuse tõusu tõttu. Tollal ülekaalus olnud aleviljelus nõudis mitmekümnest täisealisest liikmest koosneva kollektiivi ühist tööd.

Sugukondade lagunemine suurperedeks, kellest igauks oli omaette tootmisüksus, ei põhjustanud hõimusedemete närgenemist. Veresugulussidemetel oli veel oluline tähtsus, mis aja jooksul siiski vähenes. I aastatuhande keskpaigaks kujunesid välja peamised eesti hõimud. Keskmisel rauaajal algas ka suuremate territoriaalsete ühenduste - kihelkondade kujunemine. Neist suurem osa tekkis varasemate hõimualade alusel. Sel ajal tekkinud kihelkondlikud moodustised olid üldiselt suhteliselt väikesed.

Ilmselt ulatub keskmisse rauaajaga tagasi ka kihelkondade liitude - maakondade kujunemise algus. On tänaoline, et analoogiliselt kihelkondadele olid varased maakondlikudki ühendused suhteliselt väikesed, hõlmates ainult paari kihelkonda. Samal ajavahemikul hakkasid suurperest eralduma üksikpered. Selle eelduseks oli tootlike jõudude areng, eriti künnipõllunduse levik. Loomade jõul veetava adraga suutis üksik pere harida vajalikul hulgal põllumaad, mistõttu ta ei sõltunud enam sel määral suurema kollektiivi koostööst kui varem. Üksikpere kätte jäid kõik tema toodetud varad. Ühisomandi kõrvale tekkis eraomandus.

Üleminekuga territoriaalsele kogukondlikule korrale

suurenes ilmselt ka vanemate osatähtsus. Tavaliste matmispaikade hulgas hakkasid silma paistma üksikute rikaste omad. Neist tuntum on põletusmatus VI sajandist Kivimäel Läänemaal. Surnule oli kaasa pandud rohkesti pronksist ja hõbedast hästitöödeldud kaela- ja käevõrusid ning rauast relvi ja tööriistu. Samast ajast pärineb mitu rikkalikku aardeleidu. Kõige sagedamini koosnevad need rasketest, väga hoolikalt töödeldud hõbedast kaela- ja käevõrudest ning sõlgedest. Niisuguseid aardeid on leitud Kardlast Tartu lähedal, Pilistverest Viljandimaal, Loosist Võrumaal. Ilmselt idaslaavlaste vahendusel on Eestisse jõudnud Varnjast ja Kavastust leitud Bütsantsis valmistatud hõbevaagnad. Alates IX sajandist ilmuvad kümneid ja sadu hõbemünste, enamasti Araabia dirhemeid sisaldavad aarded. Eeltoodu oli suures osas saadud väljastpoolt meie maad. See aga tähendas, et meie esivanematel oli ka piisavalt viimakaupu. Nagu võib järeldada vanadest ajalooallikatest, olid kõige tähtsamaks väljaveokaubaks karusnahad. Neid saadi siinsetest metsadest rohkesti ja neid on kõigil aegadel hinnatud ning ostetud lõunapoolsetes maades. Nahkadele lisandusid tõenäoliselt veel mõned põllusaadused. Kõik see tähendab aga, et kaubandus, mis varem oli etendanud kõrvalist osa, muutus pärast metallide kasutuselevõttu oluliseks rahvamajandusharuks, kujuneva talurahva üheks peamiseks jõukusallikaks. On andmeid ka läbiveo- ehk transiitkaubanduse kohta. Seegi võimaldas saada vahekasu.

Rikaste esilekerkimisega sagesid relvastatud kokkupõrked. Sõjaretked muutusid üheks rikastumise vahendiks. Kaitsevajaduse suurenemisest annab tunnistust uute alalise eluasemena kasutatavate suhteliselt väikeste linnuste rajamine. Tuntumad neist on Peedu Tartu- ja Rõuge Võrumaal. Neist esimene on põlenud kaks, teine koguni kuus korda. Sellised linnused kuulusid tõenäoliselt mõnele ülikuperele; kasutusel püsisid nad X-XI sajandini.

Noorem rauaaeg oli kiire tootlike jõudude arengu aeg Eesti alal. Silmapaistval hulgal on selle aja leiumateterja-

lides kirveid. Üleminekul nooremale rauaajale muutus oluliselt kirvevorm. Seni valitsenud kitsateraline kirves kadus tarvituselt. Selle asemel levisid laiateralised. Kirvelaba kuju järgi jagunevad need kaheks põhivormiks: kolmnurkse labaga kirvesteks ja lõuaga kirvesteks. Enamik Eestist leitud noorema rauaaja kirveid esindab teist põhivormi. Levinud olid noad.

Muudest tööriistadest nimetagem kõigepealt vikateid, mida on leitud ühtekokku umbes 50 eksemplari, peale selle veel katkendeid. Vikati pikkus oli umbes 25-50 cm. Neid on leitud rohkem Põhja- ja Lääne-Eestist, kaasa arvatud Saaremaa ja Muhu. Sirpe on leitud vaid kümnekond. Kui vikatid olid esmajoones meeste hauapanusteks, siis sirbid esinevad peamiselt naiste matuste juures.

Leiumaterralides on ka mõned terviklikumalt säilinud kaalud ning kaaluvihid. Viimased on enamasti pronksist, kuid ka rauast. Muudest riistadest ja vahenditest on veel rauast ahinguid, pronksist lante ehk vedeleid, rauast krappe, naaskleid, nõelu, luust viisuludasid, luust ja savist värtnaketri, üsna arvukalt on naelu ja neete. Viimased on osalt paadineetid.

Jõudsalt kasvas rahvaarv ja laienes asustus. Asustamata jäid veel peaaesjalikult suuremad soode ja rabade alad, nagu Pärnu jõgikond, sellest lõunas asuv Eesti edelanurk ning sooderikas vöönd Väändrast Võsuni. Alalist elanikkonda ei olnud ka viljakasvatuseks sobimatul rannikuribal, samuti mitmel saarel, nagu Vormsi, Ruhnu, Kihnu jt. Hiiumaad nimetati veel XIII saj. lõpul tühjaks saareks. Asustus oli endiselt talupoeglik, otseselt seotud maaharimise ja loomakasvatusega. XIII sajandi alguse kroonikad kiidavad eestlaste avaraid põlde ja suuri külasid. "Taani hindamisraamatust" nähtub, et Eesti külade hindamisel oli samal ajal ainsaks mõõduks adramaa, mille aluseks oli esijoones teatav põllumaa hulk. Tollal tähendas adramaa talu, mille põlde hariti ühe adraga ja millel oli teatud hulga heina-, karja- ja teiste ühismaade kasutamise õigus. Enamasti oli perel üks

adramaa, leidus aga ka neid, kelle maa suurus ulatus viie adramaani.

Samast allikast lähtudes võib oletada, et XIII sajandi algupoolel oli Eestis ligikaudu 21 000 adramaad ülesharitud maid, milline arv peaks vastama ka tolleaegsete majapidamiste arvule. Kui ühes majapidamises elas tavaliselt 6-9 inimest, siis peaks elanike arvuks tol ajal olema 120 000 - 180 000 (prof. H.Ligi arvutustel 150 000 - 200 000). Keskmise rahvastiku tihedus oli seega 2,5-4 inimest ühel ruutkilomeetril.

Leidud tõestavad agrotehnika edusamme. Lõuna- ja Kesk-Eestis hakkas tõenäoliselt just sel perioodil levima rauast sahatradega kaheharuline ader (harkader), mis oli kasutusel venelastel ja latgalitel. Põhja- ja Lääne-Eesti õhukestel paepealsetel muldadel tarvitati endiselt ühesahalist juurpuuatra. Peale adra kasutati just aletegemisel asendamatu maaharimisriista, pikkade vetruvate okspiidega kuuselõhandikest karuäket. Viljalõikusele tuli tarvitusele Novgorodimaalt laenatud laiateraline sirp, mille tööjõudlus oli vana sirbi omast märksa suurem.

Põllukultuuridest oli varem domineerinud oder. XI sajandist peale hakkab kiiresti levima rukis, mida esialgu kasvatati suviviljana. Mullastiku- ja kliimatingimuste suhtes võrdlemisi leplik rukis edenes siinsetel kerge lõimisega muldadel hästi taliviljana. Kui varem rakendati põlispõldudel kaheväljasüsteemi, mille puhul iga aasta pool põldu oli vilja all, teine pool aga puhkas (kesa), siis talirukki levik odra kõrval tingis ülemineku kolmeväljasüsteemile. Kesasse jäeti nüüd igal aastal vaid kolmandik põllumaast, teisele kolmandikule külvati tali-, kolmandale suvivilili. Järgmistel sajanditel muutus kolmeväljasüsteem üldiseks ja valitses XIX sajandi keskpaigani. Muudest kultuuridest kasvatati kaera, vähesel määral nisu, hernest, põlduba, naerist ja lina.

Käsitöös põlluharimisega arenes loomakasvatus. Araabia XII sajandi geograafi Idrisi andmetel olnud Kolõvani (Tallin-

na) elanikel palju kariloomi. Läti Henriku kroonika järgi said sakslased ühel retkel Soontaganasse saagiks üle 4000 veise. Kehvade talvitustingimuste (napp toit, algelised sarataolised laudad) tõttu olid tolleaegsed loomad kasvult väikesed. Veiste kõrgus ei küündinud enamasti meetrinigi, kodusiga oli metsseast märksa kiduram. Sellele vaatamata olid koduloomad talupoja peamiseks vallasvaraks.

Loomakasvatus oli endiselt rohkem levinud saartel ja Lääne-Eestis. Seal oli kindlalt esikohal veis. Nende luid on seal arvuliselt üle poole kõigi koduloomade luudest. Veise järel oli läänepoolses Eestis teisel kohal väike sarvkari (lammas ja kits), sellele järgnesid hobune ja siga. Lõuna-Eestis oli veise osatähtsus kasinam. Lõhaverse linnusest leitud loomaluude hulgas kuulub esikoht sea omadele: alles siis järgnevad veise-, lamba-, kitse- ja hobuselud.

Meie esivanemad on harrastanud ka mesindust, iseäranis Lõuna- ja Kagu-Eestis. See oli metsamesindus: mesilasperede jaoks õhnestati metsas puid ega peetud neid kodus, nagu tänapäeval. Mesi oli ainus magusaine, sellest osati valmistada kerget alkohoolset jooki - mõdu.

Küttimise majanduslik osatähtsus vähenes. Asulakoh- tatest leitud metsloomaluude hulgas on kõige rohkem põdra- ja metssea-, harvem karu-, tarva-, kopra-, jänese- ja teiste loomade luid. Seega kütiti rohkem lihaloomi. Oluliseks leivakõrvaseks oli kala, mida püüti jõgedest, järvedest ja ka merelt, eriti kudemisajal ja põllutööde vaheajal. Nii kütimine kui ka kalapüük oli rohkem sesoone tegevus. Kutse- lisi kalureid ei olnud.

Edusamme võib täheldada käsitöö vallas. Vajalikud töö- ja tarberiistad valmistati enamasti kodus. Ehteid ja relvi jõukamate tarvis tegid käsitöömeistrid, keda kutsuti seppa- deks. Savinõude valmistamisel võeti Ida-Eestis XI sajandil kasutusele potikeder. Arenenud oli ka kudumine. Eesti naiste kootud vaibad olid XIII sajandi algul hinnatud sõjasaak. Tervikuna jäi käsitöö veel koduse külakäsitöö tasemele. Eriti metallitöötlemises ja juveliirikunstis ei saavutatud

Vana-Vene või Skandinaavia meistrite spetsialiseerumisastet. Eesti ülikute uhked relvad ja ehted pärinesid enamasti mujalt. Vaadeldava perioodi lõpul algas siiski käsitöö kontsentreerumine traditsiooniliste kaubitsemiskohtade, liiکلusteede ääres paiknevate linnuste juurde. Nende seast tõusevad soodsa asendi tõttu esile Tartu, Otepää, Viljandi, Varbola, Kolõvan-Lindanise, Toolse jt. Arheoloogiliste uurimistööde andmed näitavad, et seal töötasid omad käsitöömeistrid - sepad, pottsepad, puusepad, pronksivalajad jt., kelle toodang rahaldas ümbruskonna, eelkõige ülikute vajadusi.

Koos töötootlikuse kasvu ja ühiskondliku tööjaotuse süvenemisega laienes ^{meroni röövlid} kaubitsemine. Läänemere sadamapaikades, jõesuudmetes ja teede ristumiskohtadel tekkisid kaubitsemiskeskused - turud. Rahvas kogunes sinna kindlatel tähtaegadel. Turukohti valvas ja kaitses piirkonna (ühe või mitme kihelkonna) ülikkond. Mõned sellised kaubitsemiskohad nagu Tallinn, Tartu, Otepää ja Viljandi kujunesid vaadeldava perioodi lõpuks tähtsateks keskusteks. Sageli peatusid seal Vene, Skandinaavia ja teistest naabermaadest pärit kaupmehed. Nendega kauplemisel etendas peaosas Eesti elanikkond, kelle rikastumisele ja esiletõusule kaubitsemine oluliselt kaasa aitas. Ülikud olid ühtlasi hinnalisemate toomakaupade (relvad, kallid riidesordid) peamised tarbijad. Juba X sajandil mainitakse Eesti ülikute käike Novgorodi turule. Kaubasõite Läänemeresel tegid eriti saarlased. Nad olid püsivais kaubasuhteis Läänemere tähtsaima kaubanduskeskuse Djamaaga. Kaubasõidud kujunesid pahatihti röövretkedeks. Ühel sellisel retkel 1187. aastal hävitasid eestlased või karjalased Rootsi tähtsaima kaubalinna Sigtuna.

Muistne kaubandus oli meil talupojakaubandus, sest erilist kaupmeeskonda siis ei olnud. Samuti oli tegemist just vahetuskaubandusega, sest münte Baltimaade rahvad oma iseseisvusajal ise ei verminud. Siit leitud mündid on teiste rahvaste omad. Vanimad leidudes esinevad rahad on keisriaegse Rooma omad. Vähesel määral on leitud veel Bütsantsi

ja Pärsia Sassaniidide rahasid ning üksikuid Araabia münte. XI sajandil asusid Idamaade müntide asemele Anglosaksi ja Saksa denaarid (pennid). Müntide kõrval sisaldavad leiud ka verimata hõbedat, kas valatud või tahatud kangides, võrukujuliseks kõverdatult või vormituis raidhõbeda tükkides. Ka leidub neis pooleks või veel väiksemaiks tükkideks lõigatud münte. Sisult sarnanevad need leiud Ida-Slaavi alade omadega.

Põllumaa kuulus endiselt külakogukonnale ja jagati aegajalt üksikperede vahel ümber. Kuid täielikumate maaharimisviiside ja riistade ilmumine tõstis viljakasvatuse tootlikkust seevõrra, et kujunesid kogukonnast eraldunud majapidamised. Põlispõllud hakkasid minema üksikperede eravaldusse. Alemaad, samuti karja- ning heinamaad, metsad ja kalastusveed olid kogu külal ehk saraskonnal ühised, perede järgi jagamata. Rohkem maad suutsid harida eeskätt jõukad pered, kellel oli rohkem tööjõudu, -loomi ja -riistu. Külakogukonnast eraldunud jõuka pere talu kandis nimetust mõis, mis tähendas algselt külapõldudest lahus asuvat põllulappi, seejärel külakogukonnast eraldunud ülikutalu. Rikaste maavalduste kasvamine ja selle alusel nende võimu suurenemine oli käesoleva perioodi kõige tähtsamaks ühiskondlikuks protsessiks.

Põllu- ja muudelgi töodel kasutasid ülikud peale oma pere liikmete ka orje. Nii on andmeid nende kohta Saaremaalt. Orje saadi sõjakäikudelt, neid omandati ka ostu teel. Siiski ei kujunenud Eestis nagu naabermaadelgi orjatöö kunagi tootmise aluseks. Esines patriaarhaalne orjus, mille puhul ori oli nagu pere liige. Kasutati ka trääle - sõjavangidest orje. Kaudsed andmed sunnivad oletama, et allikates vanemateks ja paremateks nimetatud ülikud kasutasid oma majapidamistes (mõisates) mõnel määral ka juba vaeste naabrite tööjõudu. Samuti hakkas kujunema andami maksmise kohustus. See kasvas välja kinkidest, mida varem sugukonna liikmed tõid oma vanemale. Nii hakkasid tärkama uued ühiskondlikud suhted - feodaalsuhted.

Eesti ala jaques enamasti endiste hõimude baasil tekkinud territoriaalseteks üksusteks: kihelkondadeks ja nende liitudeks - maakondadeks. Suuremaid maakondi oli kaheksa: Harjumaa, Rävala, Järvamaa, Virumaa, Ugandi, Sakala, Läänemaa ja Saaremaa. Kesk- ja Lääne-Eestis oli veel mitu väikest maakonda, nagu Alempois, Nurmekund, Mõhu, Vaiga, Soontaga, Joentaga. Tõenäoliselt olid kujunemas ka maakondade liidud, näiteks Saare- ja Läänemaa, Harjumaa ja Rävala, Sakala ja Ugandi vahel. Nii hakkas kujunema Eesti hõimude ühtsus, eestlaste kui rahva (enimnimetusega maarahva) ühtsus.

"Taani hindamisraamatu" järgi on teada kuue esimesena mainitud maakonna adramaade arv. See oli kõige suurem Virumaal ja Saaremaal - kummalgi 3000 adramaad. Järvamaal oli 2000, Läänemaal 1900, Rävalal 1600, Harjumaal 1200 adramaad. Mis puutub Sakalasse ja Ugandisse, siis arvatakse, et mõlemal võis olla umbes 3000 adramaad. Allikates mainitakse veel väikeste maakondade suurused: Alempois 400, Mõhu 400, Nurmekund 600, Vaiga 1000 adramaad. Saaremaal elas 1/4 Eesti elanikkonnast.

Kihelkondade eesotsas seisis vanemad, kelle koosolekutel lahendati kogukonna ühiseid asju. Vanemad seisis ka sõjaväe ehk maleva eesotsas. Tähtsamates küsimustes, nagu sõja ja rahu küsimus, langetati otsus rahvakoosolekuil - käräjail.

Eestlaste nagu mitme teisegi Euroopa rahva ühiskondlikule arengule avaldasid teatud mõju skandinaavlaste, eriti rootslaste saagi- ja vallutusretked. Umbes 600. aasta paiku sai võitluses eestlaste vastu surma rootslaste kuningas Ingvar. Need retked sagesid eriti IX sajandil. Neist osavõtjad on tuntud viikingite ehk varjaagide nime all. Skandinaavlastest on ajuti sõltuvuses olnud ja neile andamit (tribuuti) maksnud rannikupiirkonnad, mitte kogu Eesti rahvastik; ka pole tänini leitud jälgi viikingite asulakohtadest Eestis.

Meie kodumaal oli tol ajal ühtlane eesti hõimudest

elanikkond. Ainult nüüdse Eesti teritooriumi kõige kagupoolsemas nurgas elas tõenäoliselt mõnevõrra slaavlasti. Eesti kaguosas kujunes eestlaste etniline rühm - setud. Kauaaegse Vene mõju (XIII sajandist kuni 1920.aastani) tõttu on nende keelde ja rahvakultuuri tulnud rohkesti venepärast. Omaaegse eraldatuse tõttu on setudel säilinud vanu eestipäraseid elemente. Eestlaste naabriks olid põhjas soomlased (Edela-Soomes päris-soome, Soome sisemaal häme hõim). Kirde-, Narva-taguses ja üksikute saarekestena Peipsi põhjarannikul asusid vadjalased, keeleliselt eestlastega kõige lähemaid soome sugu hõime. Lõunanaabriks olid praeguse Ida- ja Kesk-Eesti vastas lätlased (latgalid), neist lääne pool Liivi lahe ääres liivlased.

1030.aastal korraldas Jaroslav Tark sõjaretke eestlaste vastu ja rajas Tartu linnuse kohale Jurjevi kindluse, mis 30 aasta vältel oli Vana-Vene riigi tugipunktiks ja maksukogumispaiaks. Pärast Kiievi-Vene feodaalset killustumist hakkas eestlastelt andamit nõudma Novgorod. Püsivat sõltuvusvahekorda siiski ei kujunenud.

Kordamisküsimused

1. Millal ilmusid siinsetele aladele esimesed inimesed?
2. Kus nad asusid ning millega tegelesid?
3. Mis on anastusmajandus?
4. Millised uued tegevusalad kujunesid nooremal kiviajal?
5. Miks toimus üleminek matriarhaadilt patriarhaadile?
6. Miks toimus üleminek viljelusmajandusele?
7. Milliseid teravilju kasvatati Eestis enne ristirüütlite vallutusi ja miks just neid?
8. Milliseid koduloomi pidasid meie esivanemad?
9. Kellega suhtlesid siinsed elanikud vanasti ?

Eeäti ajaloo peamised etapid

Etapi nimetus	Ajavahemik	Iseloomulikumad nähtused
1. Keskmise kivi- aeg (mesoliiti- kum)	VIII aastatuhat - IV aastatuhat e. Kr.	Siinsetele aladele ilmus fauna (põhjapõdrad, metshobused, mammut, ürghärg, karvane ninasarvik). Ilmuvad esimesed inimesed. Leidudest tulekiviesemed, luu- ja sarvesemed, ahinguotsad, nooleotsad, harpuunid, üksikud kivikirved. Asula-kohtadelt leitud loomaluid. Kunda kultuur.
2. Noorem kivi- aeg (neoliiti- kum)	III aastatuhat - II aastatuhande keskpaik e. Kr.	Rahvastik kasvas, asustus laienes. Keraamika ilmumine. Kammkeraamika tulek. Kohaliku rahvastiku segunemine vene- kirveste kultuuri hõimudega. Koduloomade pidamise ja maa- viljeluse algete tekkimine. Kivipuurimine. Hilisneoliiti- kumis hülgepüük ja merekalandus.
3. Pronksiaeg	II aastatuhande keskpaik - 7. saj. e. Kr.	Viljelusmajanduse pikaldane ja visa levimine. Maavilje- lus ja karjakasvatus saavad majanduse aluseks. Arenesid käsitööalad (ehitus, pronksivalamine, riidekudumine). Asva kultuur. Püsisid küttimine, kalapüük, hülgepüük.
4. Varane raua- aeg	VI sajand e. Kr. - I sajand p. Kr.	Pronks ja raud tõrjuvad kivi tööriistana tagaplaanile. Luu säilib. Metalltööriistade (kirved, noad, nooleotsad) leiud perioodi lõpust. Raua saamine kohalikust soomaagist.

Aleteo kõrval levis söödiviljelus. Hakkasid kujunema esimesed põlispõllud. Ühiskond koosnes patriarhaalsetest suurperedest.

5. Vanem rauaaeg

I - V sajand
p.Kr.

Maaviljelus muutub peaelatusalaks. Edusammud käsitöös. Tihenevad kaubandussidemed teiste rahvastega. Kohaliku metallikultuuri areng.

6. Keskmine rauaaeg

V sajandi teine pool - IX sajand
p.Kr.

Uleminek territoriaalsele kogukondlikule korrale. Tarandkalmed. Põlispõldude osa suureneb, säilib aletegu ja söödi-kesaviljelus. Rauast sahtera leid Tartust. Põldude väetamine paraneb, suureneb loomade arv. Sirbi- ja vikati-leiud. Rohkem väljastpoolt toodud metallesemeid. Jahiloomadest esikohal kobras, põder, kütiti veel metssiga, kärpi, karu.

Algas kihelkondade ja nende liitude - maakondade kujunemine. Kasvas vanematest moodustuva ülikonna osatähtsus.

7. Noorem rauaaeg

X sajand - XIII sajand
p.Kr.

Lõuaga kirveste levik. 25-50 cm pikkused vikatid. Leiud: kaalud ja kaaluvihid, raudahingud, pronkslandid, raudkraapid, -naasklid, -nõelad, -naelad, -needid. Adramaa mõiste. Baudsahaga atrade laialdane levik. Harkader, vannasader. Põhilised veoloomad härg ja hobune.

Talirukis, oder, hernes, kaer, nisu, põlduba, naeris, lina. Uleminek kolmeväljasüsteemile. Levis kaubitsemine.

2. peatükk. LÄANIKORRA, PARISORJUSE JA TEORJUSLIKU MOISAMAJANDUSE KUJUNEMINE EESTIS

2.1. Tootlike jõudude purustamine muistse vabadusvõitluse ajal

Eespool käsitletud esiajaloolisel perioodil toimus Eesti alal tootlike jõudude suhteliselt kiire tõus. XIII sajandi esimesel veerandil aga leidis aset ränk tagasilöök. Seda põhjustas Saksa ekspansiooni algus Läänemeremaadele, ideoloogiliseks õigustuseks paganluse vastu võitlemine. Kui kristlikud maad olid jumalariigi, Civitas dei kajastuseks, siis seisis neile vastu kogu paganlik maailm kui kuradiriigi, Civitas diakobi maine avaldus. Sõda paganluse vastu polnud kristlikul maailmal mitte üksnes lubatud, vaid koguni jumala poolt seatud ülesanne. Selles sõjas olid õigustatud kõik: julmus, sõjaline metsikus, saagihimu. Samas vaimus toimus ka saksa risticsõdijate edasitung itta ja Läänemere äärde.

Alistanud 1207. aastaks liivlased ja seejärel suhteliselt kergesti latgalid (idalätlased), korraldasid Läänemere idarannikule tunginud saksa vallutajad 1208. a. esimese rüüsteretke Ugandisse. "Ja nad riisusid paljaks külad ja tapsid paganarahvast tule ning mõõgaga... ja viimaks koondusid nad kokku Otepää linnuse alla ja süütasid selle linnuse põlema. Kui nad pärast seda olid kolm päeva puhanud, pöörasid nad neljandal päeval karja, vangide ning oma kõige muu röövsaagiga omale maale tagasi" (Läti Henriku kroonika). Sellega algas eestlaste verine, visa ja pikaajaline vabadusvõitlus, mille lõppakordiks sai Saaremaa vallutamine 1227. aasta algul.

Eestlaste sõjaline vastupanu murti ja nende majanduslik kandejõud kurnati välja arvukate rüüsteretkedega. Kirjeldades Ugandi laastamist 1215. a., formuleerib kroonik Läti Henrik ühtlasi vallutussõja eesmärgi: "Nad nimelt mõtlesid, kas neid (eestlasi - V.K.) sõjaga kimbutada seni, kuni

järelejäanud inimesed tulevad rahu ja ristimise sooviga või nad maa päält kõige juurtega hoopis ära hävitada".

Konkreetseid andmeid taolistel hävitusretkedel surmatud eestlaste kohta annab muistse vabadusvõitluse põhiallikas - Läti Henriku kroonika harva. 1220. a. lämmatati suitsuga maa-alustesse koobastesse varju läinud 1000 harjulast. Võimalik küll, et see arv on liialdatud, niisamuti nagu tunduvad olevat andmed sakslaste sõjasaagi suuruse kohta. 1210. a. olevat nad Soontagast kaasa viinud 4000 veist, peale selle rohkesti hobuseid ja muid loomi; 1211. a. langedud Turaida all sakslaste kätte 2000 eestlaste hobust. Latgalite ühe vanema Talibaldi pojad röövinud 1215. a. Läänemaal 3 liivi talenti (ca 25 kg) hõbedat. Üldse korraldasid sakslased ja nende liitlasteks muudetud latgalid ja liivlased Eesti alale umbes poolsada rüüsteretke, millest mõned ulatusid läbi mitme maakonna, kusjuures väed hargnesid mitmesse eri suunda. Väiksemaid retki ei ole kroonik nimetanud. Põhja-Eesti vallutamist taanlaste poolt jälgib ta samuti vaid pöngusalt. See lubab arvata, et vabadusvõitluse 20 aasta vältel korraldasid vallutajad eestlaste vastu keskmiselt 3-4 sõjaretke aastas. Arvestada tuleb ka eestlaste vasturetki, mis nõudsid mitte ainult sõjalist, vaid ka majanduslikke pingutusi. Pole kahtlust, et vabadusvõitluse lõpuks oli maa nii inimjõudude kui ka materiaalsete ressurside poolest põhjalikult välja kurnatud. Tervelt seitsmest hõimust vaenlastega tuli eestlastel muistse vabadusvõitluse käigus võidelda. Need olid sakslased, taanlased, rootslased, lätlased, liivlased, leedulased ja venelased (aegajalt ka liitlased). Kogu selle vastaste arvuliselt ülekaaluka hulgaga tuli eestlastel võidelda oma piiratud ja kordkorral rüüsteretkist ikka enam ja enam kannatada saanud maa-alal, kahandatud meeste hulgaga ja napimaks jäänud ainelist vahenditega. Vaenlaste aktiivsem osa - saksa rüütlid - olid elukutselised sõjamehed ja nende võitluse lõppsihiks oli siinsete maade vallutamine.

Pärast Tartu langemist 1224. a. tulnud krooniku teatel

eestlased, samuti liivlased ja lätlased välja oma linnustest, ehitanud üles mahapõletatud külad, kündenud ja külvanud oma põldudel suure kindlustundega, sest "polnud kedagi, kes oleks neid hirmutanud". Tegelikult algas tootlike jõudude taastamine ebasoodsas olukorras, võõra võimu ikke all. Sõjategevusest tingitud otseseid majanduskahjustusi ei suudetud täielikult likvideerida ühe inim põlve jooksul, seega mitte enne XIII sajandi keskpaika.

2.2. Feodaalne ehk läänimaavaldu. Vasalkonna kujunemine

Pärast eestlaste alistamist õnnestus saksa ristisõdijatel allutada ka kurelased ja semgalid. Kogu vallutatud ala, mis hõlmas umbkaudu Eesti ja Läti territooriumi, hakkasid sakslased nimetama Liivimaaks. Ajalookirjanduses on see küll Liivi sõjani rohkem tuntud Vana-Liivimaa nime all. Viimasele oli iseloomulik majandussidemete nõrkus maa osade vahel ja poliitilise keskvõimu puudumine, seega feodaalne killustumus.

Vana-Liivimaa territoorium jagati mitme iseseisva feodaalvõimu, maahärrade vahel. Kagu-Eestis valitses Tartu piiskop, suuremas osas Lääne-Eestis ja saartel Saare-Lääne piiskop, Kesk- ja Edela-Eestis ordu, Eestimaa hertsogkonnaks nimetatud Põhja-Eestis (Rävala, Harju- ja Virumaa) Taani kuningas. Aastal 1346, pärast Jüriöö ülestõusu müüdi viimaimainitud ala ordule. Läti alal oli peale orduvalduste veel Riia peapiiskopkond ja Kuramaa piiskopkond keskusega Piltenes. Kõige tugevam oli Saksa ordu Liivimaa haru ehk Liivi ordu.

Uute feodaalvalduste kujunemisega muutus varasem territoriaalne jaotus. Ugandi, Vaiga, Sakala ja Kesk-Eesti väiksemad maakonnad senisel kujul kadusid, Rävala ühendati Harjuga. Muistsed kihelkonnad muutusid kirikukihelkondadeks, mille keskusse ehitati kirik, mõned suuremad kihelkonnad jagati kaheks.

Vana-Liivimaal seati sisse läänikord, mis tollal valitses suuremas osas Euroopas. Piiskopid ja ordu olid vormiliselt Saksa-Rooma keisri vasallid, kuid reaalselt võimu keisril viimaste üle polnud. Igal maahärral oli oma sõjavägi, nad suhtlesid iseseisvalt teiste riikidega, müntisid raha. Maahärrad läänistasid maid koos talupoegadega edasi läänimeestele ehk vasallidele, kes kandsid oma senjööri (maahärra) kasuks sõjateenistust ja täitsid ka mitmesuguseid ülesandeid maa valitsemisel. Kõige tagasihoidlikumalt läänistas maid ordu, mis koosnes kutselistest sõjameestest. Eriti kiiresti anti suurem osa maid vasallide kätte Taani valdusalal. Juba XIII sajandi keskel oli siin maade enamik läänimeeste käes. 1241. a. kuulus Harjus-Virus 114 vasallile 4067 adramaad, s.o. 75 % kogu haritud maast. Kiriku valduses oli seal 239 adramaad ehk ligikaudu 5 % ja kuninga käes 1083 adramaad ehk 20 % tolleaegsest haritud maast. Enamus läänistatud alast oli just suurvasallide käes. Samuti on maa teistest osadest teada õige arvukalt läänistusi. Nii läänistas esimene Tartu piiskop Hermann 1224. a. rüütel Tiesenhausenile terve kihelkonna. Kihelkonna suurus kõikus Eesti alal 200 ja 1000 adramaa vahel. Maad läänistati sellistes suurtes kogustes siiski ainult XIII sajandil, hiljem antavad läänid olid hoopis väiksemad. Ka ordu alal olid läänid väiksemad (mõnekümne adramaani).

Juba XIII saj. keskel kujunes Harju-Viru vasallidel oma korporatiivne korraldus rüütelkonna näol. 1315. a. said nad Valdemar-Eriku õigusega kõrgema kohtuvõimu, seega võisid nad oma talupoegi isegi surmanuhtlusega karistada.

Varsti pärast 1250. aastat, peamiselt aastail 1270 - 1310 siirdusid aadlikud linnustest maale. Mõisate asutamine toimus osalt rahulikul teel, talupoegadega sõlmitud ostulepete alusel, sageli aga sundimise ja ähvardustega mõisahärrade poolt. Enamasti eelistati kohti, mis ei asunud sugugi küla juures, vaid mõnevõrra eemal ja olid sobivad veski asutamiseks. Selle juurde kuulus maad alguses vähe, enamasti oli see "tühi maa", mida enne seda oli kasutatud

ainult perioodiliselt. Hiljem kasvab mõisa põllumaa uudismaa ülesharimise ja naaberkülade ning -talude lammutamise teel suuresti.

Saksa feodaali elamu oli vanemal aegadel veel üsna primitiivne, kindlasti algul ilma korstnata (suuts pääses välja ukse kaudu). Ka polnud sellel elamul rohkem kui üks koetav ruum. Erines aga talupoegade hoonetest oma suuruse, kõrvalhoonete arvu ja kindlustatuse poolest. Kogu mõisa-hoonestik oli piiratud tugeva puutaraga.

Mis puutub aadli päritolusse, siis "Taani hindamisraamatu" andmeil oli 1240. aasta paiku Harju-Viru aladel eramaavaldusest 80 % sakslaste käes, 18 % kuulus taanlastele ja ainult 2 % kuulus viiele eestlasest läänimehele.

2.3. Põllumajandustootmine

Kogu keskaja oli tähtsaimaks majandusharuks põllumajandus. Valitses naturaalmajandus: saadusi ei toodetud vahetamiseks, vaid otse tootja, s.t. talupoja ja ta perekonna, aga ka feodaali vajaduste rahuldamiseks.

Pärast maa vallutamist kulges põllumajanduse areng endistel rööbastel. Maaharimise tehnikas suuremaid muutusi ei toimunud. Tähtsaimaks maaharimisriistaks jäi juurtega puutüvest tehtud primitiivne ^{vaht}ader, mis mõnevõrra täiustatud kujul püsis Loode-Eestis XX sajandi alguseni. Selle kirjanduses juurpuuadraks, rahvasuus konksadraks nimetatud künniriista üheharulist sahkpuud hakati juba enne XIII sajandit tugevdama rauast sahateraga. Võimalik, et juba enne vallutust jõudis Eestisse lõuna- või idanaabritelt laenatud kaheharulise sahkpuuga ^{võib}harkader, mille ees konksader taandus. Harkader võimaldas sügavamat kündi, ka kobestas ja segas ta mulda paremini. Harkadra eeliseks oli, et ta sobis nii põlispõllu kui ka alemaa kündmiseks. Lõuna-Eestis rakedati sellise adra ette hobune, Põhja-Eestis paar härgi. Saarte ja mandri lääneosa õhukestel paepealsetel muldadel tuli juurpuuadra asemel tarvitusele Rootsist pärit

vannasader e. seanina, millel on maapinna suhtes peaaegu rõhtsalt asetsev kiilukujuline künde osa - vannas.

Teiseks tähtsamaks maaharimisriistake jäi okstega kuuselõhandikest valmistatud karuäke. Viimane oli asendamatultööriist alemaal. Akke pikad painduvad pulgad libisesid kergesti üle kändude, juurte ja kivide.

Põllumajanduse tootlike jõudude arengu oluliseks näitajaks oli põlispõldude laienemine. Enamasti toimus see metsa arvel. Vahelülks metsa ja põlispõllu vahel olid võsamaad, kus vilja kasvatati ajutiselt.

Põlisoõllundus eeldas maa regulaarset väetamist. Tähtsaimaks väetiseks oli laudasõnnik. Selle kõrval kasutati veel tuhka ja rannikualadel ka meremuda (adrut). Põlispõldudel levis Põhja-Eestis varemgi kasutatud kolmeväljasüsteem. Selle kõrval jäi kehvematel muldadel kohati püsima arhailisem kaheväljasüsteem. Võsamaadel tehti alet ja vähemalt XV sajandist alates ka kütist. Kui põlispõld andis tollal keskmiselt kolm kuni neli seemet, siis ale- ja kütisemaalt saadi esimesel aastal kümme ja enamgi seemet. Kuid juba teisel aastal vähenes saagikus tugevasti ja 3 - 4 lõikuse järel tuli maa 15 - 20 aastaks sööti jätta. Pealegi nõudis ale- ja kütisetegemine väga palju tööjõudu. Viljaliikidest tõusis vaadeldava perioodi alguseks esikohale talirukis. Suviviljadest oli tähtsaim oder, kaera ja nisu kasvatati juba tunduvalt vähem. Teistest kultuuridest on teada lina, kanep, humal, hernes, uba, tatar, hirss, lääts ja naeris. Kuulus oli eriti Vigala lina, mida juba XIV sajandil veeti ka Eestist välja. Ale- ja kütismaadel kasvatati üsna rohkesti naerist. Naeris asendas keskajal kartulit, mis oli Euroopas veel tundmata. Ka kaera külvamisel eelistati uudismaad. Et keskajal tarvitati õige rohkesti õlut, siis hoolitses iga talu ka humalate kasvatamise eest, milleks rajati küla ühismetsadesse tapuaedu.

Talude arengut täkestas tugevalt põlispõldude segiasend ühisel külaväljal. Põllumaa suhtes kehtis küll individuaalne kasutamiseõigus, kuid omanikul polnud mingit võimalust harida

oma põlde teisiti, kui tegi kogu küla. Ta pääses oma põllulappidele ainult naabri põllulappe ületades. Selline olukord tingis paratamatult kogu küla põllutööde ühtlustamise ja kooskõlastamise ajas ja ruumis. Kehtis sunduslik külvikord ehk väljasund: kõik talud pidid kündma, külvama ja lõikama koos ja ühel ning samal põllul.

Primitiivse agrotehnika tõttu sõltus saak suuresti ilmastikust. Sagedased olid ikaldused, mis põhjustasid näljahädasid ja lõid soodsa pinna mitmesugustele epideemiatele. Kolm järjestikust ikaldusaastat põhjustasid 1315. aastal eriti ränga näljahäda. Inimesi suri massiliselt, kõiki ei jõutud mattagi. Krooniku teatel olevat nälgivad inimesed söönud laipu, tulnud ette isegi laste söömist vanemate poolt.

Loomakasvatuse peamiseks ülesandeks oli kindlustada põllumees vajalike tööloomade ja laudasõnnikuga. Selle kõrval andis kari olulist toidulisa, nahast ja villast aga valmistati kehakatet. Et eestlased pidasid silmatorkavalt rohkesti kariloomi, nähtub sellestki, et vallutajate peamiseks sõjasaagiks Eesti alal olid olnud veised ja hobused.

Ka noil kaugeil sajandeil (nagu praegugi) sõltus loomakasvatuse söödabaasist. Väljast said loomad toitu umbes pool aastat - aprilli või mai algusest oktoobri lõpuni, s.t. peaaegu lumeminekust lumetulekuni. Karjatamisvõimalused polnud selle aja jooksul kaugeltki ühetaolised. Vahe karjamaa ning teiste põllumajanduskõlvikute vahel ei olnud tollal hoopiski nii selge kui uuemal ajal. Põllult ja heinamaalt hoiti kari eemal ainult vilja ja heina kasvatamise ajal. Poollest suvest peale karjatati veiseid ja lambaid kõrrepõllul, hobuseid ja tihti ka vohärgi külalähedasel heinamaal. Kevadel aitas karjamaanappust leevendada kesapõld, mille harimine algas alles 2 - 3 nädalat enne jaanipäeva (jaanikesa) sõnnikuveo ja sissekänniga. Laudaperioodil olid peaaegu ainsaks loomasöödaks põhk ja hein. Viimast oli enamasti ikka vähe.

Sarvloomade kõrval peeti taludes kaunis rohkesti lam-

baid, kitsi ja sigu. Sigade nuumamiseks kasutati paiguti ka tammetõrusid. Ka hobuste kasvatamine oli päris elav. Esirinnas oli Saaremaa, kust käsitletud ajastu lõpul viidi taluhobuseid teisalegi. Nagu võib järeldada andamite loenditest, peeti ka rohkesti kodulinde: kanu, hanesid ja parte. Kari tuli arvesse peamiselt lihloomana; piimakarjandus näikse olevat olnud rohkem arenenud rannarootslastel, kes andsid mõisale hoopis suuremas ulatuses piimasaadusi (võid ja juustu) kui eestlased. Eesti talupoegade andamite registrites juustu üldse ei nimetata.

Majanduse kõrvalharudest oli üks olulisemaid mesindus. Enne suhkru tarvituseletulekut oli mesi tähtsaim magus toiduaine. Sellest kääritatud vähese alkoholisisaldusega jook - mõdu võistles veel XVI sajandilgi õllega. Vaha aga tarvitas kirik suurel hulgal küünaldeks. Domineeris metsameesindus - mesilasi peeti metsas puutüvede sõntes. Mõnel talupojal oli mitukümmend (Liivi alal isegi kuni 300) mesipuud.

XIV sajandi lõpul algas Vana-Liivimaa mesinduse langus, mille peapõhjuseks oli korjealade vähenemine asustuse tihenemise ja külvipinna laienemise tagajärjel. Langust kiirendas reformatsioon XVI sajandi teisel veerandil: luterlikel jumalateenistustel kulutati küünlaid hoopis vähem kui katoliiklikel ja nõudmine vaha järele langes. Samal ajal tõrjus õlu mõdu kõrvale.

Kalapüügiks olid looduslikud tingimused vaadeldaval perioodil hilisematest tublisti soodsamad. Jõesed ja järved olid märksa vee- ja kalarikkamad; järgnevatel sajanditel soostunud järvede ja kuivanud jõgede võrra oli tollal tublisti suurem ka veekogude arv. Eriti kalarikas oli Peipsi, mis XVI sajandi krooniku Nyenstedti sõnade järgi varustas kaladega kogu Vene- ja Liivimaa. Peipsi tint oli vene-
laste hulgas otsitud ja hinnatud paastutoit.

Kala kui leivakõrvase osatähtsus tõusis mõnevõrra pärast ristiusustamist: pikkadel paastuaegadel pidi kala asendama liha.

Kalapüügitehnikas ei toimunud suuremaid muutusi. Jõgedes kasutati endiselt mitmesuguseid kivist ja puust kalatõkkeid. Juba enne XIII sajandit tunti puuvarbadest või -vaiadest kalapüünist - kaitsa. Tähtsamaks püügivahendiks oli noot, millega püüti järvedel ja jõgedel nii kaldalt (kaldanoot) kui avavetest ning talvel ka jää alt.

Jahisaaqil oli nii toidulaua mitmekesisajana kui ka nahkade andjana tublisti suurem tähtsus kui järgnevatel sajanditel. Russowi järgi oli Vana-Liivimaal XVI sajandil rohkesti jahiloomi, nagu põdrad, jäneseid, hirved, samuti jahilinde. Esimestel vallutusjärgsetel sajanditel oli küttimine vaba, kujunes aga hiljem aadli privileegiks.

2.4. Talurahva koormised

Keskaja iseloomulikuks jooneks on sõltuva talurahva eksploateerimine valitseva klassi - maaomanike poolt. Otseste tootjate - sõltuvate talupoegade lisaprodukt omastati kas osaliselt või täielikult feodaalrendi (feodaalse maarendi) näol. Viimane võis esineda kolmes vormis: teorent (teoorjus), naturaal- ehk loonus- (produktide) rent ja raharent. Feodalismi klassikalise arengu maades (näiteks Prantsusmaal) järgnesid need vormid ülaltoodud järjekorras seaduspäraselt üksteisele.

Feodalismi areng ei kulgenud klassikalist teed mööda kõikides maades. Selliste hulka kuulusid ka Baltimaad (peale Leedu). Ühiskonna orgaaniline, feodaalsuhete võidulepääsu suunas kulgev areng katkes siin vallutuste tõttu. Valitseva feodaalide klass moodustus valdavas osas välismaalastest, peamiselt sakslastest. Tulnukad ei saanud kohe luua oma suuri mõisamajapidamisi, mistõttu teorendi osakaal ei olnud vallutusjärgsetel sajanditel suur.

Baltimaade vallutamise innustajaks ja organiseerijaks oli katoliku kirik, kes kanoonilise õiguse põhjal võis endale nõuda kümnendiku iga kristlase tööviljast. Kuna eestlaste põhiliseks elatusalaks oli põllumajandus, siis said peamisteks koormisteks maksud põllu- ja karjasaadus-

telt. Kümnise kogumise õigus realiseeriti kas kümnise või hinnuse vormis. Esimene neist oli protsentuaalne maks ja võis olla igal aastal isesugune, hinnus seevastu oli püsiva suurusega.

Varasemad Eesti alal antud läänid olid kõik kümnisläänid (infendationes decimarum). See tähendab, et lääniobjektiks polnud õieti mitte maa kui tootmisvahend ise, mis formaalselt jäi talupoja omandiks ja mille suhtes maahärrad olid saanud ainult feodaalse ülemomandiõiguse, vaid need avalik-õiguslikku laadi asjalikud koormised, mida uus riigivõim oli ristiusustamisega pannud talurahvale.

Tähtsaimaks loonusandamiseks oli vili, 75-85 % loonusrendi väärtusest. Esialgu nõudsid vallutajad viljahinnust, saarlastel näiteks tuli 1241. aastast peale anda pool laevanaela (ca 137 liitrit) rukist adramaalt. Hiljem mindi üle kümnisele, mis ei moodustanud küll ainult kümnendikku, vaid XV sajandil kuni veerandi viljasaagist.

Viljakümnisega või hinnusega võrreldes oli teistelt põllusaadustelt võetavatel andamitel kõrvaline tähtsus. Kümniseõiguse alusel nõuti veel heina, lina, kanepit, humalaid, mett, õlgi. Karja- ehk verekümnist tuli anda karja juurdekasvult. Et karjakümnise sissenõudmine oli tehniliselt raske, asendati see rahamaksuga igalt varsalt või vasikalt. Ainult lambakümnist nõuti endiselt natuuras.

Osa loonusandameid juurdus vakuõiguses, mis oli välja kasvanud vallutuseelse aja vastastikuse kostitamise kombest. Pärast vallutust sai tavaks, et ühisest peosöömingust ülejäänud toiduained pandi feodaalile teele kaasa. Viimane oli huvitatud sellest, et võimalikult vähem vakulaua jaoks laekunudprodukte kohapeal kulutataks. Liivi sõja ajaks ei peetud paljudes mõisates üldse enam vakupidusid. Kuid sellised varem vakulaua jaoks läinud kollektiivsed andamid nagu vakuhärjad, -lehmad, -sead, -lambad kasseeriti endiselt sisse natuuras; õlu, leib, kalad jne. asendati rahamaksuga. Mitmel pool püsisid vakupeod siiski XVI sajandilgi. Kroonik Russow kirjutas: "Liivimaa vakustega on aga nii, et kõik

isandate ja aadlike külad on jagatud vakusteks... Ja iga vakus pidi oma härrale või junkrule igal aastal uhke pidusöögi korraldama, kuhu siis kõik talupojad ja maavabad, kes vakusesse kuulusid, pidid ilmuma, et härrale või junkrule oma aastast hinnust või tribuuti anda, siis hakkasid orduhärrad mihkripäeva ajal pidama vakuseid, kuhu ka nende mõisapere ühes kogu ümberkaudse aadliga ja sakslastest ning mitesakslastest maavabadega hulgakaupa kokku tulid. Ja kui hinnus oli tasutud, hakati seal prassima ja priiskama nii palju kui suudeti; seal siis õieti alles algas Liivimaa kunst, rüütlimäng ja tublidus."

Rahaandami osa ei saanud naturaalmajanduse oludes olla suur. XV sajandil kasvas selle tähtsus sel viisil, et mõningate vähemtähtsate loonusandamite asemel hakkasid feodaalid nõudma raha. XVI sajandi I poolel kaubalis-rahaliste suhete elavnedes viidi kohati osa talusid üle raharendile. Saare-Lääne piiskopi valdustes oli selliseid talusid ajuti kuni viiendik üldarvust. Kuid raharendi edasist levikut takistas rahakursi langus üleeuroopalise hindade revolutsiooni raames ja maade läänistamine - eramõisates hakkas sellal pearõhk kanduma teorendile.

Kümnis oli algul kirikumaks, kuid maade läänistamisel läks selle kogumine vasallidele. Vaimulike ülaloidamiseks kehtestati uued maksud: kihelkonnapreestri kasuks tuli tasuda preestrivilja, piiskopile nn. sinodivilja. Feodaalseks koormiseks kujunes ka sõjateenistus. Eestlasi kohustati abiväena või voorimeestena osa võtma mitte ainult maa kaitsmisest võõraste vägede sissetungi vastu, vaid ka sakslaste sõjakäikudest. Kuna viimaste eesmärgid olid eestlastele võõrad, muutus omaaegne iga vaba mehe õigus ja kohus vastumeelseks "veremaksuks."

Kohe maa vallutamise järel algas võõrvõimu tugipunktide - linnuste ja kloostrite ehitamine. Eestlastele oli see töö raskeks koormaks. Liivimaa vanema riimkroonika järgi läinuksid eestlased parema meelega pürgutulle kui linnuseid ehitama.

Mõisate rajamine halvendas mitmes suhtes talupoegade olukorda. Maad saadi mõisate jaoks peamiselt talumaade vägivaldse äravõtmise teel. Mõisapõldude harimiseks hakati kasutama talupoegi ja kujunes välja teokohustus. Feodaalide asumisega linnustest mõisatesse feodaalne surve tugevnes. Teorjuse osa talupoegade koormistes oli esialgu võrdlemisi väike. XV sajandi II poolest peale hakkas olukord muutuma. Lääne-Euroopas, eelkõige Madalmaades, kujunes avar ja stabiilne teraviljaturg. Soodsat turukonjunkturi kasutades hakkasid Vana-Liivimaa feodaalid laiendama mõisapõlde ja nõudma nende harimiseks talupoegadelt hoopis rohkem tegu. Kujunes teoorjuslik mõisamajandus.

Kogu Vana-Liivimaale ja pisut hiljem tervele Ida-Euroopale (piiriks arvati Elbe jõgi) ühine protsess ei kulgenud igal pool ühesuguses tempos. Liivi sõja alguseks oli teorendi osatähtsus kõige väiksem Saare-Lääne piiskopi valdustes. Ka ordu- ja kloostrimõisates jäi feodaalrendi tähtsamaiks vormiks loonusrent. Seevastu vasallimõisates tõusis esikohale teorent.

Teokoormised jagunesid mitmesse liiki. ^{WORMS} Talgud olid põline talupoegade vastastikuse abistamise moodus, mida harilikult rakendati pakilisemate hooajatööde tegemiseks. Talgutele oli iseloomulik osavõtu vabatahtlikkus, lühike kestus, töötajate söötmine ja jootmine kutsuja poolt ning ühised lõbustused pärast tööd. Mõis võttis talgud kui talurahva ühistöövormi üle ja muutis selle üheks talupoegade ekspluateerimise vahendiks. Mõisatalgute puhul osavõtu vabatahtlikkus kadus ja kohati määrati kindlaks ka kohustuslike talgupäevade arv. Talguliste kostitamise komme jäi aga püsima.

Järgmine teoliik, korratequ oli kollektiivne kohustus: talud saatsid ^{koostöö} kordamööda jalateolisi mitmesuguste väiksemate ja juhuslike tööde tegemiseks, eriti loomade karjatamiseks ja söötmiseks. Hiljem, XVII sajandil sai tavaks, et korrateoline jäi mõisa terveks nädalaks.

Kui korrateolisteks olid harilikult naised, siis enami-

ku teiste tööde tarvis pidid talud mõisa saatma täistööjõulisi mehi. Maahärrad ja kloostrimõisad nõudsid veel Liivi sõja ajalgi teolisi selle järgi, "nagu mõis vajab". Seevastu vasallimõisates sai XVI sajandi esimesel poolel tavaks nõuda igalt talult kindel arv teopäevi nädalas. Nii kujunes ordinaarne ehk nädalategu. Sellele eelnes regulaarse teo "saarekeste" tekkimine jüri- ja mihkripäeva vahel (23.IV - 29.IX), s.o. kevadiste ja suviste põllutööde perioodil, eriti lõikuse, heinateo ja kevadkülvi ajal. XVI sajandi II poolel pidi paljudes vasallimõisates "iga päev adramaalt tugev töömees oma rakendiga ja omal leival aitama tööajal heina teha, rukist ja teravilja lõigata".

2.5. Talurahva ühiskondlik liigestus. Pärisorjuse kujunemine

Eesti talurahvas jagunes vaadeldaval perioodil oma majandusliku ja õigusliku seisundi poolest mitmeks sotsiaalseks rühmaks. Kõige arvukam rühm - adratalupojad - sai oma nime sellest, et nende põldude suurust hinnati adramaades. Adratalude majanduslik kandevõime polnud kaugeltki ühesugune: leidus suurtalusid, millel oli 5 ja enamgi korda rohkem põldu kui sama küla kehvematel talupoegadel. Mõistagi erines ka perede elulaad: suured talud kasutasid regulaarselt palgalist tööjõudu ja peremehel ei tarvitsenud teha alandavat teoorjust. Nivelleerivalt mõjus adratalude kandevõimele teoorjuse muutumine tähtsaimaks feodaalrendi vormiks. Keskaja lõpupoolel kaotasid adratalupojad osaliselt isikliku vabaduse ja nad kinnistati maa külge.

Õiguslikult ja tavaliselt ka majanduslikult kõige soodsamas seisundis olid maavabad, osalt vallutusperioodi ülirikute järglased. Sisuliselt olid nad väikeläänimehed, kelle õigused ja kohustus fikseeriti läänikirjas. Maavabad olid vabad tavalistest feodaalkoormistest ja algul oli nende tähtsaimaks kohustuseks teenida sõja korral kergeratsanikena. Palgasõjaväe tekkega XV-XVI saj. vähenes talupoegade

väeteenistuskohustuse tähtsus; maavabade koormistes tõusis rahahinnuse osa ja nad hakkasid oma seisundilt lähenema teisele vabatalupoegade rühmale. Viimaste vabadus seisnes vaid selles, et nad olid osaliselt või täielikult viidud raharendile. Vabatalude arv tõusis maahärrade domeenides märgatavalt XVI saj. I poolel seoses kaubalis-rahaliste suhete kasvuga; Saare-Lääne piiskopkonna mandriosas oli neid tollal talude üldarvust ligi viiendik. Intensiivne läänistamine ja teoorjusliku mõisamajanduse areng seevastu vähendasid vabatalupoegade arvu.

Üksjalgadeks (unipes, eufotling) nimetati talupoegi, kelle põllud olid rajatud endistele võsamaadele. Tavaliselt ei hinnatud nende suurust adramaades. Rühma eriskummaline nimetus tuli sellest, et XV saj. I poolel, kui üksjalad allikaisse ilmusid, olid nende talud väikesed ja peamisteks koormisteks oli üks jalapäev nädalas. Üksjalatalude rajajateks olid enamasti adratalunike nooremad pojad. XVI saj. I poolel moodustasid üksjalgade majapidamised 1/5-1/3 talude üldarvust. Ajapikku lähenes üksjalgade seisund adratalupoegade omale, seda enam, et viimaste koormistes kandus raskuspunkt teoorjusele.

Küladest väljas metsades või võsamaades paiknevates hajataludes elasid pundenikud. Nimetus on tulnud sellest, et neil tuli feodaalile maksta üks pund (2 tündrit) vilja. Pundenikud olid vaid Saare- ja Hiiumaal.

Vabadikud elatusid põhiliselt juhuslikust teenistusest ning kasutasid märksa kauem liikumisvabadust kui adratalunikud. Nende hulgas võib eraldada kolme põhigruppi: a) maata, iseseisva majapidamiseta ja püsiva elukohata vabadikud, b) vabadikud, kes elasid pikemat aega mõnes adratalus, kusjuures perekonnapea teenis seal sulase või poolsulasena ja sai talust ajutiseks kasutamiseks tüki maad, c) iseseisva parandatava vabadikukoha pidajad, kes maksid viljakümnist ja kandsid teisigi maa kasutamisest tulenevaid kohustusi. Viimane rühm seisis lähedal üksjalgadele ning Lõuna-Eestis ei tehtud kohati vabadike ja üksjalgade vahel üldse vahet.

Vabadikega olid tihedalt seotud gulased ja teenijatüdrukud: üks ja sama talupoeg võis olla kord vabadik, kord sulane (või teenija). Kui vabadikud töötasid palgalistena vaid ajuti ja lühema aja jooksul, siis sulased ja teenijad müüsid oma tööjõudu pikemaks ajaks, tavaliselt terveks aastaks. Sulaste ja teenijatena hankisid endale peale vabadike sageli elatist ka suurepereliste adratalunike ja üksjalgade nooremad pojad ja tütreid. Sulased ja teenijad sõltusid suuresti tööandjast-taluperemehest. Enne teenistusaja lõppu lahkuja kaotas kogu palga.

Eesti esiaja ühiskonnas kasutati etniliselt võrast päritolu orje. Ristiustamise ajal nõudis katoliiklik kirik, kes ei tunnusta orjade instituuti, orjade vabastamist. Läti Henriku kroonikast selgub, et eestlased siin ja seal seda kiriku nõudmist ka respektisid. Ent sellele vaatamata ei kadunud orjad keskaegsest Eestist päriselt. Maa uued peremehed soetasid ka ise orje, keda keskajal tunti meil träälide nime all. Osalt rekruteerusid träälid nagu varemgi sõjavangidest, osalt moodustus see kiht võlaorjusse langenud isikutest. Võlaorjuse kaudu sattus träälide hulka ka vabu eestlasi. Selline olukord kestis XV sajandi alguseni, alles siis hakati karmimalt rõhutama orjapidamise keeldu. 1424.a. maapäeval otsustati, et ühtki ristiinimest, isegi mitte karistusest lunastatud kurjategijat ei tohi pidada orjuses üle 10 aasta. Kümme aastat kestnud orjuse järel pidid kõik vabanema. Träälidele anti õigus osta end raha eest orjusest vabaks ka varem, vabaks said nad samuti abiellumisel vanatüdrukuga.

Teoorjusliku mõisamajanduse edasine areng, eriti rakmeteo muutumine tähtsaimaks koormiseks, põhjustas talurahva sotsiaalse struktuuri olulisi nihkeid. Enamik maavabu ja vabatalupoegi sulas talurahva põhimassi - adratalupoegade hulka. Sama sündis ka suurema osa üksjalgadega. Teine osa viimastest arvati rakmeteoks mittesuutelistele vabadike kategooriasse. Vähenes ka talude suuruse erinevus.

Teoorjusliku mõisamajanduse tõus tõi endaga kaasa

talupoegade õigusliku ja majandusliku seisundi ühtlustumise. Lootuses pääseda üle jõu käivatest koormistest ja leida soodsamaid elutingimusi, lahkusid talupojad oma kodukohast ja siirdusid mujale elatist otsima. Sel teel võis talupoeg vabaneda küll ühe feodaali ikkest, kuid mitte feodaalsest rühumisest: paratamatult tuli tal asuda teise feodaali maale. Viimane võttis pagenu küll meelsasti vastu ja seda esialgu mõnevõrra soodsamatel tingimustel, kuid peatselt kruviti maksukoorem taas kõrgele. Nii võitis talupoeg pagemisega väga vähe.

Soodsamad võimalused pagemiseks olid piiriäärsete alade talupoegadel. Palju kõneldakse tolelaegsetes allikates pagemisest Venemaale. Saartelt ja rannikualadelt pageti Rootsi ja Soome. Käige sagedamini pagesid noored vallalised mehed. Neil oli uues ümbruses kergem kui tervel perekonnal elatist leida ja koduneda.

Rohkesti pages talupoegi ka linnadesse, eriti Tallinna, kus vajati nende tööjõudu. Feodaalid nõudsid linnadelt põgenike väljaandmist ja teinekord isegi vangistasid neid linna piirides. Nii jutustatakse ühes XV sajandi kroonikas, kuidas 1487.a. paiku keegi aadlik "võttis kinni ühe oma talupoja ja viis ta oma linnamajja, hoidis teda seal öö läbi seotult ning tahtis teda vägivaldselt linnast välja viia. Sellest said aga mitterakslased teada, kogunesid hulgana kokku ja pidasid Viru väravas vahti. Kui aadlik seda märkas, kihutas ta Karja värava poole ja tahtis sealtkaudu välja pääseda. Seal olid jälle mitterakslased ees, nii et ta kihutas Harju värava poole ja tahtis täie hooga sealt välja, mitterakslased andsid talle seal tubli keretäie ja päästsid mehe ta käest". Lüübeki õiguse kohaselt tegi linnaõhk vabaks 1 aasta ja 1 päeva möödudes.

Keskaja üheks iseloomulikuks jooneks oli otsese tootja - talupoja sõltuvus feodaalist. Sõltuvuse vormid võisid olla mitmesugused. Eestis arenes just vaadeldaval perioodil välja feodaalse sõltuvuse raskeim vorm - pärisorjus. Viimase põhitunnuseks on sunnismaisus: talupoeg on kinnistatud maa

külge ehk teisisõnu, ta ei tohi feodaali loata oma elukohta vahetada.

Talupoegade liikumisvabaduste kitsendamine Eestis algas varsti pärast Jüriöö ülestõusu. XIV sajandi lõpust pärineva Haapsalu linnaõiguste järgi peab talupoeg, kes "tahab vahetada isandat ja hüljata oma adramaad isanda teadmata" maksma trahvi.

Umbes samast ajast pärineva Läänemaa talurahvaõiguse järgi läheb omavoliliselt lahkunu varandus tema isandale. Seega nägi feodaal talupojas endale kuuluvat vara, mille kaotamise korral oli tal õigus saada hüvitust. XV sajandi algusest aga pärinevad esimesed pagenud talupoegade väljanõudmise ürikud. Nendes tuginetakse kas talupoja võlgadele või ta päritolule. 1424. a. otsustati Valga maapäeval, et feodaal, kelle juurde on pagenud võõrad talupojad, peab tasuma nende tõestatud võlad või need inimesed vana tava järgi välja andma. Siiski polnud talupoegade võlgadel sunnismaisuse tekkimisel otsustavat tähtsust. Printsipi "mees või võlg" rakendati kompromisslahendusena, mis talupojast ilmajäänud feodaali ei rahuldanud. Peamine sunnismaisuse kujunemise põhjus oli ikkagi feodaali püüd tagada endale talupoja töö kasutamise võimalus. Eriti olulist osa etendas teoorjusliku mõisamajanduse areng: talupoja tööjõu väärtuse tõus feodaali silmis viis põgenike vastuvaidlemata väljaandmise printsipi omaksvõtmisele kõigis Vana-Liivimaa feodaalriigikestes.

XV sajandi II veerandist alates püüti pagenud talupoegade väljaandmist reguleerida feodaalidevaheliste kokkulepetega. Esimene selline kokkulepe sõlmiti 1420.-1430. aastail Tartu piiskopkonna feodaalide vahel ja aluseks oli kõigi pagenud talupoegade vastuvaidlemata väljaandmise põhimõte. 1458.a. sõlmitud kokkuleppe alusel tuleb pärushärrale välja anda kõik tema juurest pagenud talupojad. Sama kokkuleppega seati Tartu piiskopkonnas ametisse erilised adra- ehk haagi-kohtunikud. Nende ülesandeks oli põgeniku väljanõudmine juhul, kui pärushärra ise ei suutnud teda tagasi saada.

Tartu piiskopkonna eeskujul loodi keskvoimu nõrkusest väljakasvanud, ainult Liivimaal eksisteerinud haagikohtunike institutsioon 1468. a. ka ordualal.

Eriti teravnes põgenike küsimus pärast 1504. a. katku, mis näiteks Harjus-Virus nõudis ohvriks üle poole elanikkonnast. 1504. a. sõlmiti põgenike väljaandmise kokkulepe Saare-Lääne piiskopkonna feodaalide, 1508. a. ordumeistri ja Saare-Lääne piiskopi vahel. Ordualal kehtinud 1509. a. kokkuleppe järgi võidi põgenikke tagasi nõuda 30 aasta jooksul. Seega aegus väljanõudmise õigus alles siis, kui talupoeg oli jäänud vanaks ja töövõimetuks. Kahe viimasena nimetatud kokkuleppe aluseks on pagenud talupoegade tingimusteta väljaandmise põhimõtte. 1504. a. kokkuleppes raken-dati alternatiivi "mees või võlg" sel juhul, kui feodaal, kelle juurde põgenik oli asunud, informeeris ta pärushärrat 4 nädala jooksul. Vastasel korral tuli põgenik vastuvaidle-mata välja anda.

XV sajandil kehtestati ^{spetsiaalselt} sunnismaisus ainult adramaa-talupoegade, eriti taluperemeeste suhtes, kuna talurahva teised kihid säilitasid liikumisvabaduse. XVI sajandi al-guses pandi sunnismaisus kehtima ka teiste, s.o. üksjalgade, vabadikkude ja talusulaste suhtes. Tegelikult ei rakendatud sunnismaisust viimaste, eriti vabadikkude suhtes säärase valjusega kui talunikkude puhul.

Vaatamata pingutustele ei suudetud ka sunnismaisuse kehtestamise järel täiesti vältida talupoegade pagemist. Eriti raske oli feodaalidel leida ühist keelt linnadega. Et suremus kippus eeslinnades ületama sündimust, olid linnad huvitatud odava tööjõu juurdevoolust. Nii avaldas Narva raad 1501. a. arvamust, et kui lasta mõisnikel pagenud talupoegi minema viia, jääb linn tühjaks. Riia ja Tartu andsid linna pagenud talupojad juba XV sajandi lõpul vangistatult välja; Tallinn saatis tollal linnast välja vaid oma pere ja majapi-damise hüljanud adrataluude peremehed. Kui vasallid aastal 1500 püüdsid ordumeistri kaasabil Tallinnale peale suruda tingimusteta väljaandmise põhimõtet, ähvardas puhkeda rel-

vastatud konflikt. Tallinn nõustus lõpuks linna pagenedu adratallude peremehi mõjutama: põgenik paigutati vanglasse, kus teda hoiti senikaua, kuni ta nõustus oma pärushärra juurde tagasi pöörduma. Kokkulepe oli kompromiss: vasallile andis ta garantii nende silmis kõige väärtuslikumate talupoegade Tallinna pagemise vastu, linn aga säilitas võimaluse teiste talurahvarühmade arvel töökäsi juurde saada.

Feodaale selline poolik lahendus ei rahuldanud. Pärast 1504. a. katku kaebasid nad, et Tallinnas surevat kandjad, majateenijad ja kalurid ning Kalamaja täidetavat vasallide katkust järelejäanud talupoegadega. Aastal 1515 nõustus Tallinn "mõjutama" ka adratallunike vanemaid poegi, kui isa ei suuda üksinda talupidamisega toime tulla. Vasallid omalt poolt tunnustasid esmakordselt printsiipi "linnaõhk teeb vabaks aasta ja päeva jooksul", s.t. välja ei anta neid pärustalupoegi, kes on elanud linnas rohkem kui aasta. Hoolimata feodaalide survest ei loobunud Tallinn sellest printsiibist ka hiljem, Riia ja Tartu rakendasid seda maata talupoegade suhtes.

Kordamisküsimused

1. Millist kahju tõi muistne vabadusvõitlus siinsele majandusele?
2. Milline nägi välja kohalik põllumajandus ja milliseid kohustusi pidi täitma talupoeg?
3. Millega tegeles kohalik rahvas peale põllumajanduse?
4. Millised talurahvarühmad eksisteerisid Eestis?
5. Miks kujunes välja sunnismaisus?

3.1. Eesti linnad keskajal

Teine suur ühiskondlik tööjaotus, käsitöö eraldumine põllumajandusest, oli linnaliste keskuste tekkimise aluseks. Eestis olid sääraseid keskused hakanud kujunema juba enne XIII sajandit. Eestlaste alistamise käigus hävitati linnailmelised asulad (aolinnad) Otepää, Tartu, Viljandi. Eestlaste linnuste asemele rajatud vallutajate tugipunktide ümber kujunesid XIII-XIV sajandil enamasti keskaegsed linnad. Enne Jüriöö ülestõusu oli Eestis kaheksa linna (või üheksa, kui Uus- ja Vana-Pärnu arvata eraldi linnadeks): Tallinn, Paide, Rakvere, Narva, Haapsalu, Viljandi, Tartu ja Pärnud. Enamus linnadest olid väikesed, elanike arv ei ületanud tuhandet. Märkigem siinkohal, et samal ajal oli Läti alal 10, Soomes 6 linna, Venemaal oli aga XIII sajandi lõpul vähemalt 236 linna.

Suuremad linnad, nagu Tallinn, Narva, Uus-Pärnu ja Viljandi, olid ümbritsetud kõrge ning tugeva ringmüüri, väljast piiras müüri kraav. Et linnamüüri ehitamine oli töömahukas ja kulukas, püüti linna suruda väikesele territooriumile. Keskaegse linna tänavad olid kitsad, õued ja turuplatsid väikesed. Tallinn oli Euroopa üks tugevamini kindlustatud linnu: paekivi sai Lasnamäelt külluses. Mingi pildi linnade suurusest annab tabel 1.

Tabel 1

Eesti linnade ja Riia ringmüüri ümbritsetud pindala (ha)

Linna ni- metus	Linnuse piirkond	Päris- (ehk all-) linn	Kokku
Riia	2,30	25,10	27,40
Tallinn	7,30	28,00	35,30
Tartu	6,90	20,70	27,60
Narva	2,60	14,60	17,20
Uus-Pärnu	4,30	11,40	15,70
Viljandi	4,60	10,20	14,80

Tallinnas kui varakult kaubandusliku laokoha õiguse saanud linnas leidis suur osa hooneid kasutamist aitadena ja laoruumidena, sest ta elanike arv ei ole kunagi ulatunud Riia omani. Midagi säärast oli ilmselt ka Tartus.

Suurim linn Eestis on algusest peale olnud Tallinn, kus XVI sajandi keskel elas umbes 4000, kaks sajandit hiljem 7000-8000 inimest. Toompea oli riigi- ja kirikuvõimu keskus. Seal elas asehäaldur ja asus toomkirik. Toompeal elasid feodaalid, all-linnas käsitöölised ja kaupmehed. Kuid juba XV sajandil hakkas Tallinnas tunda andma ruuminappus ning väljapoole linnamüüri kerkisid eeslinnad ehk agulid. Neis elas kehvem osa elanikkonnast, eriti eestlased. Suurim agul oli Kalamaja, kus 1545. a. valmis oma kirik. Kalamajaga liitus Kõismägi Suure Rannavärava ees; seal elasid köiepunujad. Eeslinn tekkis ka Karjavärava ja praeguse Tartu maantee ümbruses; selle tuumikuks oli pidalitõbiste haigla (Jaani seek). Agulid olid veel Lasnamäel ja Telliskoplis, samuti Tõnismäe piirkonnas.

Suuruselt teine linn oli Tartu. Juba muistse vabadusvõitluse ajal oli Tartu Otepää kõrval üks kahest tähtsamast Ugandi kaitsekeskusest, mitme võitluse tugipunktist. 1234. aasta sügisel seadis piiskop Hermann piiskopkon-

na vaimulikuks keskuseks Tartu (varem oli selleks Otepää): nimetas selle peakiriku asukohaks, toompraosti ja toomkapiitli residentsiks. Tartust kujunes kaubateede ristumiskoht. Millal Tartu Hansa Liitu astus, pole teada, kuid kaubanduskeskuseks kujunes ta varakult. Tartu piiskopid toetasid linna kaubanduspoliitikat. Näiteks 1392. a. lepingus venelastega kindlustati viimaste kaupmeestele vaba tee kogu Tartu piiskopkonnas ja tema linnades, õigus vabalt ja takistusteta siin kaubelda. Tartul olid kaubandussidemed ka lääne suunas. Liivimaa linnadele koos Visby ja teiste Rootsi linnadega kuulus 1376. a. üks kolmandik Brugge kontorist. Erinevalt Tallinnast ei iseseisvunud aga Tartu päriselt, vaid jäi maaisanda piiskopi eestkoste alla.

Ordulinnuste ümber tekkisid Viljandi, Paide ja Uus-Pärnu. Viimase vastas, põhjapool jõe oli Saare-Lääne piiskopi omaette linn Vana-Pärnu, mis oli Saare-Lääne piiskopi residentsiks. Kui leedulased linna maha põletasid, kolis piiskop Haapsallu. Liivi sõja ajal lisandus veel 2 linna: Kuressaare ja Valga. Peale linnade tekkis hulk aleveid, neist vanimad Otepää, Lihula ja Koluvere. XVI sajandiks lisandusid neile Helme, Kastre, Keila, Kirumpää, Laiuse, Pirita, Põltsamaa, Vastseliina, Viru-Nigula ning Kuressaare. Alevite üldarv oli 14.

Linnad asusid maahärradele (senjööridele) kuuluval maal ja seda kasutades püüdis too neid oma võimu all hoida. Maahärra kinnitas linnale õigusnormide kogumi - linnaõiguse. Tallinnas, Narvas ja Rakveres kehtis Lüübeki, teistes Eesti linnades Hamburgi õiguse baasil kujunenud Rii õigus. Linnaõigustes väljendus sisserännanud sakslastest kaupmeeste ja käsitöömeistrite valitsev seisund. 1248. aastast on ürik Lüübeki õiguste kinnitamise kohta Tallinnale. Sel ajal oli olemas juba linna raad (magistraat). 1265. a. sai Tallinn Taani kuninganna Margareetalt lubaduse, et vastu rae tahtmist ei määrata kedagi linnafoogtiks (kõrgeim haldusametnik, XV sajandil kujunes kohtuametnikuks). Koos sellega sai linn müntimise õiguse.

Peale rae olid veel pürjermeistrid. XIV sajandil koosnes Tallinna raad keskmiselt 24 raehärrast ja 4 pürjermeistrist ehk linnapeast. Neist kuulus üks pool nn. istuvasse (s.t. ametis olevasse), teine pool vanasse ehk puhkusel olevasse readi. Iga aasta järel vahetasid nad oma osad.

Eesti keskaegsete linnade asutajate ja nende hilisemate elanike rahvuse kohta võime kindlalt öelda vaid niipalju, et mõõduandev osa kuulus peamiselt Vestfaalist ja mujalt Alam-Saksist pärinevatele sakslastele. Nende käes olid kõik juhtivamad ja tulutoovamad ametid nii avalikus kui eraelus. Asjaajamis- ja kõnekeeleks oli alamsaksa keel. Kuid ka eestlasi hakkas linnaelu juba varakult meelitama. 1233. a. mainitakse nii eestlasi kui ka venelasi Tallinna Toompeal mõõgavendade poolt toime pandud veresauna ja jultumuste tunnistajaina. 1312. - 1360. aasta vanimais Tallinna linna- raamatuis leiame ligikaudu 25 eestlasest majaanikku, 1333. - 1374. aasta märkmete raamatus aga ligikaudu 85 eesti nime.

Eestlaste ja sakslaste kõrval elas Tallinnas ja Haapsalus ka rootslasi ja Narvas meie hõimlasi vadjalasi. Arvata- vasti oli peale Tallinna algusest peale ka teistes linnades venelasi, eriti Tartus ja Narvas. Tallinnas oli venelastel oma kirik, Tartus koguni kaks, üks Novgorodi, teine Pihkva venelaste tarvis.

3.2. Käsitööndus ja muu tegevus linnades

Linnarahvastiku põhiosa moodustasid käsitöölised. Nende koondumine tööalade järgi tsunftidesse, mida siin tarvitata- vas alamsaksa keeles nimetati ameteiks, algas Eesti linnades arvata- vasti nende asutamisega XIII sajandil. Rikkalikumad teated on XIV sajandi Tallinna kohta, kus linnaraamatutes mainitakse üle 50 töõndusharu, neist kõige rohkem metallide (mitut liiki sepad) ja nahatöõtle- mise alalt. Igal tsunftil oli oma põhimäärustik - skraa ehk sraag. Esimesena saavad Tallinnas 1363. - 1375. aastal skraa rätsepad, järgnevalt

1393. a. kullassepad, 1394. a. lihunikud. Kahel esimesel ametialal valitsesid sakslased, lihunike hulgas oli ka eestlasi.

XIV-XV sajandist on peale nimetatute veel kivi- ja kujuraidurite (1402), seppade (1415), kingseppade (1416), puuseppade (1420), vooi- ja veomeeste (1435), püttseppade (1435), pistemaakrite, pannalseppade, vöötegiiate, sadulsep-pade (1459) ja pruulijate (1498) skraad. Mõne ametiala kohta on veel teada, et neil oli amet XV sajandil juba olemas, skraad ei ole säilinud (kõõsnerid, kelle ametit mainitakse juba 1425. aastal). Mündrikute skraa pärineb 1506. aastast (ürikutest on neist aga juttu juba 1371. a.), tisleerite, maalrite, klaasseppade skraa 1513. aastast. Palju ameteid saab skraa alles XVI sajandi lõpul või isegi XVII sajandil.

Tartu käsitöö kohta on andmed ülimalt puudulikud. Polegi õieti midagi rohkem teada kui pudemed 1547.-1555. aasta protokolliraamatust. Ei ole ülevaadet, milliseid käsitöölasiid Tartus viljeldi ja millised tsunftid seal olid, käsitöölise arvust rääkimata. Jääb aga mulje, et üldpilt oli Tallinna omaga sarnane. Arvatavasti tekkis Tar-tuski varakult tsunftikord. Tartus on XVI sajandil sõnaselgelt nimetatud nelja käsitöötsunfti: rätsepate, king-seppade, klaasseppade, tisleerite ja puuseppade. Peale selle on veel mõningate käsitöölade esindajaid nimetatud kollek-tiivselt, millest jääb mulje, nagu oleks tegemist kutsealase korporatsiooniga. Nii on 29. novembril 1550 "linapraakijate omad" kutsutud rae ette ja heidetud ette halba tööd. Nurin selles suhtes oli Amsterdamist pärit. 5. märtsil 1550 anti jällegi välja pagarite sundmäärus. 1554. aastal sai 11 pruuli kodanikuõiguse. Nii on teateid teistegi käsitöölise (õllepruulid, klaassepad, müürsepad, kangrud jt.) kohta. Samasugune olukord oli ka teistes linnades.

Skraa määras kindlaks, kes võis ametisse pääseda. Esimene takistus seisis ees juba õpilaseks võtmisel. Näuti, et õpipoiss peab olema sündinud ausaist vanemaist, mõnes skraas lisatakse sellele "vabadest vanemaist". Kanepipunu-

jate skraas 1412. aastast öeldakse, et ta ei tohi olla "kellegi oma", s.t. ta ei võinud olla pärisori. Kiviraidurite skraa 1402. aastast nõudis, et õpilane pidi tooma ametile sisseastumismaksuks vaadi õlut. Juba XIV sajandi teisest poolest tehti kitsendusi eestlaste suhtes: näiteks Tallinna kullasseppade skraa 1393. aastast asetab meie esivanemad ühele pulgale väljaspool abielu sündinutega, keda meistritel oli keelatud võtta õpipoisteks. Ka lihunike vanim skraa järgmisest aastast keelas eestlaste vastuvõtmise.

Juba XIV sajandist on teateid Tallinn all-linna elanike jagunemise kohta kolme gildi. Neist mõjuvõimsaim oli suurkaupmeeste ja laevnike gild, pärastine Suurgild. See oli patriitside ^{vanad} organisatsioon, kuhu kuulusid ka kõik bürgermeistrid ja raeliikmed. Väikekaupmehed ja käsitöölised moodustasid Tallinnas Püha Kanuti ja Püha Olavi ehk Oleviste gildi, kuhu kuulus ka osa laevnikke. Tartus tegutses Väike ehk Antooniuse gild. Kaitsepühakud viitavad nende gildide Skandinaavia, ennekõike Taani päritolule. Kõik nad olid Tallinnas koondunud Pikka tänavasse, kus Kanuti gildi hoonet mainitakse esmakordselt 1326. aastal, Oleviste ja Suurgildi omi vastavalt 1341. ja 1370. Vallalised kaupmehed, kelle kaitsepühakuks oli neeger Mauritius, moodustasid Tallinnas ja Tartus Mustpeade vennaskonna. Abiellunud mustpead siirdusid Suurgildi.

Harilikult määras skraa kindlaks ka õppeaja kestuse. Kõige sagedamini oli see 3 aastat. Õppeajal õpipoiss tasu ei saanud, kuid oli meistri ülalpidamisel. Erandi moodustasid Tallinna kiviraidurid, kus õpipoiss sai ka kindlat rahalist tasu. Kord õpipoisiks astunu pidi vastu pidama lõpuni: ärajooksnud õpipoissi jälitati ja ta toodi sunniviisil meistri juurde tagasi. Õpipoisiaja läbiteinu tunnistati selliks. Vanemates skraades harilikult selliks saamisel sellitööd ei nõutud, piisas sellest, et õppeaeg oli läbi tehtud. Kui aga sell tahtis saada meistriks, pidi ta esitama meistritöö ja korraldama peo. Sageli nõuti meistritööna kolme eseme esitamist: näiteks Tallinna kanepipunuja pidi

valmistama ühe paari purjenööre, ühe paari soodinööre ja tüki kanepisäiet.

Tsunftikorra võiduqa teravnes võitlus käsitööliste vahel. Tsunftid püüdsid lõppu teha tsunftivaliste käsitööliste (keda nad nimetasid ⁷⁸⁰⁰ pööningujänesteks, vusserdajateks, käparditeks) tegevusele. Omavahelise konkurentsi ärahooldamiseks oli skraas harilikult määratud, mitu õpipoissi ja mitu selli võis meister pidada. Järkjärgult kitsendasid kõik ametid meistriks saamise võimalust: suurendati sisseastumismaksu, nõuti, et ka meistriks astuja naine oleks ausast soost või et vallaline sell abielluks meistriks saamisel auväärse naisega. Viimasest nõudest kasvas hiljem järkjärgult tava, et sell pidi n.ö. ametiga abielluma: kui ta ise isa poolt ei pärinenud samast ametist, pidi abielluma mõne sama ameti meistri lese või tütreaga. Nii muudeti meistriamet peaaegu päritavaks. Erinevalt Lüübekist nõudis Tallinna raad rätsepmeistritelt ja nende sellidelt paiksustsensust: nimelt pidid nad olema linnas paikneva kinnisvara omanikud ning gildiliikmed. Varanduslikku tagatist päritava kinnisvara näol nõuti Tallinnas veel kullasseppadelt, klaasseppadelt, maalritelt, puunikerdajatelt, mööbelseppadelt ning sadul-, rihma-, pannalseppadelt, seega nendelt käsitööliselt, kes töötlesid vääris- ja hinnalisi materjale. Et Tallinna rätsepad õmblesid rõivaid hinnalisest importkalevist, oli rätsepalt tellija huvides varandusliku tagatise nõudmine igati põhjendatud ettevaatusabinõu. Tsunftidel oli ka sotsiaalhoolduslik funktsioon: nad abistasid oma hättasattunud liikmeid.

Vabamad olid käsitöö arengu tingimused väikelinnades, kus tsunfte ei olnud. Käsitöölisi oli kohati ka maakeskustes ja kloostrite juures.

Tsunftid võitlesid oma toodete kvaliteedi eest. Seda peeti eriti silmas ekspordiks minevate kaupade puhul. Tallinnast veeti välja näiteks kohalikust toorainest valmistatud kanepisäiet, köit ning raidkive. Esimest eksporditi mitmesse hansalinna, teisi kõige rohkem Soome, aga ka kauge-

male. Tallinna kiviraidurite toodetest levisid üsna kaugemale ristimisvaaonad, etikukivid, vapitahvlid, portaalid.

Samaaegselt tsunftide loomisega tekkisid tsunftivälised tootmisettevõtted. Katusekivide ja müritelliste saamiseks rajati Tallinnas hiljemalt 1365. aastal linna ja kolme raehärra ühissettevõttena Koplisse ¹³⁴⁰ telliselööv, mis asus praeguse Tallinna Keraamikatehase kohal. Selles põletati linna palgalise tellisemeistri juhatusel telliseid. XVI sajandi teisel poolel töötas Kõismäel kaks linnale kuuluvat lubjaahju. Töötas ka linna valukoda, kus valati linna kaitseks vajalikke suurtükke ja kirikukelli. Hakati rajama ka veejõul töötavaid saeveskeid, nahaparkimistöökodasid, jahuveskeid jt.

Kuid linnaelanikud ei tegelnud üksnes käsitööga. Unustatud ei olnud veel põllundust. Linnaelanikud pidasid arvukalt sigu ja muid kariloomi. Juba araabia geograaf Idrisi (1100–1166) mainis 1154. a. koostatud Eesti ala kirjelduses, et Astlanda linnade hulka kuuluva linnusetaolise linna Koluvani (Tallinn) elanikud on kasina sissetulekuga põlluharijad, kellel on palju karja. Kariloomi karjatati linnasarasesse kuuluvatel karjamaadel, kuhu pääses Karjavärava kaudu. Juba 1265. aastal oli Taani kuningate kehtestatud piiridega linnasarases paiknevate karjamaade tükeldamine ja umbtaradega piiramine keelatud. 1340. a. lepiti Toompea ja all-linna esindajate vahel kokku heina- ja karjamaade kasutamise üksikasjades. Ühisheinamaade niitmisele võisid linnaelanikud asuda pärast seda, kui heinategemise algus oli avalikult välja kuulutatud. Igaüks, kes soovis heina varuda, võis viie vikatiga kolm päeva niita. 1. augustil aga lasti linnaelanike kariloomad linnasarase piiridesse kuuluvatele ühisheinamaadele. Linnaelanike kariloomi karjatas linnakarjus. Linlastel olid ka hobused. Elamu juures olid tall ja laut.

Juba XIV sajandil oli lihuniku erialal aset leidnud tööjaotus. Kokkuostetud loomi tapsid tapamajas sellele tööle spetsialiseerunud, peamiselt kohalikku päritolu lihunikud.

Tapamajast toimetati liha karnidesse, kus selle tükeldasid müügi jaoks peamiselt saksa päritolu lihunikud ehk kondiiraiujad.

Peale linnas paiknevate elumajade valdasid linnaelanikud väljaspool linnamüüre asetsevaid köögiviljaaedu. Aiad koos küünidega hõlmasid laia ala praeguse Vabaduse väljaku, Roosikrantsi tänava ja Tõnismäe piirkonnas, ulatudes Toompea territooriumini. Vähemal arvul paiknes linnaelanike juurviljaaedu ka Suure ja Väikse Rannavärava ning Nunnavärava ees. Üksikud aiad asusid mere ääres ning otse linnas. Aia soetamisel arvestati mõistetavalt tema kaugust kodust, s.t. sooviti, et aed asuks kõige lähema linnavärava taga.

3.3. Kaubandus ja rahaasjad

Siseturg oli valitseva naturaalmajanduse tõttu kitsas ja sisekaubanduse maht väike. Siiski sai küla linnast soola, metalli, kala, mõisnikud veel kalevit, relvi, humalaid, veini, vürtse. Maalt toodi vilja, ehitusmaterjali, küttepuid, liha, nahka. Talurahvakaubanduses etendasid olulist osa sadulseppade tsunfti kuuluvad pistemaakrid. Enamasti olid nad eestlastest käsitöölised, kes valmistasid helmeid, kuljuseid, naastulisi vöösid, nuge, noatuppesid, taskuid jm. ning müüdasid oma tooteid. Pistemaakrid müüsid ka vatmanit, nahka ja tina ning muutusid ajapikku talurahvakaupmeesteks.

Talurahvakaubanduses püsis vaadeldaval perioodil ja palju hiljemgi esiajaloolisest ajast pärinev sõbrakaubandus, omandades küll mõneti uue ilme. Linna tulnud talupoeg peatus tavaliselt kindla kaupmehe (sõbra) juures, müüs talle kaasatoodud kaubad ja tegi samas kõik sisseostud. Sageli oli talupojast sõber oma kaupmehest sõbrale võlgu ja seega temast majanduslikult sõltuv.

Vene kaubandus Lääne-Euroopaga toimus suurelt osalt Vana-Liivimaa kaudu. Seetõttu oli Eesti linnade majanduses eriti tähtis koht kaug- ehk ülemerekaubandusel. Läänemere

kaubandus läks üha rohkem Põhja-Saksa linnade kätte: XIII sajandi lõpul hakkas kujunema nende ühendus - Hansa Liit, mis muutus tugevaks merevõimuks ja koondas enda kätte Lääne- ja Põhjamererannete maade kaubanduse. Eesti linnadest olid Hansa Liidu liikmed Tallinn, Tartu, Viljandi ja Pärnu. XIV sajandi I veerandil kujunes Tallinn keskseks kaubalinnaks Novgorodi ja Soomega kauplemisel. Mitmes ajalookäsitluses on esitatud küsimus, millal võeti Liivimaa linnad Hansa Liidu liikmeiks. Ajaloolane Jüri Kivimäe peab seda küsimust kunstlikuks, kuna Liivimaa hansalinnad integreeriti sinna Hansa Liidu kujunemise ajal, s.t. Hansa kogu eksistents põhines Ida-Lääne kaubandusel, mille teljel Liivimaa linnad ju lahutamatult asusid. Liivimaa oma 20 linnaga oli Ida-Euroopas väga tihedalt linnastatud ala. Neist linnadest 12 oli hansalinnade staatus, viimastest kolm - Riia, Tallinn ja Tartu ehk nn. dre binnenlendesche stede olid Hansa Liidu aktiivsed liikmed.

Kaubandusega tegelesid siin põhiliselt sakslased. Saksa kaupmeeskonna stabiilsus saavutati arvatavasti XIV sajandiks, kui rändkaupmeeste (frequentantes) asemele asusid nendesse linnadesse paiksema elustiiliga kaupmehed (manenes). Sakslasest hansakaupmees oli Liivimaal privilegeeritud ja kaitstud. Tema kaubandusvabaduse Tallinnas garanteeris Lüübeki linnaõigus, laokohaõigus ja vaba maakaubandus, s.t. äritehingute vabadus maal. Tallinnas püsivalt redideeriv saksa kaupmees oli kaitstud ka kohaliku konkurentsi eest, sest ainult sakslastele oli tagatud pääs kaupmeeste kutsealasesse korporatsiooni - Suurgildi. Hansakaupmeeste huve kaitses ka Liivi ordu. Selliseid eesõigusi ja vabadusi nagu suurkaupmehel keskajal Liivimaal, võrreldes teiste seisuste ja rahvastikukihtidega, on Läänemere mailt raske leida. XIV sajandil oli Tallinnas umbes 160 kaupmeheperekonda.

Eesti sadamatest, eriti Tallinnast, veeti XIII-XV sajandil läände mitmesuguseid metsa- ja põllumajandussaadusi: karus- ja loomanahku, mett, vaha,

rasva, lina, puitu, tõrva, vilja. Neist esimesed olid suuremalt osalt Vene transiitkaubad.

Vilja veeti Eestist täenäoliselt välja juba enne ristirüütlike vallutusi. Viljaturg oli aqa kuni XV sajandini kitsas, hinnad madalad ja vilja transportimine Lääne-Euroopasse ei tasunud end enamasti ära. XV sajandil hakkas olukord muutuma. Käsitööst, merendusest ja muudest majandusharudest elatava rahvastiku suurenemise tõttu hakkas mitu Madalmaade provintsi vilja järjekindlalt sisse vedama. Hollandi kaupmehed muutusid Tallinnas ja ka teistes Vana-Liivimaa sadamates üha sagedasemateks külalisteks. XV sajandi viimasel veerandil algas viljahindade tõus. Kroonik Russowi ilmselt mõnevõrra liialdatud hinnangu järgi olevat Liivi sõja eel Tallinna sadama kaudu välja veetud 10 000 sälitist* vilja. Vähesel määral veeti vilja välja ka teiste sadamate kaudu. Vilja eksporditi Eestist Amsterdami, Lüübeckisse ja isegi Lissaboni. Kristof Glamann kirjutab teoses "The Fontana Economic History of Europe", et Baltikum oli Põhja-Euroopa viljaait. Siinne vili oli mujal hinnas ka hiljem. Kerkib küsimus - miks? Sellele on püüdnud vastuse anda Gustav Ränk, kes arvab "süüdlaseks" meie rehed. Baltikumi, eriti Eesti vili ei kuivanud ära väljas nagu lõunapoolsetel aladel. Seda kuivatati enne terade väljapeksmist rehtedes suitsuga. Suits andis aqa teradele hea säilivuse (vili ei läinud hallitama) ja ilmselt paranesid ka vilja maitseomadused. Eestimaa vilja eksporditi mõningal määral ka Venesse. Teoorjuslik mõisamajandus võttiski viljakasvatuse oma tegevuse põhisuunaks. Suuna otstarbekust näitab viljahindade tõus, mille kohta on mõningad andmed järonevas tabelis,

* 1 sälitis = 24 tündrit = 3050 liitrit.

Tabel 2

Keskmine rukkihind Tallinnas

Aastad	Säilitise arves- tushind markades	Säilitise hind hõbemarkades
1510-1520	24,8	1,4
1521-1530	32,8	1,7
1531-1540	39,0	1,8
1541-1550	64,5	2,6
1551-1558	84,5	3,3

Vilja nominaalhind tõusis seega Tallinnas 241 %, hind hõbedas arvestatult aga 130 %. Samal ajal (1510.-1546. a.) tõusis säilitise hind Maðalmaades 12-13 kuldvalt 28-30 kuld- nani, seega vähem kui Tallinnas.

Kohalikku päritolu oli ka osa Eesti sadamate kaudu eksporditud linast, kanepist, lina- ja kanepiseemnetest. Heas kuulsuses oli Vigala lina. Ka vaha osteti osaliselt kokku Liivimaalt, samuti loomarasva, juhuslikult oli Tallinna ekspordis veel kohalike kiviraidurite tooteid, eeskätt hauaplaate.

Sisseveos kujunes kõige tähtsamaks kaubaks sool. Selle osa oli suur just Tallinna sadamas ja seepärast on väidetudki, et Tallinn on ehitatud soolale. See andis teenistust nii kaupmeestele kui ka paljudele teistele. Sool toodi Prantsusmaalt, Portugalist jm. Tallinna lahtiselt laevaruumis. See tuli nüüd lossida, kottidesse või tündritesse panna ja kaaluda. Seejärel tõid mündrikud soola paatides randa, kus laadijad selle voorivankritele laadisid, et kaupmeeste keldritesse viia. Seal ootasid juba kandjad, kes soolakotid sisse kandsid. Tallinna kaudu varustati soolaqa ka osa Põhja-Venemaast ja Soomest. Soola sisseveost Tallinna annab ülevaate järgnev tabel.

Soola sissevedu Tallinna

Aasta	Sälitisi	:	Aasta	Sälitisi
1368	689,8	:	1540	8004,0
1383	1249,5	:	1550	9515,5
1384	147,0	:	1556	10716,0
1426	2547,0	:	1560	1969,0
1448	1654,0	:	1561	2772,5

Teiseks tähtsaks kaubaks Tallinna sisseveos olid kangad, eriti kalev. Punasest kalevist sai moekangas. Kui varem tulid kangad siia Gentist, Bruggest ja mitmest teisest Flandria ja Hollandi linnast, siis XV sajandil hakkas saabuma Baltikumini turule ka inglise kalevit. Esimesed andmed inglise kalevi viimisest Tallinna kaudu Novgorodi on 1434. aastast. Sajandi lõpuks oli kauplemine Inglismaal toodetud kangastega juba üsna ulatuslik. Tallinnasse toodi ka heeringat (kõrghooajaks ajavahemik jaagupipäevast (25. juuli) kuni mihklipäevani (29. september)), humalat, höbedat, tina, rauda, magusaid veipe, vürtse.

Ka Tartul oli Hansa-Vene kaubanduses kindel koht. Ta oli kõige idapoolsem hansalinn, siit Novgorodi viis ohutu tee. Tartu kaubad olid kogu Liivimaale omased. Raeprotokollides on ootuspäraselt kõige rohkem juttu viliakaubandusest. Kaubeldi eelkõige rukkiga, samuti linaga. Tartu kodanikud ostsid maalt lina kokku, mis siis linnas praagiti ja edasi Lääne-Euroopasse saadeti. Narva ja Tartu kaudu läks läände ka valdav osa vene linast. Soolakaubandusega tegeldi samuti pidevalt. Andmeid on veel mee, rasva, vaha, kanepi, humala, metallide jt. kaupade kohta.

Kaubanduslinnana said tuntuks ka Narva ja Pärnu. Esimesel neist oli eriline koht Ida-Lääne kaubanduses. Ta ei

kuulunud Hansa Liitu, kuid kasutades oskuslikult ära hansa-
laste tülid ja lahkkelid vene kaupmeestega, suurendas oma
vahendajaosa. Narva loomulikuks kaubanduslikuks tagamaaks
oli Ingeri ja Velikaja ning Narva jõe jõgikond, osalt Feipsi
järve ümbruskond. Väljaveo raskuspunkt langes viljale,
linale ja metsamaterjalile. Kaupade kohaletoomist raskendas
asjaolu, et Narva jõgi oli kohati madal. Ka meresadamaks
polnud soodsaid tingimusi: polnud tuulte ja lainete eest
varjatud sadamat ning meri oli madal.

Hansa Liidu lanqus, mis algas XV sajandi teisel poolel,
ei toonud kaasa Liivimaa linnade väliskaubanduse allakäiku.
Hoopis vastupidi: Vene transiitkaubandus läks üha kindlamalt
nende kätte. 1494. aastal sulges Ivan III Hansa Liidu kauba-
kontori Novgorodis. Kaksikümmend aastat väldanud
kaubandussõja järel sõlmisid Tallinna ja Tartu esindajad
1514. aastal Moskvaaga kaupmeherahu. Seda täiendas 1522. a.
leping, mille alusel Venemaa kaubandus Läänega koondus
peamiselt Vana-Liivimaa linnadesse. Eesti sadamatest oli
tähtis ka Pärnu. Siisemini Pärnu komtuurkonnas asunud kolm
sadamat. Kõige tähtsam neist oli muidugi Uus-Pärnu, väiksema
tähtsusega Tahkuranna ja Häädemeeste. Lüübeki naeltolliraa-
matute andmetel veeti 1368. a. Pärnust Lüübeki 186 Lüübeki
marga eest kaupu. Võrdluseks märkigem, et samal aastal
ulatus Riia väljavedu 3270 ja Tallinna oma 15 624,25 Lüübeki
margani. Samal ajal toodi Lüübekist Pärnu kaupu 20 526,
Riiga 14 120,75 ja Tallinna 14 147,25 Lüübeki marga eest.
Pärnu saabunud kaubad (ka siin oli esikohal sool) läksid
peamiselt Liivimaa turule. Pärnust saadeti välja metsa-
tõrva, lina, kanepit, vaha, mett, rasva. Väljaveokaubad
tulid nii Pärnu ümbrusest kui kaugemaltki. Pärnu ei kaubel-
nud mitte ainult Lüübekiga, vaid ka mitme teise linnaga.
Liivimaa linnadel säilisid kaubandussidemed Djamaaga (Got-
land). XI-XIII sajandil oli saare linn Visby Läänemere
piirkonna tähtsamaid Ida- ja Lääne-Euroopa kaubandust vahen-
davaid keskusi. Lüübeki tähtsuse suurenedes Visby mõjukus
vähenes ja ta jäi peamiselt Hansa Liidu ja Novgorodi kauban-

duse vahendajaks. Selles tegevuses läidki kaasa Liivimaa linnad. 1361. aastal vallutasid ja purustasid Visby Taani väed. Brömsebro rahu põhjal (1645) jäi linn Rootsile.

Eestlasi puudutas ka suur kaubatee Skandinaaviast Bütsantsi, mille harud siirdusid mööda Eesti põhjarannikut ja Väinat.

Tolle aja rahendus oli küllalt kiriu. Esimesed kirjalikud teated müntide loomisest Tallinnas on säilinud 1265. aastast. Ilmselt vermiti münte juba varem, täenäoliselt alates 1250. aastaist. Müntimisõigus Tartus kuulus 1225. aastast Tartu piiskopile. Tema aga ise raha ei löönud, vaid loovutas selle õiguse linnale. Uusimate uurimustega on kindlaks tehtud, et Tartu piiskopkonnas alustati müntide vermist samuti 1260. aastail.

Põlise mündikaaluna kasutati Vana-Liivimaal riia marka, mis kaalus umbes 208 grammi. Hõbekaalumark jagunes 4 veeringuks à 4 loodi, à 2 setiini. Raha arvestussüsteem nägi välja järgmiselt:

1 mark = 8 ööri = 24 öörtuqit ehk artiqit = 288 penni

1 öör = 3 artiqit = 36 penni

1 artiq = 12 penni

XIII sajandi II poolel ja XIV sajandi algul vermiti Tallinnas ühest margast puhtast hõbedast 6 marka ja 2 ööri penne, seega 1800 münti. Sel ajal löödi ainult brakteate, s.o. õhukesi, ainult ühelt poolt vermitud münte. Nende nominaaliks oli penn. Sama tehti ka Tartus. Tartus münditud brakteaatide tunnuseks on risti asetatud mõök ja väti - puha Peetruse ja Pauluse atribuudid, kellele oli pühendatud kogu piiskopkond. See näitas ühtlasi, et Tartu piiskopil oli oma piiskopkonnas võim nii hinge kui ihu üle.

Seni selgitamata põhjustel lakkas XIV sajandi algul müntide verimine kogu Vana-Liivimaal. Kohaliku raha asemele astusid Lüübeki, Hamburgi ja teiste Põhja-Saksa linnade brakteaadikujuliselt löödud pennid ja Ojamaa öörtuqid. Lüübeki ja Ojamaa rahaarvestus segunes aja jooksul paralleelsel kasutamisel ning kujunes alljärgnev arvestussüsteem

1 Riia mark = 48 ööri = 36 killinoit = 114 öörtuoit ehk
artigit = 432 Lüübeki penni ehk 1728 Liivimaa penni.

1 öör = 3 artigit = 9 Lüübeki penni = 36 Liivimaa penni.

1 artigit = 3 Lüübeki penni = 12 Liivimaa penni.

Raha ostujõu kohta XIV sajandi I poolel võiks tuua järgmisi näiteid. Meistri päevapalk oli 8 artigit, lihttöölisele maksti 4 artigit päevas. Ühe vaadi õlle hind kõikus olenevalt selle headusest 24 ja 33 artigi vahel. Vaat veini maksis 1333. a. Tallinnas 36 artigit ning üks sai 1 penni ümber.

Müntide loomine algas Tallinnas uuesti XIV sajandi keskpaiku, Tartus 1360. aastail. Selleks ajaks valitses ka Põhja-Eestis Liivi ordu. Esiolgu vermiti ainult artigeid, s.o. 3-penniseid münte kaaluga 1,20 - 1,10 grammi. Kaubalis-rahaliste suhete areng nõudis ka väiksemat vahetusraha, et rahuldada kohaliku turu vajadusi. XIV sajandi lõpul (Tartus 1390. aastast) alustati artigitte kõrval väiksemate müntide - pennide verimist, mis kaalusid 0,42 kuni 0,36 grammi. Kirjalikud allikad nimetavad niisuguseid münte Lüübeki pennideks, sest nende prototüübiks olid vastava väärtusega Lüübeki rahad.

XV sajandi I veerandil elas Vana-Liivimaa mündindus üle suuri raskusi. Maahärrade omavahelised tülid ja ebaõnnestunud välissõjad põhjustasid kohaliku raha väärtuse kiiret langust. Kui XIV sajandi viimasel veerandil Tallinna artigitid sisaldasid veel ligi 62 % hõbedat, siis juba 1420. aastal oli neis hõbedat ainult 31 %. Samal ajal langes tunduvalt ka nende kaal.

1420. aastatel otsustasid Vana-Liivimaa maahärrad läbi viia rahareformi. 1422. aastal hakati müntima uut raha, mille väärtust tõsteti vanaga võrreldes 3-4 korda. Samal ajal pidid talupoegade rahalised kohustused ja kaupade hinnad jääma endisele tasemele, mis tegelikult tähendas hindade tõstmist 3-4 korda. Muidugi osutus nende määruste elluviimine kaupmeeste ja talupoegade vastuseisu tõttu võimatuks. Feodaalidel ei õnnestunud sundida elanikkonda

kasutusele võtma uut mündi arvestust. Uue raha nominaalväärtust arvestati ikkagi ümber reformieelsetesse müntidesse ning kõik maaisandate selle vastu sihitud määrused ja keelud jäid taqajärjetuks.

Positiivseks tuleb pidada aga seda, et vanad madala väärtusega mündid vahetati käibelt välja ja neid asendasid uued kõrge hõbedasisaldusega mündid. Samal ajal võeti vastu hulk otsuseid, mis pidid korrastama Vana-Liivimaa mündinduse üldist organisatsiooni ja looma sellele tugevama aluse.

Kõikide müntimisõiguse valdajate (mündihärrade) artiklid pidid olema ühesuguse kaalu ja väärisalaldusega, kuid erinema vermingult. Müntimine pidi kõigis rahapadades toimu-
ma sama arvu töölistega. Päris uued need nõuded ei olnud. Enamvähem ühine mündi alus püsis Vana-Liivimaal XIII sajandist peale, kuid ilmselt rikuti neid seadusi mündihärrade poolt. Eriti kaldus tegutsema omaette Tartu.

Mündindust juhtis praktiliselt nii Tallinnas kui Tartus linn. Kuid veel XV sajandil toimus Tartus siiski müntimine piiskopi praosti järelevalvel, kelle käes oli üks selle kirstu võtmetest, milles hoiti mündi loomise templeid. Raad kontrollis rahapaja tegevust rae koosseisu kuuluvate ametikandjate - mündihärrade kaudu. Mündimeister nagu teisedki linnaametnikud palgati. Tasu sai ta vermitud müntide arvu pealt. Raad muretses talle müntide vermmiseks vajaliku toormaterjali, rahapaja sisustuse jne. Peale selle anti mündimeistrile linna poolt elamu koos õigusega kasutada selle keldrit. Müntla koosnes tootmis- ja eluruumidest. Kuna kohalikud spetsialistid puudusid, palgati mündimeistrid ja sellid tavaliselt Saksamaalt.

XVI sajandil muutus linnade rae ja mündimeistri vaherkord. Mündimeistrit enam ei palgatud, vaid müntide tootmine anti talle rendile. Mündimeister muretses ise hõbeda ja muu müntide vermmiseks vajaliku materjali, müntla sisustuse, kütte jne. Sellide ja õpilaste palga maksmine jäi samuti tema hooleks. Müntide loomisest tulenev kasum, välja arvatud kindel osa ehk nn. schlagschatz, mis läks linna raele ja

ordule, jäi nüüd mündimeistrile. Mis puutub rahapaja asukoh-
ta, siis on teada, et XIV saj. II poolel asus Tallinna
müntla nüüdsel Niguliste tänaval umbes samanimelise kiriku
vastas. Tartu oma aga paiknes 1550. aastail turu lähedal ja
kuulus linnale.

XV sajandi lõpuks langes Vana-Liivimaa müntide väärtus
jälle väga madalale. Sõja ajal Venemaaga XVI sajandi algul
jätkus kohaliku mündi väärtuse alanemine veelgi kiiremini.
Münste halvendasid ilmselt salaja ka mündimeistrid.

Rahulolematust äratas samuti müntide kaalu ja
väärissisalduse erinevus üksikutes rahapadades. Nagu ikka,
oli Tartu munt kõige halvem. Olukord läks nii teravaks, et
ordumeister ähvardas keelata Tartu müntide käibe Liivi ordu
ja Riia piiskopkonna territooriumil, kui nende väärtus ei
parane. Segadused Liivimaa mündinduses viisid vermingu
lakkamiseni mitmes müntlas. Tartus ei löödud raha 1503.-
1513. aastani.

1515. aastal võeti vastu uus mündimäärustik. Endiste
nominaalide kõrval otsustati nüüd vermida ka suuremaid
münste: veeringuid (s.o. 1/4-margaseid), 1/2-margaseid ja 1-
margaseid. Järgnevate aastate jooksul uusi muutusi Liivimaa
mündinduses ei toimunud. 1550. aastate poliitiline ja majanduslik
ebastabiilsus tekitas uut segadust siinses
mündinduses. Liivi sõda viis kohaliku rahanduse täielikku
anarhiasse. Tartus lõppes müntimine 1558. aastal, pärast
linna vallutamist Vene vägede poolt. Kuigi kapitulatsioon
tingimuste kohaselt magistraat säilitas müntimise õiguse,
pole seda õigust Tartus enam kunagi kasutatud. Edasistele
katsetele stabiliseerida mündindus tegi lõpu Liivimaa feo-
daalriikide konföderatsiooni täielik kokkuvarisemine 1561.
aastal.

Tuleb aga märkida, et Liivimaa müntidel oli tähtsust
ainuüksi sisemises käibes. Kaubandusmündina esinesid harili-
kult välismaa kuldmündid, portugaleesid ja selle alajao-
tused, Inglise ja Madalmaade roosnooblid, Madalmaade
nooblid, Inglise angelotid, Ungari tukatid ning eriti mitme-

suused Saksa ja Madalmaade kuldnad. Kuldmüntide kõrval evisid aqa kaubandusmündina juba silmapaistvat kohta Põhja-Saksa ja Böömi taalrid. Väärastest hõbemüntidest levis laiemalt liik Saksi krosse, nn. Schreckenberger id, mille vääriskaal oli 4,206 grammi.

Kordamisküsimused

1. Millal ja millised linnad kujunesid välja Eestis?
2. Kuidas linnu juhiti?
3. Kes elasid Eesti linnades?
4. Millega tegeldi siinsetes linnades?
5. Kuidas oli korraldatud käsitöölise tegevus?
6. Kuidas oli korraldatud kaubandus?
7. Milliste piirkondadega kauplesid Eesti kaupmehed? Mida veeti välja, mida toodi siia?
8. Milline oli tolleaegne rahasüsteem?

4. peatükk. EESTI MAJANDUS LIIVI SÕJAST KUNI PõHJASõJANI

4.1. Eesti majandusolukord pärast Liivi sõda

Liivi sõjaga (1558-1583) algas uus raske periood Eesti aladel. Siinset majandust mõjutasid kauaegsed sõjad ning erinevate võimude majanduspoliitilised taotlused. Sõja käigus varises kiiresti kokku Liivimaa feodaalriigikeste konföderatsioon. 1558-1560 sattus idapoolne Eesti ja osa Kesk-Eestist koos Narva, Tartu, Rakvere ja Viljandi linnaga Vene võimu alla. Liivimaa feodaalid otsisid abi Taanilt, Rootsil ja Poolalt-Leedult. 1559. aastal müüs Saare-Lääne piiskop oma valdused Taani kuningale. Tallinn, Harju-Viru rüütelkond ja Järvamaa aadel alistusid 1561. aastal Rootsi kuningale Erik XIV-le. Liivi ordu viimane meister Goddert Kettler Poola kuningale Zygmunt II Augustile. Aastail 1572-1577 vallutasid Vene väed kogu Mandri-Eesti peale Talkinna, kuid rootslaste ja poolakate eduka vastupealetungi tagajärjel tuli neil taanduda. 1582. aastal sõlmis Venemaa Jam Zapolskis vaherahu Poolaga, 1583. aastal Pljussas Rootsiaga. Eesti ala jagati kolme riigi vahel: Lõuna-Eesti sai Poolale, Põhja Eesti Rootsil, Saaremaa Taanile.

Poola võimude agraarpoliitika oli Liivimaa aadlile esialgu vägagi soodne. 1561. aastast pärinevas Zygmunt II Augusti privileegis kinnitati Liivimaa aadli vanad eesõigused ja kuulutati senised läänimõisad alloodideks. Privileeg andis aadlikele talupoegade suhtes kaelakohtuõiguse, s.t. kõrgema kohtuvõimu. Mõnede uurijate arvates ei kinnitanud Zygmunt II August seda privileegi. Kuninga vastulelikkust kohalikule aadlile näitab aga tema läänistuspoliitika.

Ajavahemikus 1562-1572 jagasid Zygmunt II August või tema administraatorid endistest ordudomeenidest (maavalduse osa, mida feodaal ise majandas) alloodiõiguse alusel laialdasi maavaldusi leedu ja poola magnaatidele ja slah-

tale. Tagajärjeks oli pinevuse suurenemine uustulnukate väikeaadlike ja kohaliku saksa aadli vahel ning osa sakslastest mõisnikke läks võitluse käigus üle Rootsi poolele. Pärast Liivi sõja võidukat lõppu ei otsinud Poola võimud enam tuge kohalikult aadlilt ja tegid agraarpoliitikas järsu pöörde. Aastail 1582-1586 viidigi läbi reduktsioon, mille tulemusena läks riigi kätte 3/4 Lõuna-Eesti maafondist. Rootsi poolele läinud Saksa aadlike maad konfiskeeriti ning annetati poolakatele ja leedulastele, nii et XVII sajandi algul koondus viimaste kätte ligi 3/4 eramaadest.

Aastaid kestnud sõjad, ikaldused ja taudid olid teinud ränga hävitustöö. Leidus külasid, kus polnud ühtki härga ega hobust või kus oli kuue pere peale üks hobune ja üks härg. Peaaegu täielikult oli kadunud vabatalunike kiht, suur oli üksjalgade arv. Eriti said Poola-Rootsi sõdade ajal kannata da sõjateede ümbruse piirkonnad Lääne-, Järva-, Viru-, Pärnu- ja Tartumaal. Ligi 3/4 elanikkonnast hävis. Ellujäänuid kummitasid näljahädad. Nii oli suur nälq aastail 1601-1602.

Peamiseks koormiseks Poola alal oli teoorjus, andameist esikohal viljamaks. See oli üksikutes mõisates erinev. Koormised olid üldiselt raskemad eramõisates. Naturaalrendi sissenõudmisel kasutasid mõisnikud mitmesuguseid ebaseaduslikke võtteid: rendi määramisel arvestasid nad maa suuremaks kui see tegelikult oli, kasutasid vilja vastuvõtmisel ja väljaandmisel erisuguseid kaalusid jne. Teopäevade tegemata jätmise või koormiste õiendamise tähtaegadest mittekinripidamise puhul trahvisid mõisnikud talupoegi vilja või looma äravõtmisega, samuti ihunuhtluse ja vanlakaristusega. Tuli ette talupoegade põgenemisi Poolale kuuluvatelt aladelt.

Sõdade, ikalduste ja taudide all kannatasid ka linnad ja alevikud. Linnades vähenes elanikkond, kaubandus ja käsitöö kängusid, alevikud hävisid. Kuiqi ajavahemikus 1582-1600 võib märgata olukorra paranemist, tšid jätkuvad sõja-aastad uue laose.

Poola valitsus, olles huvitatud maa majanduse taasta-

misest, püüdis olukorda parandada ka linnades, kinnitades linnadele privileegid. Valgale anti 1584. a. linna õigused. Üldiselt aga kõik need katsed ei andnud suuremaid tulemusi. Kaubandus ega käsitöö ei saanud edeneda elanike ostujõu languse ja laostuse ning teiste maadega kauplemise tagurpidimine tõttu. Linnaelanike peamiseks tegevuseks oli aianus, põllulappide harimine ja loomade pidamine.

Ainuke linn Poola alal, mille tegevus mõnevõrra elavnes, oli Pärnu (Uus-Pärnu). Seda ka peamiselt XVI sajandi lõpul, 1617. aastal läks ka Pärnu Rootsi valitsuse alla ja oli selle all terve sajandi. Umbes samasugune oli olukord Põhja-Eestis. Sõdade, taudide ja nälja tõttu said kõige rohkem kannatada Lääne-, Järva- ja Virumaa, kõige vähem kannatas Hiiumaa.

Haapsalu ja Lihula läänis oli näiteks 1613. a. 2062 adramaast asustatud ainult 373. Järva- ja Virumaal leidis veel 1620. aastal mõisalääne, kus tühjade, asustamata adramaade hulk ulatus üle 90 %. 1620. aastatel oli eesti rahvas füüsilise väljasuremise lävel.

Nii riigivalitsus kui ka mõisnikkond olid huvitatud maa taasasustamisest. Selleks värvati elanikke Saaremaalt, Soomest, Rootsi poolt vallutatud Venemaa osadest ja mujalt, kuid märgatavaid tulemusi see ei andnud, kuna rahutud olud maal ei soodustanud ümberasumist.

Ka Põhja-Eestis oli kadumas vabatalupoegade kiht ja suurenes üksjalgade - pobulite arv. Mõisnikud püüdsid viimaseid muuta talunikeks, sest neist oli suur puudus.

Pikkade sõja-aastate ja taudide tõttu kängus enamik Põhja-Eesti linnadest. Eriti raskes olukorras oli Narva, mis pärast kaubanduse katkemist Venega muutus Rakvere- ja Haapsalu-taoliseks kiratsevaks asulaks.

Tallinnale oli Rootsi valitsus 1561. aastal kinnitanud tema endised õigused, kuid nende abil ei saanud ometi taastada linna endist transiitkaubanduslikku tähtsust ja kaubandus tuli pikkamööda ja vastu tahtmist ümber orienteerida. XVI sajandi II poolest peale hakkas Tallinn kaubanduses

baseeruma põhiliselt viljaekspordile sisemaalt, peamiselt Põhja-Eestist. Vaatamata väga mitmesugustele katsetele elustada kaubandust, ei saavutanud ka Tallinn XVII sajandi I poolel oma endist majandusseisundit.

Rootsi kuningate poliitika oli üsna aadlisõbralik. Erik XIV kinnitas 1561. aastal kõik senised Harju-, Viru- ja Järvamaa aadli õigused ja eesõigused. Aadlikele jäi oma maadel kohtupidamis- ja maksustamisõigus. 1584. aastal laiendati need privileegid ka Läänemaa aadlile.

Et Rootsi riigi kätte läksid kõik endised ordu-, piiskopi-, toomkapiitli- ja kloostrimaad, samuti rootslaste vastu võidelnud või maalt lahkunute mõisad, ületasid kroonumaad esialgu aadli maavalduse. Nende valitsemiseks kehtestati Eestimaal Rootsi haldussüsteem. Kuninga kõrgeim esindaja oli Tallinnas resideeriv asehaldur ehk kuberner. Asehalduril tuli arvestada aga riigiametnike või kohaliku aadli seast määratud nõunike soovitusi.

Alates 1586. aasta valdustiitlite revisjonist hakkas valitsus maid endistele omanikele või pärijatele taqasi andma. Järsult suurenes uute läänistuste arv. 1601. aastal oli aadlike käes juba 5/6. 1620. aastal juba 9/10 Eestimaa adramaade üldarvust. Riigile jäi neil aladel vaid ratsateenistuse nõudmise õigus: iga 15 adramaa kohta tuli ülal pidada ja sõja korral välja panna üks ratsaväelane.

Kroonumaade kahanemise tõttu häabus riiklik lokaalhaldussüsteem ning tõusis aadli omavalitsuse tähtsus. Harju-Viru õiguse laienemisel ka Järva- ja Läänemaa rüütelkonnale kujunes Eestimaa rüütelkond. Selle kõrgeim võimuorgan oli maapäev, millest pidid osa võtma lääni- ja pandimõisate aadlikest valdajad. Maapäev kaitses aadli huve valitsuse ees. Eriti kaalukas oli ta seisukoht aadli maksustamisel. Maapäeva kutsus kokku kuberner, seda juhatas rüütelkonna pealik. Aadli omavalitsuse alaline organ oli 12-liikmeline maanõunike kolleegium.

Eestimaa aadli privileege puudis karpida Karl IX. Hõivanud sõjas Poolaga aastail 1600-1601 peaaegu terve

Liivimaa. esitas ta 1601. a. Tallinnas kokkukutsutud Liivimaa maapäevale ulatusliku reformide kava, mis taotles provintsi rootsistamist Rootsi seaduste, haldus-, maksu-, kohtusüsteemi jm. kehtestamise teel. Rootsi ajalooal talurahvakuninga hüüdnime omandanud kuningas tõstas 1601. aasta maapäeval talupoegade olukorra parandamise küsimuse, kuid maapäev andis kõigile reformiettepanekutele eitava vastuse.

Saaremaal kuulus võim 1559-1573 Taani kuninga vennale, Liivimaa kuningriigi loomise äpardunud katsega kurva kuuluse omandanud hertsoq Magnusele, kelle valitsusajal laienes aadli maavalodus järsult. Mõne aastaga läänistas ta rohkem kui 300 adramaad. Suur osa Saaremaa arvukatest pisimõisatest sai alguse just Magnuse valitsemise ajal. 1573. aastal liideti Saaremaa otseselt Taaniga ja enamuse Magnuse läänistustest tagastati riigile. Taani võimud juhindusid põhimõttest, et provintsi peab ise haldusaparaati ja garnisoni ülal pidama. Selle tagajärjel oli Taani valitsusaja lõpul erakätes vaid kolmandik maast. Tõsiasi, et veel XIX sajandil oli kroonutalupoegade osatähtsus eriti suur Saaremaal, seletub suurel määral Taani võimude läänistuspoliitikaga, Aadlike maavalodusõigused avardusid: enamik lääne muudeti nii mees- kui ka naisliinis päritavaks.

Ka siin hakkasid mõisad eriti intensiivselt kasvatama teravilja väljaveo tarvis. Selle tõttu tõusis järsult teoorjus, eriti eramõisates. Oli massilisi kaebusi teokoormiste suuruse kohta. XVII sajandi I poolel tuli 1 adramaad suuruselt talult mõisa teole saata 1 rakmes teoline kuueks päevaks nädalas, kevadest sügiseni lisaks 1 jalamees ning lõikuse ajaks veel teine jalamees. Peale selle tuli taludel osa võtta kohustuslikest mõisatalgutest, mille kestus võis olla 3 päeva. Üksjalad tegid mõisa tegu 1-6 päeva nädalas, sõltuvalt nende kasutada oleva maa suurusest. Vabadikud olid kohustatud saatma teolisi heinateo ja lõikuse aegu, kalurid aga andma mõisale teo asemel 2-3 korda nädalas värskaid kalu. Lisaks teole tuli tasuda maamaksu, olenevalt ametkonnast peamiselt viljas. Nii näiteks tuli Maasis ja Muhus

tasuda ühelt adramaalt 6 vakka rukkeid, 5 vakka kaeru, 5 vakka otri, 1 külimit nisu jne.

Kuressaare (Arensburgi) piiskopilinnuse juures tekkinud alev sai 1563. aastal linna õigused (kinnitati kuninga poolt 1574. aastal). Linna valitses raad, mis koosnes 2 bürgermeistrist, linna foogtist, 5 raemehest ja kohtukirjutajast. Rael oli kohtupidamise õigus.

4.2. Rootsi poliitika Ida-Baltikumis

1625. aastast alates kehtis Rootsi võim kogu Mandri-Eestis. Üleminek fikseeriti 1629. aasta Altmargi vaherahus. 1645. aastal Taani ja Rootsi vahel sõlmitud Brömsebro rahuga sai viimane ka Saaremaa. Administratiivselt jaqunes Eesti ala kolmeks osaks. Põhja-Eesti koos Hiiu saarega moodustas Eestimaa kubermangu. Viimase ametlikuks sünnidaatumiks on 1584. aasta. millal Järva- ja Läänemaa võrdsustati õiguslikult Harju- ja Virumaaga. Pärast Riia vallutamist 1621. aastal moodustati Poolalt vallutatud aladel (Lõuna-Eesti koos Läti alaga kuni Daugava jõeni) Liivimaa kubermang, ehkki see oli ainult osa Vana-Liivimaast.

Saaremaa ühes Muhu saarega oli omaette haldusühikuks. 1645. aastal arvati ka Saaremaa Liivimaa kubermangu. Rootsi valitsus tasus rootsi aadlile sõjaliste ja muude teenete eest laialdaste maavaldustega provintssides. Säärase poliitika tagajärjel läksid suured riigimaavaldused aadli kätte. Eriti tugevnes rootsi aadli maavaldus Lõuna-Eestis. Gustav Adolf läänistas rootsi kindralitele ja riigiametnikele liigi 2/5 Liivimaa alast, kokku 1728 adramaad, kusjuures see ala jagunes ainult 16 rootsi perekonna vahel. 1680. aastal kuulus Liivimaa 6318 adramaast rootsi aristokraatiale 46. rootsi väikeaadlile 12. baltisaksa aadlile 35. linnadele, kirikutele jt. 6. Rootsi riigile vaid 1 protsent.

Eestimaa aadlikud võisid toimida oma läänidega peaaegu nagu piiramatu eraomandiga. Pärijate olemasolu korral võisid nad lääne kuninga nõusolekuta müüa, pantida või kinkida.

Ainult päriiate puudumisel tuli võõrandamiseks muretseda kuninga luba. Liivimaal oli läänistamisel aluseks Norrköpingi riigipäeva otsus: parandada ainult otseses alanevas meesliinis ja võõrandamiseks oli vaja kuninga nõusolekut.

Olles riigimaade läänistamisega kaotanud feodaalse riigi kõige kindlama sissetulekuallika, tuli suurte sõjaliste kulutuste ja muude väljaminekute katteks hankida raha uute alade maksustamisega. Peamiseks riigimaksuks merekaubanduselt oli liitsents, mis kehtestati 1629. aastal kõigis Rootstile kuuluvais Baltikumi ja Põhja-Saksamaa sadamates. Vanim meretoll oli naelatoII, mida XVII sajandi keskel hakati nimetama portooriumirahaks ehk sadamatolliks. Viimasest pidi pool minema riigile, pool linnale. Linnadelt nõutud maksude hulka kuulus veel aktsiis, mille all mõeldi eeskätt maksu alkoholsetelt jookidelt. Tulemuseks oli, et kaubandusest riigikassasse laekunud rahasummad suurenesid ajavahemikus 1630-1690 ligi neli korda.

Maarahva maksustamiseks kehtestati Eestimaal Rootsi eeskujul 1630. aastal väiketoll ja veskimaks. Neist esimest nõuti linna viidavatelt toiduainetelt, teine oli maks jahvatatavalt viljalt. 1635. aastal väikemaks kaotati, veskitolli ehk tollivilja hakati nõudma säilitis (24 tündrit) igalt ratsateenistusühikult (15 adramaad). Riigile antavaist maksudest kurnavaimaks muutus Liivimaal makstav majutus- ehk staatsionimaks, mis tekkis endistest erakorralistest maksudest sõjaväe ülalpidamiseks Rootsi-Poola sõjas Gustav Adolphi ajal. See tuli lisaks talupoegade kohustustele, mida neil mäisa vastu kanda oli.

4.3. Põllumajanduse iseloom. Mõisamajanduse areng

XVI ja XVII sajandil kujunes Eestis välja mõisamajandus. Rajati rohkesti uusi mõisaid, eriti Rootsi ajal. Põhjasõja eel ulatus mõisate arv üle 1100 ning põhijoontes säilis see mõisavõrk kuni XX sajandi alguseni.

Hoojustus mõisapõldude laiendamine. Mõisa- ja talupõldude suhe, mis XVI sajandi keskel oli väiksem kui 1:4, oli sama sajandi lõpul Eestimaal juba 1:2.8.

Mõisamaid suurendati talude arvel. Maade mõisastamist stimuleeris ka kasvav nõudmine Eesti- ja Liivimaa teravilja järele Lääne-Euroopas. Talumaade vähenemine kestis kogu XVII sajandi, jätkudes ka Vene ajal. Kadusid paljud põliskülad, kodudest väljatõstetud talupoegadel tuli uued eluasemed rajada halvematele ääremaadele. Talupoegadel oli maa peale ainult kasutamisoigus. Enamasti pärandati talu isa surma järel siiski edasi pojale, sest nii oli kõige paremini tagatud teokoormiste kandmine ja loonusandamite häireteta laekumine. Kui aga talupoeg ei suutnud pere nõrkuse või muul põhjusel koormisi tasuda, tuli endisest talust lahkuda. Asemele tuli uus peremees.

Mõisamaade suurendamist soodustas ka rahvastiku arvu mitmekordne vähenemine Liivi sõja ajal. Ligi 75 % adramaadest oli pärast sõda söötis. Pärast pusivama rahu saabumist taastus asustus siiski kiiresti: juba 30-40 aastaga saavutati XVI sajandi keskpaiga tase. Loomuliku iibe kõrval etendas olulist osa sisserändamine naaberaladelt. Tulnukad sulasid kiiresti ühte kohaliku rahvaga.

Mõisate keskmine suurus Eesti alal kõikus XVII sajandi lõpul keskmiselt 20-50 adramaa vahel, harvem oli 50-100 adramaa suurusi, üksikjuhtumel ka üle 100 adramaa suurusi mõisaid. Mõisad jagunesid nende valdajate järgi põhiliselt 4 liiki:

- 1) rüütli- ehk aadlimõisad - neid oli kõige arvukamalt;
- 2) riigimõisad. Neid oli Eestimaal 1688.aastal 245, Liivimaa Eesti osas 1698. aastal 218 pea- ja kõrvalmõisat;
- 3) kirikumõisad - neid oli Eestimaal umbes 45 ja Liivimaa Eesti osas 23;
- 4) linnamõisad.

Sellest, millisesse liiki mõis kuulus, olenes ka tema suurem või väiksem koormus või vabadus maksustamise alal. Vähem maksustatud olid tavaliselt kiriku- ja linnamõisad,

ühtlasi ka nende talupoegkond.

Põllumajandus jäi ka Rootsi ajal peamiseks elatusalaks, millest otseselt või kaudselt elatusid kõik rahvakihid. Põllumajandus oli aga ekstensiivne, lihtne oma tehnikas, kohati koguni röövpõllumajandus, mis kasutas looduslikke tingimusi ja maa omadusi raiskavalt. Sajandi lõpul on siiski märgata teatavat paranemist. Peasiht oli võimalikult rohkem teravilja kasvatada, mille kõrval muud kultuurid ja põllumajanduse teised harud varju jäid. Ütlus, et Läänemere provintsid olid Rootsile viljaaidaks, peab paika. Oli ju Rootsi, välja arvatud lõunaosa, õige viljavaene maa.

Viljamüük oli mõisnike tähtsaim sissetulekuallikas. "Vili on ainus, mida põllumees (siin eelkõige mõisnik - V.K.) saab rahaks teha" leidis 1666. aastal Eestimaa kuberner. Viljaekspordist oli huvitatud ka Rootsi riik, kes sai tollide näol suuri sissetulekuid. Eksporditav vili pärines põhiliselt mõisapõldudelt. Nende saak ületas XVII sajandi lõpul talupoegadelt saadava viljaandami kõikides mõisates, enamikus koguni mitmekordselt. Praktiliselt tegid mõisates kõik põllumajandustööd taludest nõutud teolised oma veoloomade ja tööriistadega. Kuna ainsaks stiimuliks oli seejuures kupjakepp, oli tööviliakus madal. Peale vilja müügi hakkasid mõisad tulusid saama ka õlle ja viina müügist oma kärtsides. Liivi sõjast peale, eriti XVII sajandist algas Eestis viina valmistamine ja pruukimine. Müüdi veel metsa, mõnes mõisas töötasid saeveskid, erilise eduta tehti katseid organiseerida tõrva ja potase tootmist. Lõuna-Eestis olid rohkem levinud lubjaahjud ja telliselöövid.

Maaviljelus baseerus põlispõllu, ale- ja kütismaa kasutamise süsteemil. Põhja- ja Lääne-Eesti õhukeste muldadega aladel alet küll enam ei tehtud, see säilis veel Kesk- ja Lõuna-Eestis. Rootsi riigivõimu mõjul püüti põlispõllu alal kolme välja paremaks kasutamiseks talumaadel juba XVII sajandi I veerandil piirata väikeste põllulapikeste arvu. Nende asemel moodustati suurel põlispõllumaal pikuti läbijooksvaid ribasid ja tehti kindel vahe üksikute talude

põldude vahel. Neid pikki ribasid kutsuti ka nöörismaadeks (Schnurstücke). Harva tuli ette ka kõrvalekaldumisi kolmeväljasüsteemist kahe või nelja välja näol.

Teraviljadest püsis kindlalt esikohal rukis, millele järgnesid oder ja kaer. Nisu produtseeriti õige vähe. Selle kasvatamise tehnika ja kvaliteet olid samuti madalad. Kasvatati veel herneid ja ube, Kagu-Eestis ka tatart, kuid seda väga vähe. Tuntud olid veel läätsed. Aedviljadest kasvatati kõige sagedamini kapsast. Tehnilistest kultuuridest oli olulisem lina, millest osa veeti välja, Lõuna-Eestis oli tuntud veel kanep.

Põldude väetamine oli nõrk, sest sõnnikut ei piisanud küllaldaselt. Kohati oli mõisates, kus suured põllud ja vähe karja, põldude väetamine isegi halvem kui taludes. Väetamiseks kasutati ka meremuda ja turvast. Põllumajandusinventar püsis endisel tasemel. Ainus suurem edusamm oli algelise karuäkke kõrval puupulkadega pakkäkke kasutuseletolek; samuti hakati rehepeksul lisaks vartadele tarvitama ka koote. Taludes väeti viljaniitmisel kasutusele vikat, esmajoones hõreda ja lühikese vilja puhul. Üldiselt jäid põllutööriistad lihtsaks ja see asjaolu ei lubanud kasutada kõigekülgselt maa omadusi. Nii ei saanud tolle aja harkadraga (konkssahaga) või seaninaadruga künda maad küllalt sügavalt.

Mis puutub teistesse põllumajandusharudesse, siis nende osa polnud märkimisväärne. Karjakasvatus ei saanud teraviljakasvatusega samaväärseks. Siiski on hinnatud karjakasvatust XVII sajandil väiksemaks, kui see tegelikult oli. Hobuste, härgade, lehmade, sigade ja lammaste arv ühe talu kohta polnudki nii väike. Kogu Liivimaal arvatakse olevat 1688. aastal olnud 61 000 hobust ja 65 600 lehma. Loomade arv kõikus, loomataudid vähendasid seda aegajalt tublisti. Piimakarjandus oli üsna algelisel tasemel. Lehmad andsid päevas vaid paar liitrit piima. Piima asemel joodi palju kalja ja õlut. Hobusekasvatust vähearenenuks pidada aga ei või: hobuseid veeti isegi välja, eriti Venemaale. Ka karja tõugu püüti parandada. Juba 1624. aastal oli Furtse mõisa

karjas 1 hollandi sugupull ja 7 hollandi tõugu lehma. Suislepa mõisas oli 1668. aastal 2 suurt saksa suqupulli. Audru mõisas 1673. aastal samuti 2 saksa pulli jne. Lamba- ja sea- kasvatus oli madalal tasemel. Kodulindudest saagedamini peeti kanu, hanesid ja parte, mõisates ka kalkuneid.

4.4. Talumajanduse olukord

Eesti alal jäi esialgu püsima sama ühiskondlik kihistus, mis oli juba orduaja lõpuperioodil. Suurimaks ühiskondlikuks, ühtlasi majanduslikult tähtsamaks kihiks jäi talupoegkond, mille sotsiaalne struktuur XVII sajandil lihtsustus. Vabatalupoegade seisus, mis tekkis majanduslikult jõukamale järjele tõusnud talupoegkonnast, oli olnud arvuliselt väike kogu aeg ja nüüd sulas hoopis kokku. Kadusid ka maavabad ja üksjalad, viimased moodustasid sajandi lõpul 5 % talurahvast. Püsima jäid varem adratalupoegadeks, XVII sajandist peale lihtsalt talupoegadeks nimetatud maarahva põhikategooria, samuti vabadikud ja sulased. Talusulaste arv sajandi jooksul kasvas, moodustades sajandi lõpul umbes 1/8 talurahvast.

Varasematel sajanditel, kui maa oli veel hõredalt asustatud, oli talude pindala suurem kui hiljem. Nimelt oli varem talusid, kus maa hulk ulatus 1 ja 1,5 adramaani. Põhja- ja Lõuna-Eestis leidis isegi kaheadramaalisi ja suuremaid talusid.

Rootsi aja lõpul oli aga 1- ja 3/4-adramaalisi talusid jäänud vähe, vähenenud oli ka 1/2-adramaaliste talude arv. Väikeste talude pidajad (Hiiumaal leidis isegi 1/32-adramaalisi talusid) pidid otsima kõrvalsissetulekuid. Normaaltaludes (1/2 või 1/4 adramaad) oli tavaliselt 4-6 tööjulist inimest ning 3-6 last ja rauka. Veoloomi oli 2-4 rakendi jaoks. Lehmi peeti tavaliselt 2-3. Aasta taliviljakülv oli 4-5 tündrit ja normaalsel aastal saadi 16-25 tündrit rukist ning samapalju suvivilja.

XVII sajandil levisid laiuti ja sügavuti kõik feodaalse

rendi vormid. Tähtsamaks kujunes aga teorent. Selle põhiliik oli kõikjal ordinaarne ehk nädalarakmetegu. Täistalul tuli aasta ringi iga nädal saata 3-6 päevaks mõisa meesteoline koos rakmega, s.t. hobuse või härjapaari ja maaharimis- või veoriistaga (ader, äke, vanker, regi). Hooajatööde, nagu sõnnikuveo, heinateo ja viljalõikuse ajal pidi talu saatma appi jalateolisi. Sajandi lõpuks kujunes sellest kohustusest enamikus mõisates nädala-jalategu jüri- või jaanipäevast mihklipäevani, s.t. 23.IV või 24.VI kuni 30.IX. Sügisel ja talvel pidid talud abiteo korras talitama mõisa loomi, lõugutama, ropsima ja sugema mõisa linu, ehitama ja remontima mõisa hooneid, niitma mõisa lambaid, ketrama villa, linu ja takku, pesema pesu ja tegema muid mõisa majapidamistöid. Abiteo korras tuli vedada voorimehena sadamatesse mõisavilja. Mõnikord oli tee küllalt pikk ja retk kestis vahel nädala või kauemgi.

Loonusrendi osa mõnevõrra langes. Selle tähtsaim koostisosa oli endiselt viljaandam. Enamikus mõisates, eriti Eestimaal, mindi XVII sajandil viljakümniselt üle hinnusele (kindla suurusega maks). Vakukoormised, mis koosnesid mitmesugustest andamitest loomade või munade, lina, heinte, õlgede, humalate, kapsaste, mee jne. näol, moodustasid loonusrendi teise osa. Tavaliselt nõuti täistalult 1 lammas, 2-3 kana, 10-15 muna, koorem heina, 2-3 naela linast lõnga või 10-15 naela linu, 1 süld puid ja viljakott. Kohati lisandus veel katuseõlgi, 2-3 naela võid, 1-2 naela humalaid. Liivimaal oli loonusrent liigirikkam: lootelule lisandusid veel külimit nisu ja tatart, kanepit, mett, lehmaliõngu, saunavihtu jne. Iseloomulikuna jätkus XVII sajandil vakukoormiste muutmine rahaliseks maksuks, vakurahaks, mis annab tunnistust kaubalis-rahaliste suhete edasiseist tungimisest mõisamajandusse. Selle osa aga ei tule üle hinnata.

Mõisakoormistele lisandusid Rootsi valitsuse poolt sisseseatud regulaarsed riigimaksud. Varem oli riigivõim nõudnud makse ainult sõdade aegu sõjakulude katteks. Eesti-

maa talupoegadelt nõuti tollivilja näol adramaalt 4/5 tündrit rukist ja sama palju otra aastas. Liivimaal kehtestati 1636. aastal sõjaaegse erakorralise kontributsiooni asemel statsioon ehk majutusmaks. Adramaalt tuli anda 2 tündrit rukist, 2 tündrit otra, 1 tünder kaera ja 1 parmas (60 leesikat ehk 480 ko) heinu. Alates 1641. aastast tuli maksta veel kindlustusmaksu ehk palgiraha ja küüdiraha. Nii Eesti- kui Liivimaal lisandus sellele ratsateenistuskohustus: aadlimõisad pidid iga 15 adramaa kohta ülal pidama ja varustama ühe ratsaväelase aadlilipkonna jaoks.

Talupoegadel lasusid ka kirikumaksud. Pastorile pidi iga talu andma 3-4 külimittu vilja, teinekord veel heinu ja puid; mõnes kihelkonnas lasti kirikumõisale teha ka teopäevi. Kirikutalituste, nagu laulatus, ristsed, matused, armulaud, eest tuli maksta eraldi; moraalinoüete rikkumiste eest ahvardas trahv. Mida väiksem oli talu, seda raskem oli tema pidajal tasuda kõiki makse ja sooritada teonorme ning hoida oma majapidamist tasakaalus. Umbkaudsete arvestuste kohaselt läks mõisnikule, riigile ja kirikule pool talupoja saagist.

Kuna sageli esines talupoegade pagemist, siis 1632. ja 1639. aasta määrustega keelati Eesti- ja Liivimaal kõigi talupoegade, sealhulgas vabadike ja sulaste lahkumine mõisa piiridest. 1645. aastal kehtestas Eestimaa kuberner uuendatud maakorralduse. Pagenud talupoegade abistamise ja varjamise eest ahvardas raske karistus. Sulastel ja teenijatel oli keelatud töökoha vahetamine pma äranägemise järgi. Tööle lubati palgata vaid neid, kellel oli tõend, et nad on endise peremehe juurest "ausalt ja täielikult lahti lastud." Vabadikke kohustati hakkama talupidajateks või aastapalgalisteks. Viimase kohustuse tingis vabade maade olemasolu, eriti XVII sajandi I poolel.

1668. aastal avaldas Liivimaa kindralkuberner maapolitseikorralduse, mille Rootsi valitsus kinnitas 1671. aastal. Keske peatüki "Talupoegade taqasinõudmisest" aluseks on põhimõte, et talupojad on pärisorjad ja jäävad

pärisorjadeks. Kahe eri mõisa pärisorja abiellumisel kuuluvad naine ja abielust sündivad lapsed sellele mõisale, kust pärineb mees. Adratallu asunud võõras vaba inimene muutus vastava mõisniku pärisorjaks sellest silmapilgust, mil ta "laskis välja oma esimese suitsu". Võõrsilt pärinevad üksjalad, vabadikud ja sulased arvati selle mõisa pärisorjaks, mille maal sündis nende esimene laps. Ka valdasvara polnud pärisorja täielik omand - pärimisõigust oli mõisniku huvides kitsendatud. 1671. aasta maapolitseikordlus fikseeris seni tavaõiguse alusel kehtinud pärisorjuslikud suhted, andes neile riigivõimu sanktsiooni. Samal ajal Rootsis ja Soomes pärisorjust polnud.

4.5. Mõisate reduktsioon. Suur nälg

Juba Liivimaa esimene kindralkuberner Johan Skytte taotles riigitulude suurendamiseks ja kohalike halduskulude katteks riigi poolt läänistatud maade osalistki tagasisaamist. Seepärast on Skyttet nimetatud vahel reduktsiooni isaks. Kuid Skytte taotlused ei leidnud temaaegse valitsuse toetust. Alles Karl XI valitsemisajal (1672-1697), kui Rootsis kujunes välja absolutism, kärpis kuningas kõrgeadli võimu. Selleks ajendas teda riigi krooniline finantskriis. Riigi sissetulekute suurendamiseks otsustatigi 1680. aasta riigipäeval redutseerida, s.t. riigile tagastada kõik läänistatud krahvkonnad, vabahärraskonnad ja linnusläänid, samuti muud aadli kätte läinud maad, mis olid vabastatud riigimaksudest.

Üldse redutseeriti Liivimaal 6318 adramaast 5215, s.o. umbes 5/6 kogu haritud maast. Riigi kätte läksid jälle kõik Rootsi kuningate ja osalt ka Poola kuningate poolt aadlile läänistatud mõisad. Siin sattus valitsus teravasse konflikti Liivimaa aadlikkudega, murdes mingil määral nende võimu ja suurendades riigi osatähtsust maa majanduselu kujundamisel.

Eestimaal redutseeriti 8283 adramaast 2995, s.t. umbes 1/3. Siin kuulusid tagastamisele kõik Eerik XIV ajal Rootsi

võimu algul kuningale ja riigile jäänud mõisad. Saaremaal algas redutsioon 1684. aastal ja siin läks riigile ainult 160 adramaad 643-st (1/4 maast). Riigile läinud maade väike ulatus oli tingitud Taani võimu pärandina säilinud ulatuslikust riigimaavaldusest.

Vastavalt Karl XI resolutsioonile 1687. aastast anti nii Liivi- kui ka Eestimaal väiksemad mõisad, mille sissetulek hinnati kuni 1500 riigitaalrile aastas, tavalisele rendile, alandades rendisummat 1/3 võrra. Suuremad mõisad anti rendile kolmeaastase tähtajaga. Igal rendiperioodil inspekteerisid mõisate majapidamist riigiametnikud. Valitsus tunnistas aadlikud eesõigustatud seisuseks rendimõisate saamisel ja paljud mõisaomanikud võtsid rendile neilt redutseeritud mõisad. Siiski kujunes algul välja enampakkumissüsteem, kus linnakodanikud võistlesid edukalt aadlikkudega. Aadli ja linnakodanike kõrval olid rendimõisate soovijateks ka vaimulikud ja ametnikud. Peamiselt neist neljast seisusest rekruteeruski riigimõisate rentnikkond.

Koos reduktsiooniga korraldati ka uus adramaarevisjon, mille käigus maid mõõdeti, kaardistati ja osalt ka hinnati. Liivimaal sai uueks adramaaks selline hulk talu-, põllu- ja võsamaad, mis pärast viljaseemne ja talupere ülalpidamiseks mineva vilja mahaarvamist andis 60 tündrit rukist või rahasse ümberarvestatult 60 riigitaalrit puhastulu. Eestimaal jäi adramaa arvestuse aluseks talu teokoormis. Nagu varemgi, tuli adramaaks arvata asustatud talu, "mis võib töötada aadlimehe juures kogu nädala ühe paari härgade või hobusega." Saaremaal loeti adramaaks maa-ala, mis andamite ja teorendi näol maksis mõisale ja riigile aastas 18 riigitaalrit.

Selle toimingu tulemusena kasvas revisjoniadramaade arv ning kasvasid neilt võetavad riigimaksud, mida arvestati adramaade arvu järgi. Talupoegade koormisi revisjoniadramaade arvu tõus ei puudutanud. Redutseeritud mõisate jaoks koostati vakuraamatud, kus fikseeriti talupoegade nädalateo, loonuse ja rahaandami suurus ning muud kohus-

tused. Enamikul juhtudel jäid koormised endiseks. 1694. aasta majandusreglemendiga nähti ette, et rentnikud ei tohi nõuda talupoegadelt rohkem andameid ega teetööd, kui vaku- raamatus on ette nähtud. Rentnikud ei tohtinud talupoegi taludest välja tõsta ega talumaid enda kasutusse võtta. Piirati ka kodukariõigust. Mõisavalitseja ja ülevaataja võisid teolist karistada kuni kolme paari vitstega. Taluperemeest rentnik või valitseja karistada ei tohtinud, ka maakohus võis talle määrata karistuseks kuni kümme paari vitsu.

Reduktsiooni tähtsaimaks tulemuseks oli riigi sissetu- lekute ulatuslik suurenemine. Liivimaal ületas mõisatelt nõutud rendisumma 1690. aastail üle 400 000 hõbetaalri ning lähenes peagi poolele miljonile. See oli ka maksimum. Tava- listel aastatel laekus 250 000-320 000 hõbetaalri vahel. Eestimaal mõisatest saadi keskmiselt 100 000 hõbetaalrit ning Saaremaalt ainult 3000-5500 hõbetaalrit. Kokku ulatus ülemereprovintside redutseeritud mõisate rendisumma üle 400 000 hõbetaalri aastas. Liivimaa mõisate rendist laekus järjest suurem osa rahas, ulatudes 1690. aastail 90-99 %-ni. Eestimaal tuli pool rendist tasuda rahas, pool viljas. Peale vilja laekus vähesel määral võid, lambaid, sigu, lõnga, linu, nahka jm. Rendiraha saamiseks pidid mõisad tunduva osa oma saadustest turule toimetama. Järelikult soodustas re- duktsioon kaubalis-rahaliste suhete elavnemist.

Rent, mida tasuti enamasti kahes osas, oktoobris-no- vembris ja teine osa järgmise aasta märtsis, tõusis speku- latsiooni, enampakkumise teel sageli nii kõrgele, et rentnik sattus raskustesse ning oma võlgu enam siendada ei suutnud. Spekulatsioon rendimõisatega levis selleski suunas, et rentnik pidas sageli veel allrentnikke. Ka aadlimõisate omanikud hakkasid andma oma mõisaidrendile, pidades seda kasulikumaks ja mugavamaks kui isiklikku majandamist. Rendi- maksmise raskuste üle kurdeti kogu aeg. Enampakkumis- süsteem säilis siiski XVII sajandi lõpuni.

Rootsis andis reduktsioon vastulöögi talupoegade

pärisorjastamise püüetele. Eesti- ja Liivimaal säilis aga pärisorjus ka pärast mõisate riigistamist. Kuningavõimu ettepanek talupoegade vabastamiseks, mis esitati 1681. aastal Liivimaa maapäevale, ei andnud praktilisi tagajärqi. Mõisate reduktsioonile järgnenud seadused piirasid siiski aadli omavoli riigile läinud mõisates, fikseerimine vakuraamatuis oli takistuseks koormiste tõstmisel. Rendilepingud panid rentnikule mõningad kohustused ka talupoegade suhtes. Lepingus olid märgitud kõik maa juurde kuuluvad päraldised (veskid, kõrtsid, lubjaahjud jne.); uusi ilma kindralkuberneri loata rentnikud ei tohtinud avada. Seega kontrollis riigivõim majanduselu korraldamist maal üksikasjadeni, seejuures nõudes aga olemasolevate päraldiste korrashoidu (korraldused kõrtside, veskite ja muu kohta). Rendilepingutes nähti ka ette, et rentnikud pidid kandma kõik koormised, mis tekkisid ettenähtamatuist õnnetusjuhtumitest ja asjaoludest. Viimaste hulka kuulusid ka ikaldus- ja näljaajad. Kõik see põhjustas aadli opositsiooni, kes otsis Rootsi kuninga asemele endale uut peremeest.

Reduktsiooni mõju oli aga lühiajaline. Normaalse arengu katkestas 1695.-1697. aasta Suur nälg. Juba 1690-1693 oli Balti provintssides kehv viljasaak. 1695. aasta vihmane suvi ja varased öökülmad tõid kaasa raske ikalduse, millega algas kolm aastat väldanud Suur nälg. 1696. aastal sadas suvi läbi peaaegu lakkamatult, mistõttu sügisel ei saadud poolt seemetki. Seemnevilja puudumise või halva ilma tõttu jäi sügisel kolmandik põldudest sööti. 1696. aasta lõpul ja 1697. aasta algul saavutaski näljahäda oma kõrgpunkti. Valitsus puudis pehmemdada olukorda seemne- ja leivavilja toetuslaenu andmisega riigimagasiniidest riigimõisatele, rentnikele ja talupoegadele, kuid suutis seda teha väga piiratud määral. Valitsus toetas samal ajal ka Rootsit ja Soomet, kus samuti oli nälg. Kuigi 1695. aastal keelati vilja väljavedu Eesti- ja Liivimaa sadamatest Lääne-Euroopasse, kasvas see Rootsi ja Soome. Kõige rängemal ajal, 1697. aasta kevadel toimetati Tallinna riigimagasiniidest

Viiburisse 12 000 tündrit vilja. Balti kubermangude riigitalupoegadele lubati samadest magasinidest anda nälja-aastail toetuslaenuna 20 000 tündrit vilja, kuid tegelikult jäi osa sellest välja jagamata. Pealegi anti vilja laenuks ja ainult peremeestele, kel oli tagatis, et maksavad tagasi. Hädä oli aga kõige teravam vaesemal, s.t. maatarahval. Olukorda raskendas asjaolu, et provintsidest asuvate garnisonide ja sõjavägede toitlustus lasus täielikult neil samadel magasinidel.

Leivajahusse segati männikoort, sammalt, sõnajalgu, puujuuri ja -urbi; söödi ka õlgi, aganaid, kärvanuid loomi ja laipu. 1697. aastal puhkes düsenteeria ja tähnilise tüüfuse epideemia. Hädas suurel määral enda hooleks jäetud talupoegkonnast väga paljud asusid rändama, lootuses mujal paremini elatust leida. Linnadesse, kuhu oli kogunenud rohkem viljareserve, suundusid suured rahvahulgad. Kuid ka siin oli pakkuda suudetav abi väga väike. Tuhanded talud tühjenesid, umbes üks viiendik rahvast, ligi 70 000 inimest suri nälga ja haigustesse. Kroonik Kelch, kes noil aastail oli kirikuõpetajaks Järva-Jaanis ja Viru-Jaagupis, kirjeldab olukorda järgmiselt: "Lihtrahva seas tõusis selline leivapuudus, et vaeste, nii tervete kui ka haigete eest rahu ei saadud. Paljud tugevad ja terved inimesed liikusid ühest kohast teise ja palusid jumala nimel ja pisarsilmi, et neid armsa leiva eest tööle võetaks. Paljud läksid näljast mustaks ja nii jõuetuks, et nad hunnikus maha langesid... . Külad, teed, põllud ja võsad olid täis surnuid, keda kevade tulekul koormate kaupa kokku veeti ja 30, 40, 50 tükki ja enam ühte auku aeti." Kõige suurem suremus oli Kesk-Eestis, kõige väiksem Saaremaal, kus hädalisi aitas kalapüük.

1697. aasta lõpul hakkas olukord rahuldava viljasaagi tõttu pikkamööda paranema, kuid saadud lõõgist ei suutnud Eesti majandus enam niipea toibuda - pealetulev Põhjasõda suunas majanduse jätkuvalt allakäigu poole. 1700. aastal puhkenud sõda tegi lõpu Rootsi võimule Baltimail.

4.6. Linnad. kaubandus ja käsitöö

Oma asendi tõttu pakkusid Eesti- ja Liivimaa linnad häid võimalusi kaubanduse arendamiseks Ida ja Lääne vahel. Nad olid vahendajateks Venemaa ja Lääne-Euroopa vahel. Küllalt oluline oli ka see, et merkantilistlikust majanduspoliitikast lähtudes olid Rootsi võimud huvitatud Läänemereäärsete linnade arengust. Kaubakäibe suurendamine ja linnade jõukuse kasv tähendasid ka riigi sissetulekute suurenemist.

Käsitletaval perioodil ilmnesid aga mitmed negatiivsed tendentsid linnade arengus. Juba varem oli alanud Hansa Liidu osatähtsuse langus, XVII sajandil lagunes liit lõplikult. Mitu aastakümnet väldanud sõdade ja taudide tagajärjel linnad ning nende tagamaad vaesusid. Rahvaarv oli vähenenud. Pidurdavalt mõjus seegi, et tsentraliseeritud riigi koosseisus kaotasid linnad õiguse välissuheteks, vähenes üldse nende osa riigi majanduselus. Mitu väikelinna oli peaaegu täielikult hävitatud või sõltus kohalikust maahärrast. Nii oli Paide läänistatud Mäo mõisa omanikule. Enamvähem normaalsed tingimused linnade, käsitöö ja kaubanduse arenguks kujunesid alles XVII sajandi II poolel.

Uusi linnu XVII sajandil ei tekkinud. 1611. aastal keelati Vana-Pärnu ülesehitamine. Linnadele positiivselt mõjunud tegurite hulgas oli Lääne-Euroopa nõudmise suuremine vilja, lina, kanepi ja mitmete teiste kaupade järele.

Linnade omavalitsus oli XVII sajandil nagu varemgi magistraadi käes. Tallinnale jäi keskvalitsuse poolt kinnitatud privileegi alusel võrdlemisi ulatuslik autonoomia halduse, kohtu ja seadusandluse alal. Narvas seevastu oli Rootsi riik kehtestanud Rootsi seadused ja rootsikeelse asjaajamise. Magistraadi koosseisu kuuluvate raehärrade ja bürgermeistrite amet oli eluaegne ja nendeks võisid saada ainult Suurgildi liikmed. Magistraadile allusid linna haldus kohus, finantsid; magistraat kinnitas tsunftide sraage, nimetas linna ametnikke jne. Väikelinnades, nagu Paide, Rakvere, Valga ja Viljandi, puudus magistraat. Neis

võimutsesid linnafoogtid, kes olid ühtlasi kohtunikuks kohalikes foogtikohtutes.

Äge võitlus käis linnade endi vahel parema positsiooni saavutamiseks või säilitamiseks kaubanduses. Nii võitlesid Tallinn ja Narva laolinnade õiguse eest eluliselt tähtsas Vene transiitkaubanduses. Tallinna alistamisel Rootsile 1561. aastal lubati talle, et Rootsi alamatel on keelatud kaubandus Narvaga ning välismaalased võivad Soome lahe ääres kaubelda ainult Tallinnas ja Viiburis. Kui Narva 1581. aastal Rootsi vägede poolt vallutati, sai ta Tallinna asemel Vene kaubanduse laopaigaks, kuid 1584. aastal pöörduti eelise poliitika juurde tagasi. 1623. aastast peale jäeti ainsateks laolinnadeks Soome lahe ääres Tallinn ja Viiburi, kuid Narva hea geograafiline asend ei lasknud Tallinnal ohtlikku konkurenti kõrvale tõrjuda. 1643. aastal Luubekiga sõlmitud lepingu järgi võisid välismaa kaupmehed sõita nii Tallinna kui Narva. 1648. aastal võrdsustati Tallinna, Narva ja Neevanlinna (Nyen) õigused väliskaubanduses.

Ebasoodsaks kujunes Tartu olukord: kaubateed olid ümber paiknenud ja hakkas känguma tema osa Pihkva-Riia kaubanduse ümberlaadimiskohana. Juba XVI sajandi algul hakati peale Peipsi ja Emajõe veetee kasutama maanteed läbi Vastselliina ja Alõksne. XVII sajandi alguse sõdade mõjul kujuneski see põhiliseks. Samal ajal hakkas osa Vene transiitkaubandusest kulgema Narva kaudu ja Tartu osa rahvusvahelises kaubanduses vähenes. Linnajamanduselu hääbus. Tartu elanike arv XVII sajandi lõpul oli vaid kolmandik Liivi sõja eelsest, ulatudes 2000 inimeseni.

Vene transiitkaubandusest jäi kõrvale ka Pärnu. Väikelinnadest säilitasid laolinnade õigused Haaosalu ja Kuressaare. Tartu ja Pärnu algatusel oli alates 1636. aastast korduvalt päevakorral veetee rajamine Pärnu jõest läbi Viljandi järve ja Võrtsjärve Emajõkke ning sealt üle Peipsi Velikaja kaudu Pihkvasse. Plaan jäi aga ellu viimata.

Eestlaste olukord oli soodsam XVII sajandi I poolel, mil sõdadest kannatanud linnad olid huvitatud elanikkonna

juurdekasvust. Täieõiguslikuks linnakodanikuks pääsesid Tartus eestlastest kangrud ja lihunikud. 1656. aastal oli Tartus 148 linnakodaniku seas 27 eestlast. Sajandi II poolel oli eestlastel linnakodanikuks saamine peaaegu võimatu. Juba 1624. aastal oli Tartu magistraat vastu võtnud otsuse, mille järgi linnakodanikuks sai ainult sakslane. XVII sajandi lõpuks muutusid tsunftid peaaegu eranditult saksa käsitööliste suletud organisatsioonideks. Kui Tallinnas Oleviste gildis oli suhteliselt palju eestlastest meistreid, siis 1698. aastal see eri rahvusest käsitöölisi ühendanud gild likvideeriti. Eestlastest käsitöölised tegutsesid enamikus tsunftijärestena ja madalamates ametites. Viimaste hulka kuulusid mündrikud, laadijad, mustusevedajad, vööri- ja kärumehed, tellis- ja lubjapõletajad, hauakaevajad, ehitustöölised jm. lihttöölised. Suur osa linnade eestlastest oli kodanikkonna teenistuses päevatöölise või teenijatena. Igal kodanikumajal oli oma eestlasest kojamees, sulane ja tüdruk. Eestlased tegutsesid ka saunameeste ja kupupanijatena. Sadama lähedal Kalamaja eeslinnas oli rohkesti eestlasi kalurite, lootside, hülgeküttide ja rasvakeetjate hulgas.

Kirju koosseisuga oli Narva elanikkond. Sakslaste kõrval elas siin palju venelasi, madalmaade ja inglise kaupmehi. Viimastele peeti isegi ingliskeelseid jumalateenistusi.

Kaubalis-rahalisel suhtel hakkasid Eesti alal XVII sajandi keskpaiku taas elavnema pärast sõdade tõttu toimunud kaubanduse allakäiku. Suuremad linnad, nagu Tallinn, Narva ja Riia, kindlustasid endale tagamaad, mille turgu nad teataval määral valitsesid. Ka väikestel linnadel kujunesid oma tagamaad. Kuid Tallinna, Narva ja Riia tagamaad haarasid ka väikelinnade turgusid, mistõttu toimus suurlinnade ja väikelinnade vaheline võitlus siseturu pärast. Samal ajal võitlesid turu pärast ka linnakaupmehed ja mõisnikud.

Aadli sihiks oli saavutada linnades peaaegu samasuguseid kauplemisõigusi, nagu oli linnakodanikel. Aadel

saavutaski mõningaid järeleandmisi: 1643. aastal anti aadlikele õigus kaubelda Tallinnas peetaval kahepäädalasel juunilaadal vahetult välismaa kaupmeestega. 1662. aastal laiendati seda õigust: aadlikud võisid nüüd vahetult kaubelda välismaa kaupmeestega juunilaada asemel kuuepäädalasel sügislaadal Tallinnas ja kolme päädala jooksul septembris ka maasadamates. Seejuures lubati aga aadlikul müüa ainult mõisa vilja ja osta kaupu vaid enda vajadusteks. Neist kitsendustest ei peetud aga kinni ja aadlikaubandus oli hoopis ulatuslikum.

Peale aadlike tegelesid maakaubandusega, vaatamata korduvatele ja üha karmimatele keeldudele linnakaupmeeste kasuks, mõisaametnikud, pastorid, kõrtsmikud, sõdurid, linnakodanikud ja linna alamkihtide esindajad. Eriti aktiivselt tegelesid maakaubandusega vene kaupmehed, kes tulid siia peamiselt Pihkva aladelt. Nad tegutsesid rändkaupmeestena (harjuskitena), müües talurahvale mitmesuguseid pudukaupu, kuid ostsid üles ka vilja.

Tallinna kaubanduses oli suurimaks tõusuajaks 1680. aastate I pool. Tänu Vene transiitkaubandusele kasvas aga Narva kaubakäive Kärde rahu (1661. a.) ja Põhjasõja vahelisel ajal üle kolme korra.

Väljaveos oli tähtsaimaks kohalikuks saaduseks teravili. Tähtsaimaks viljaväljaveo-sadamaks Eesti alal oli Tallinn, mis oli tähtsuselt teine viljaekspordi sadam koogu Rootsi riigis (esimene oli Riia). Tallinna kaudu veeti vilja eelkõige Madalmaadesse, ka Põhja-Saksamaa linnadesse, eelkõige Lüübekisse. Tallinna ekspordist moodustas vili umbes 2/3, mõningatel aastatel isegi üle 85 %. 1620. aastatel kõikusid Tallinnast väljaveetud viljakoosused 2000 säilitise ümber aastas, 1640. aastate II poolel veeti välja üle 6000 säilitise ja 1690. aastate algul ligi 14 000 säilitist aastas. Rekordiline oli 1693. aasta, mil veeti välja üle 19 000 säilitise teravilja. Suurem osa väljaveetud viljast oli rukis, mille kõrval ka odra väljavedu oli üsna olulisel kohal. Vähem veeti välja kaera, linnaseid, nisu

ning jahu ja tangu (kruupe). Ka Narva, Pärnu ja Kuressaare kaubanduses oli vili tähtsaim väljaveoartikkel. Pärnu viljavedu takistas aga Riia: peaaegu kogu sealne teravili sattus Riia ülesostjate kätte ja Pärnu piirdus ainult maksuvilja ekspordiga. Haapsalu ja Kuressaare väljavedu ei saanud muutuda eriti intensiivseks, kuna Tallinn oli haaranud enda kätte nende tagamaad.

Teine tähtsam ekspordiartikkel oli lina. Kohaliku lina kõrval veeti Baltimaade sadamate kaudu suurel hulgal välja ka Venemaalt pärinevat lina ja kanepit. Lõuna-Eestis kasvatatud lina eksporditi põhiliselt Riia kaudu. Suuresti kasvas Narva lina- ja kanepikaubandus. 1660. aastail tõusis nende kaupade väljavedu juba 5000-6000 laevanaelale ning lähenes 1696. aastal isegi ikaldusest hoolimata 18 000 laevanaelale.

Kohalikest saadustest veeti välja veel tõrva ja tõkatit, 1670. aastail algas metsamaterjalide, eriti laevaehitusmaterjalide ulatuslik väljavedu. Venemaalt pärinevatest kaupadest veeti peale lina ja kanepi välja veel loomanahku, loomarasva, potast, seepi, kindaid, roquskit jm. Suurelt osalt Arhangelski konkurentsi tõttu vähenes järsult vene karusnahkade eksport. Lääne-Euroopas kahanes ka nõudmine karusnahkade järele, sest rõivastuses suurenes riide osatähtsus; ka hakkasid sinna jõudma Kanadast eksporditud nahad.

Impordis oli kõige tähtsam kaup endiselt soola. Et soola vahetati teravilja vastu, tegi soolakaubandus läbi viljakaubanduse konjunktüuri kõikumised.

Tabel 4

Soola sissevedu Tallinna

Aasta	Salitisi	Aasta	Salitisi
1695	955	1642	1508
1698	1224	1651	2042,5
1699	987	1653	738,5

1611	:	771,5	:	1661	:	1219
1618	:	974	:	1671	:	743
1620	:	1250	:	1672	:	1282
1621	:	559	:	1680	:	958
1622	:	1003	:	1685	:	997
1626/27	:	1566,5	:	1692	:	1327
1628/29	:	1379	:	1695	:	2341
1631	:	555,5	:	1696	:	722
1632	:	599	:	1697	:	330,5
1636	:	673	:	1703	:	1026
1638	:	825	:	1704	:	938
1639	:	960	:		:	

See oli siiski väike hulk, võrreldes Riiaqa, kuhu 1692. ja 1699. aasta vahel veeti keskmiselt sisse aastas 5881 säilitist soola. Riial oli ka tunduvalt suurem tagamaa.

Laiatarbekaubaks, mida vajati kohapeal, kuid veeti ka Venemaale, oli raud. Väga otsitud olid vask- ja messing-esemed, eriti vaskkatlad. Tähtsat osa impordis etendasid veel mitmesugused riidekaubad, eriti kalev ja lõuend. Kogu aeg suurenes ka veini sissevedu: XVII sajandil toodi Tallinna tavaliselt 50 000-100 000 toopi veini aastas Prantsusmaalt, Hispaaniast, Portugalist ja Saksamaalt. Veini sissevedu Narva hakkas kiiresti kasvama alates 1660. teisest poolest.

Tubakas oli uus sisseveokaup: XVII sajandi algul toodi seda sisse üsna ebaregulaarselt, 1680. aastal aga juba 370 000 naela. Kiire impordi kasv seletub tubakasuitsetamise ja -nuusutamise jõudsa levikuqa. Sajandi lõpukümneditel levis suitsetamine üsna laialt ka talurahva hulgas.

Toomakaupadest tuleb nimetada veel heeringat, turska ja teisi kalu. Sisse toodi ka paberit, mille järele suurenes näudmine seoses kirjaliku asjaajamise kasvuga ja raamatutrükkimise edusammudega. Sisse toodi ka mitmesuguseid vürte ja muid koloniaalkaupi, nagu suhkru, pipart, kapeeli, korinti, muskaati, ingveri, indigot jms. Ei puudunud ka lõunamaised puuviljad (sidrunid, rosinad, oliivid)

ning aedviljad (õunad, ploomid, kurgid). Sisse veeti ak-
naklaasi, peegleid ja klaasesemeid. Toomakaupadena esinesid
veel katusekivid, vokit, villakraasid, lambarauad jm.

XVII sajandi algul olid Tallinna tähtsamaks ekspordi-
partneriks Lüübek ja teised Põhja-Saksa linnad, kuhu läks
umbes 90 % väljaveost. Alates 1620. aastaist kasvas aga
järsult Madalmaade, eriti Amsterdami osakaal. 1682. aastal
suundus Madalmaadesse juba ligikaudu 85 % Tallinna
väljaveost. Teisel kohal Tallinna ja Pärnu kaubanduspartne-
rina oli Lüübek. Kaubavahetus laienes ka Rootsi ja Soome
linnadega. Tagasihoidlik oli Tallinna kaubandus Inglismaa,
Taani, Prantsusmaa ja Portugali linnadega.

Tallinna sadamasse saabunud ja siit väljunud
laevade arv

Aasta	Välismaa laevu	Rootsi, Soome, Eesti ja Liivimaa laevu, aluseid ja paate	Kokku
1609	126	8	134
1620	108	-	108
1623/24	148	4	152
1627/28	80	-	80
1638	112	126	238
1649	100	129	229
1658	79	105	184
1661	146	146	292
1692	152	142	294
1695	113	210	323
1703	61	150	211
1704	72	217	289

Narva tähtsaim kaubanduspartner oli Lüübek, kellele järgnesid Madalmaad. Kasvas ka Inglismaa osatähtsus. 1670. aastate lõpul veeti Narvast Inglismaale juba rohkem kaupu kui Madalmaadesse. Erinevalt Tallinna ja Pärnu ekspordist ei domineerinud Narva väljaveos mitte vili, vaid peamiselt Vene transiitkaubad.

Linnade majanduselus oli tähtis koht platsi- ehk poekaubandusel. 1626. aastal Tallinnas kehtestatud tänavamäärustikuga jaotati kõik poekaupmehed seitsmesse kategooriasse. Lõplik jaotus fikseeriti 1641. aastal, kui Tallinna ja Narva poodnikud jaotati järgmiselt: veini-, kalevi-, siidi-, vürtsi-, talurahva-, toiduainete- ja nn.

Nürnbergi kraamikaupmehed. Viimased kauplesid metallkaupade, soola, lina, kanepi, jahitarvete jm-ga. Tallinna rae otsusega 1632. aastast lubati neil kõigil tegelda seni suurkaupmeste monopoliks olnud viljakaubandusega. 1645. aastal anti ka veiniga kauplemine kõigile kaupmeestele vabaks.

Kõige laiem ostjaskond oli talurahvakaupmeestel, kelle juures tegid oma ostud peale talupoegade ka mõisavalitsejad, käsitöölised, lihttöömehed. Talurahvapoodides sai suhteliselt odavamalt osta (põhilised kaubad oli sool, soolakala, raud, vaskkatlad). Poe juures pidas talurahvakaupmees harilikult hoovi, mille juurde kuulusid kaubaaidad ja -keldrid, ööbimisruumid linna saabunud talupoegadele ning tallid ja varjualused hobuste ning vankrite paigutamiseks.

Käsitöö oli osa elanikkonna tegevusalaks kõikides linnades. Peamiseks selle ala keskuseks Eesti alal oli Tallinn, kus alates XVII sajandi 20. aastaist hakkas käsitöö jälle elavnema pärast suurt langust XVI sajandi teisel poolel. Aastail 1620-1668 registreeriti siin järgmiste ametite sraagid: linakangrud, tõldsepad, nõobitegijad, pottsepad, treialid, spetsiaalsed nahatöötlejad - korduainitegijad, kübarsepad, kellassepad, vasksepad, habemeajajad ja kirurgid. Üsikusid käsitööharud jagunesid alaliikidesse, millest igauks moodustas omakorda tsunfti. Nii eraldusid sadulseppadest rihmategijad, seemisnahatöötlejad ja lukksepad. Üksteisest eraldusid ka tislid, maalrid ja klaassepad, kes varem olid moodustanud ühise tsunfti. XVII sajandil võis moodustada omaette tsunfti iga käsitööharu, millega tegeles vähemalt 3 meistrit. Sajandi lõpuks oli Tallinnas ligi 40 kinnitatud sraagidega ametit. Tallinna mõlemas käsitöögildis kokku oli umbes 400 käsitöömeistrit.

Tallinnas oli tsunftikord kõige arenenum ja ulatuslikum. Tartus ja Narvas tegutsesid 1644. aasta paiku ainult rätsepat ja kingseppade tsunftid. Ülejäänud käsitöömeistrid nagu väikelinnade omadki pidid olema Tallinna või Riia vastavate tsunftide liikmed.

Tsunfti ülesandeks oli kaitsta mingi käsitööharu alal

tegutsejaid, korraldada nende tööd, valvata, et ei tehtaks alaväärtuslikku tööd, korraldada seltskonnaelu. Kuid Saksamaa linnade eeskujul süvenes ka Eesti linnades XVI sajandi lõpul ning XVII sajandil liigne reglementeerimine ja tardumus eeskirjades. Suurenes ametihuvide kirglik kaitsmine teiste linnade tsunftide vastu ja võitlus ühele käsitööharu eri liikidele spetsialiseerunud käsitöölaliste vahel. Elatusala kaitseks kitsendati varasemast hoopis rohkem sellide meistriks pääsemist. Meistrite arv oli ameti poolt ametikohtu kinnitusele kindlaks määratud nii, et ainult vakantsi puhul võidi saada meistriks. Kergemini pääsesid sellesse seisusse tsunftimeistri pojad või sugulased. Vähesese konkurentsi tõttu halvenes mõnes käsitööharus ka töö kvaliteet ja toodang kallines. Pidev võitlus käis kogu aeg tsunftijäeneste vastu, kes rekruteerusid meistriks mittesaanud sellidest või isehakanud käsitöölistest.

Käsitöölisena töötas kõikjal üle maa pärisorje - talupoegi. Selliseid väljaspool tsunfti tegutsevaid käsitöölisi oli maal rohkesti kirikute, kõrtside ja mõisate läheduses. Nad rahuldasiid eeskätt kohapealseid vajadusi, valmistades tooteid peamiselt mõisnikule ja teistele talupoegadele. Mõnes käsitööharus, nagu puutöös, kudumises ja riidevärvimises, saavutasid maakäsitöölised suure oskuse ja nende tooted levisid ka naabermõisates ning linnaski. Nii olid kuulsad Avinurme meistrite puunõud ja Laiuse-Tähkvere talupoegade valmistatud reed. Linna tsunftimeistrite võitlus maakäsitööliste vastu ei olnud kuigi tulemusrikas, kuna viimaste kaitseks astus välja rüütelkond, kes oli huvitatud maakäsitööliste tööst.

Eesti käsitöösadused püüsid XVI ja XVII sajandil siiski heal tasemel ja näiteks Karl XI, kes puudis igati kaitsta oma maa käsitööstust, leidis mõne Tallinna tsunfti töö niivõrd hea olevat, et pidas võimalikuks nende saaduste eksportimist. Laialdase kuulsusega olid näiteks Tallinna kullassepameistrite tööd. Ka kasukavalmistajate, mütsitegijate ja parkalite, samuti relva- ja lukkseppade

kaubad olid head.

XVII sajandi keskpaiku ja teisel poolel tehti Eesti alal katseid rajada ka mõningaid tavalistest käsitöökodadest suuremaid ettevõtteid. Loodi esimesed manufaktuurid. Se-
nistest ettevõtetest jätkasid tööd juba varem tegutsenud telliselöövid, lubjaahjud ja saeveskid. Uutest ettevõtetest olid tähtsamad Jakob de la Gardie'le kuulunud klaasimanufaktuur Hiiumaal. See rajati 1628. aastal kohale, mida selle manufaktuuri (Glashütte) järgi hakati nimetama Hütiks. Valmistati aknaklaasi, mitmesuguseid pudeleid, klaaskausse jm., mida turustati ka Rootsis ja Venemaal. 1664. aastal lõpetas Hüti manufaktuur oma tegevuse.

Ka teised sellesuunalised katsed ei andnud paremaid tulemusi. Rajatud ettevõtted töötasid tavaliselt lühikest aega. Nii töötas lühikest aega süütenööri tootmise ettevõtte Narvas. Samas tegutsenud Hermann Herbersi lina- ja kanepi-ropsimisettevõttes töötas 45 ropsijat. 1649. aastal asutasid Narva rentmeister Jonas Persson ja bürgermeister Cordt Pöppelmann Narva kosele vase- ja saeveski, mis töötles Rootsi toorvaske turustamiseks Venemaal ning saagis palke plankudeks ja laudadeks. 1649. aastal rajati Narva jõe-
veel seemishaha parkimise ettevõtte, mis sai toormaterjali Venemaalt. Mõlemad ettevõtted hävisid Vene-Rootsi sõja ajal (1656-1657). 1660.-1670. aastal rajati Narva ja selle ümbruskonda ka uusi saeveskeid.

Narva kui manufaktuuritööstuse peakeskuse kõrval tekki-
sid mõned manufaktuuri laadi ettevõtted ka Tallinna. Juba XVII sajandi lõpul oli siin saeveski, millele 1658. aastal lisandus veel teine. Sajandi keskpaiku asutati Tallinna ka saeveski (Ülemiste järvest voolavale Härjapea jõele), mis töötas ümber Rootsi toormaterjali. Ent seegi töötas lühikest aega. 1664. aastal ehitati Tallinna paberimanufaktuur. Kolm aastat hiljem sai paberiveski mölder Tallinna raelt äiguse avada linnas paberikauplus, samuti ainuäiguse toorainena kasutatavate kaltsude kokkuostmiseks linna piirides. Ka tubakatöötlemisettevõttest, mille asutamiseks tehti Tal-

linnas katseid, ei tulnud midagi välja. Eesti alal polnud veel kujunenud manufaktuuritööstuseks vajalikke eeldusi, vahel aga takistas siinseid ettevõtmisi Rootsi keskvoim, kartes konkurentsi.

Seega jäi tööstus Eestis Rootsi aja lõpul ikka samasse traditsioonilisse raamistikku, mis oli juba varem välja kujunenud: vase- ja paberiveskid paaris linnas, lubjaahjud, tuule- ja veejõudu kasutavad jahu- ja saeveskid ning tellisetehased üle maa. Sellega seltsis viinapõletamine ja õllepruulimine, mida toimetati primitiivsel kodusel teel ja mis rahaldas peamiselt lokaalseid nõudeid. Üksikud väiksemad laevaellingud sadamalinnades ja rannikul täiendasid pilti. Maal leidis veel rohkesti tõrvapõletamisahjusid.

Kordamisküsimused

1. Millised olid Liivi sõja tagajärjed Eesti alale?
2. Millist majanduspoliitikat ajas Rootsi keskvalitsus Eesti alal?
3. Kuidas arenes mõisamajandus Eesti- ja Liivimaal Rootsi ajal?
4. Milline oli siinne põllumajandus?
5. Milliseks kujunes talurahva olukord?
6. Millist mõju avaldas Eesti alal mõisate reduktsioon? Miks oli see Liivimaal ulatuslikum kui Eestimaal?
7. Kas Suur nälg avaldas mõju ka majandusele?
8. Kuidas elati linnades?
9. Mis oli iseloomulikk kaubalis-rahalistele suhetele XVIII sajandil?
10. Milliste käsitööaladega tegeldi Eesti- ja Liivimaal?
11. Millal tekkisid esimesed manufaktuurid ja mis alal need tegutsesid?

5.1. Põhjasõda (1700-1721) ja selle majanduslikud tagajärjed Eestile

XVII sajandi lõpp ja XVIII algus oli Eesti ja Läti rahva ajaloo raskemaid aegu. Maa polnud veel toibunud 1695.-1697. aasta vapustavast näljahädast, kui puhkes Põhjasõda. Kuigi sõja algul oli Rootsi kuningas Karl XII edukas, sai ta 1709. aastal Poltaava lahingus otsustavalt lüüa ning põgenes Türgimaale. Juba varem, 1704. aastal vallutasid venelased Narva ja Tartu. Et esialgse kokkuleppe järgi pidid Eesti- ja Liivimaa sõjasaagina minema Saksi suurvürstile ja Poola kuningale Augustile, s.t. Saksamaa koosseisu ja suur osa kohalikust aadlist veel polnud murdnud truudust Rootsi kroonile, siis ei hoidnud Vene vägi tagasi purustamistest ja röövimistest. Sügavale Eesti alale korraldati süstemaatilisi ruüste- ja hävitusretki.

Sõjaliste kaotuste tõttu oli Poola kuningas August II sunnitud 1706. aastal troonist loobuma. Mõisate reduktsiooni tõttu kihistunud Eesti- ja Liivimaa aadlike hulgas aga hakkasid levima Rootsist eraldumise tendentsid. Kõike seda arvestas Peeter I ning ta hakkas plaanitsema siinsete alade liitmist Vene riigiga. Kui Vene väed asusid 1710. aastal piirama Riia, Pärnut ja Tallinna, siis piiratavate linnade kodanikkonnale, eriti aga linnadesse varjule tulnud aadlile lubati Vene võimule alistumise korral kõigi seniste (ka Karl XI poolt rikutud) privileegide säilitamist. Antud lubadused, mis hiljem ka täideti, kiirendasid piiratavate kindluste alistumist. Eesti manner ja Saaremaa sattusid nüüd Vene tsaari valitsuse alla, mis kestis 1710-1917.

Sõja raskustele ja eelnenud Suurele näljale järgnes 1710-1711. aasta katk. Katku levikule aitasid pinda luua 1708. ja eriti 1709. aasta ikaldus ja nälq. 1710. aasta

juulis levis Saksamaalt Riiga ja Riist Eestisse jõudnud katk väga kiiresti. Haripunkti saavutas see hilissuvel ja varasügisel. Külmade saabumisel katku levik aeglustus. Kohati kestis see ka 1711. aasta esimesel poolel ja katkursurma juhtumeid oli veel 1712. aastalgi. Kõige laialdasemalt möllas katk Lääne-Eestis, eriti neis kihelkondades, mida läbis Tallinn-Pärnu maantee. Seal suri ligi 3/4 rahvastikut. Tallinnas puhkes katk 11. augustil ja viis manalasse koos sõdurite ja põgenikega 15 000 inimest, ellu jäi vaid 5000.

Kuna Ida-Eesti sidemed läänepoolsete aladeqa olid nõrgad, siis jõudis katk sinna hiljem ja selle toime oli märksa väiksem. Kuid Ida-Eestiski suri 1710. aastal ligemale pool rahvastikut. Katk mõjutas tugevasti kogu järgnevat demograafilist arengut. Katku ohvriks langesid esmajoones lapsed ja raugad, mistõttu katkujärgsetel aastatel oli suremus hoopis madalam. Et suguküpse rahvastiku osatähtsus oli normaalsest märksa suurem, oli kõrgem ka sündimus.

Maa oli laastatud nagu ei kunagi varem. Rahvaarv kahanes arvatavasti 140 000 piirile. Vene vägede juhataja, feldmarssal B.P. Šeremetjev olevat tsaarile kinnitanud: Narvast kuni Riiani pole kuulda koera haukumist ega kuke kiremist. Sõja ja katku tagajärjed suudeti likvideerida alles 30-40 aastaga, Lõuna-Eestis mõnevõrra varem kui Põhja-Eestis. Rahvastiku kasvu soodustas asjaolu, et rohkem kui poole sajandi jooksul polnud laastavaid taude, arvesse ei tule küll rõuged ja leetrid, mis iga 5-8 aasta järel kordusid ja viisid hauda osa lapsi. Üldiselt oli loomulik ^{siis} sõja- ja katkujärgsel perioodil erakordselt kõrge. 1782. aastal oli Eesti ala elanike arv tõusnud juba 479 000-ni, ületades seega XVII sajandi 90. aastate alguse, Suure nälja eelse aja elanike arvu. Nagu näitavad adramaarevisjonid, olid katku ja sõja tagajärjel tühjaks jäänud talud juba XVIII sajandi keskpaigaks uuesti täidetud. Selleks aitas kaasa ka asjaolu, et Eesti- ja Liivimaalt ei võetud 1797. aastani noori mehi nekrutiteks, see soodustas uute ja

enamasti lasterohkete perekondade loomist.

5.2. Tsaarivalitsuse poliitika Baltikumis

Peeter I ajal kindlustus Venemaal absolutism. Vene tsaar säilitas siinsele mõisnikkonnale varem antud õigused, säilis Balti erikord. Juba Põhjasõja käigus, kolm kuud pärast Riia kapituleerumist, asendas Peeter I Balti kubermangudes sõjaväelise administratsiooni tsiviilvõimuga. 1722. aastal liideti uuesti Liivimaa kubermanguga 1704. aastast ~~riias~~ autonoomsena eraldatud Tartu kreis, Eestimaa kubermanguga aga Virumaa idaosa. Sellega said Eesti- ja Liivimaa kubermang põhiliselt sellised piirid, mis püsisid kuni 1917. aastani. Kummagi kubermangu eesotsas seisis kuni 1755. aastani omaette, pärast seda ühine kindralkuberner asukohaga Riias. Tavaliselt olid kubermanguvalitsuse ametnikuks kohalikud aadlikud, kellele olid südamelähedased balti aadli privileegid. Kuberneriks oli tavaliselt muulane, s.t. mitte baltisakslane.

Baltisaksa mõisnikud omakorda asusid suure agarusega teenima Vene keskvalitsust. Paljud siinsed aadlikud tegid kiiret karjääri Vene sõjaväes, samuti tsiviilametis Peterburis. Baltisaksa mõisnike mõju oli Peterburi õukonnas ajuti (näiteks 1730-1740) lausa domineeriv.

Balti aadlike ammusteale püüdlustele vastu tulles lubas keskvalitsus koostada aadlimatrikli - täieõiguslike aadlisuguvõsade ametliku registri. Matriklisse võeti ainult pikemat aega kohapeal elanud sünniaadlisuguvõsad. Neid oli esialgu Liivimaal 172, Eestimaal 127 ja Saaremaal 25 aadliperekonda. Nii muutusid Eesti-, Liivi- ja Saaremaa rüütelkonnad lõplikult iseennast täiendavaks suletud seisuslikuks korporatsiooniks. Iga rüütelkonna kõrgemaks võimuorganiks oli maapäev - rüütlimõisate valdajate koosolek. Maapäevad toimusid iga kolme aasta järel. Vahel peeti ka erakorralisi maapäevi. Maapäevadel valiti

rüütelkonna peamees. maamarssal. maanõunikud. haagi- või sillakohtunikud ja teised omavalitsus-, kohtu- ja politsei-ametnikud. Üldisi küsimusi puudutavad maapäevade otsused vajasisid keskvoimu või selle kohaliku esindaja kinnitust.

Rüütelkondade nõuandvad ja täidesaatvad organid olid maanõunike kolleegiumid. Maanõuniku amet oli eluaegne. Liivi- ja Saaremaal valiti maanõunikud maapäeval, Eestimaa maanõunike kolleegium täiendas end koopteerimisega. Rüütelkonna jooksev asiaaamine oli Eestimaal rüütelkonna peamehe, Liivi- ja Saaremaal revideerivate maanõunike käes. Maanõunikud haarasid endale ka juhtivad kohad kohtu- ja kirikuasutustes.

Peale Balti kubermanude liitmist Venemaaga viidi lõpule juba Karl XII poolt alustatud mõisate taqasiandmine endistele omanikele (restitutsioon). Peeter I taqastas mõisad kõigile endistele mõisavaldajatele, kes asusid elama Balti kubermanqusesse või mujale Venemaale. Nii sai enamik sakslastest ja rootslastest väikeaadlikest endale mõisad. Rootsi suuraadel, kes eelistas jääda Rootsi, jäi oma Eesti- ja Liivimaa mõisatest ilma ja nende maad läksid Vene riigile. Eriti ulatuslikuks kujunes kroonu maavaludus Liivi- maal. Juba kapitulatsioonides oli Peeter I lubanud riiqimõisate rendileandmisel eelistada siinsete rüütelkondade liikmeid. Kuid Peeter I ei saanud siiski hoiduda mõnede suurte mõisakomplekside annetamisest oma lähematele kaastöölistele. Nii kinqiti Põltsamaa staarost-kond H.v.Tickile, Röpina Jaquschinkile jne.

Peeter I järglaste ajal kahanes riiqi maavaludus Eesti alal kiiresti: 1725. aastal oli see 45 %, 1758. aastal 17 % ja XIX sajandi algul vaevalt 13 %. Sama protsess kulges ka Eestimaal: 1774. aastal oli riiqi käes vaid 2 % maaval- dustest. Ainult Saaremaal oli veel XVIII sajandi lõpul rohkem kui pool maast riiqi käes. Osa Balti kubermanude mõisaid anti vene kõrqaadlile, nagu Seremetjev, Trubetskoi, Rumjantsev, Orlov jt. Viimased aqa müüsid oma valdused kiiresti kohalikele baltisaksa mõisnikele ning viimaste

maavaldus laienes oluliselt. Siinne rüütelkond astus riiqimõisate suurelatusliku võõrandamise vastu. Nad soovisid kroonumõisate allesjätmist, et nende tuludest kaetaks provintsikulud ning rüütelkonda ei koormataks raskete erakordsete koormistega. Säärast poliitikat olid ellu viinud Rootsi võimud ning nende põhimõtete elluviimist eeldati ka Vene valitsuselt. Siiski ei kehtestanud tsaarivalitsus Balti provintssides pearahamaksu, mis Venemaal oli küllalt koormav.

Riigimaksud - Eestimaal tollivili, Liivi- ja Saaremaal majutusmaks (statsioon) - jäid 1780. aastateni põhijoontes endiseks. Ratsateenistuse maksu muutis Peeter I rüütelkondade soovil naturaalkohustusest naturaalmaksuks. Makse arvestati endiselt adramaade järgi, kuid viimase sisu muutus. Kui Rootsi võimu ajal peeti adramaaks talu, mis aasta ringi tegi kuus rakmepäeva nädalas, siis nüüd võeti aluseks maa peal elavate talupoegade arv. Nii loeti Eestimaal XVIII sajandi I poolel adramaaks maa, millel elas 12 tööjulist meest (1712. aasta revisjon), hiljem 10 (1716. aasta revisjon) ja lõpuks 5 meestalupoega sisemaal ja 10 rannapiirkonnas. Arvesse võeti 15-60-aastased mehed. Liivimaal arvati aastail 1715-1721 revisjoniadramaaks 18 tööjulist meest ja naist. Pärast 1721. aastat võeti aga uuesti tarvitusele varasem maa tulukuse põhimõte: revisjoniadramaaks arvati talu, mille mõisakoormiste koguväärtus oli rahaks ümberarvestatult 60 taalrit. Saaremaal peeti 1765. aastani adramaaks talu, millel elas 12 tööjulist meest või naist. Samasugust adramaa arvestamise printsiipi rakendasid mõisnikud ka talupoegade koormiste määramisel. Tok ajal oli säärane arvestamisviis küllalt otstarbekas. Pealegi oli inimõste arv maksustusaluseks kogu Venemaal. Tuleb meenutada, et riigimakse võeti ainult talumaadelt, mõisamaa oli neist vaba.

5.3. Põllumajanduse olukord pärast Põhjasõda

Põhjasõja esimesel poolel laostus sinne põllumajandus rängalt. Tuhanded tündrimaad talupoegade vaevarikka ja visa tööga ülesharitud talu- ja mõisapõlde jäid sööti. Võssa kasvas ka osa heinamaad, järsult vähenes hobuste, lehmade ja teiste koduloomade arv. Ka Põhjasõja teisel poolel pärast otsese sõjategevuse lõppemist jäi olukord maal raskeks. Arvuka sõjaväe viibimisega Balti kubermangudes kaasnesid rekvireerimised ja vägede majutamine taludesse. Tallinna sõjasadama forsseeritud ehitamine nõudis kurnatud maalt samuti suurt pingutust. Kerge polnud vooriskäimine.

Pärast 1710.-1712. aastat kujunesid hädavajalikud tingimused majanduselu taastamiseks. Vastavalt kapitulaatsiooni tingimustele lasti koju Rootsi sõjaväkke värvatud Eesti talupojad, samuti sõjavangid. Oluline soodustus oli Eesti- ja Liivimaa vabastamine nekrutivõtmisest. Kui algul nõudsid sõjakontributsioone sisse sõjaväeosad ise, siis 1711. aasta algul kehtestati vägede moonastamisel kindlad, suhteliselt mõõdukad normid. 1712. aastal vähendati tunduvalt korralisi riigimakse ja kontributsiooni.

Tööjõunappuse tõttu tuli osa põllumaast jätta sööti. Loomulikult hariti sellises olukorras eeskätt viljakamaid maid. Söötis põldude arvel suurenes heina ja karjamaade pindala, mis võimaldas pidada tavalisest rohkem loomi. Kuni 1750. aastate alguseni, mil ränga epideemia (mitte katku) kätte suri umbes 90 % lehmadest ja härgadest, oli taludes loomi erakordselt palju ja loomseidprodukte talupoja toidusedelis märgatavalt rohkem kui tavaliselt.

Ajapikku olukord normaliseerus: sõja ja katku eest laialipagenud ja soodest varju otsinud talupojad pöördusid kodupaika tagasi. Uuesti hakati kasutusele võtma sööti jäänud põlde. See eeldas viljaseemne ja rakmeloomade olemasolu ning ka tööjõudu, mis oli limiteerivaks teguriks mitme aastakümne vältel. Suure nälja eelne külvide-saakide tase saavutati 1750. aastail. Mõisate külvipind XVIII sajandil

di lõpul ületas Põhjasõjaeelse taseme umbes kaks korda. Mõisapõllud laienesid enamasti elanikest tühjaks jäänud talupõldude arvel. Kui XVII sajandi lõpul oli mõisa- ja talupõldude suhe Eestimaal 1:2,8 ja Liivimaa Eesti osas 1:3,4, siis XVIII sajandi lõpul olid need suhtarvud vastavalt 1:1,5 ja 1:2,0. Moodustati karjamõisaid, millest paljud hiljem iseseisvusid. Samal ajal laienesid tunduvalt ka talupõllud esmajoones uudismaade arvel. XVIII sajandi kahel viimasel aastakümnel külvati Eestimaal kubermanguvalitsuse andmeil 210 000-250 000 tündrit vilja, saak oli harilikult 1-1,4 miljonit tündrit, seeqa keskmine saaqikus 4,76-5,6 seemet. Saaqikus vastas tolle aja maailmatasemele.

Mõisamajanduse põhiharuks oli endiselt teraviljakasvatus. Viljadest külvati eeskätt rukist, mis oli kasutusel toiduviljana ja ka peamise müügiviljana. Toiduviljana kultiveeriti palju otra, eriti Läänemaal, kus rahvastik oli tihe. Kaera külvati võrdlemisi vähe. Kogu töö mõisapõldudel tehti talupoegade tööloomadega ja algeliste põllutööriistadega - harkadra või seanina, karuäkke või puupulkadega pakkäkkega. Peale selle võis leida mõisa inventarinimestikust veel mõne üksiku viljasõela, 2-3 lihtsat taluvankrit. Tööloomi oli mõisas õige vähe: ainult 3-5 rakendi jaoks. Suhteliselt rohkem peeti piimakarja. Näiteks oli 1745. aastal Kunda mõisas 137 vana ja 48 noort sarvlooma ning 30 lammast, 1743. aastal Saastama mõisas 46 piimalehma ja 60 lammast. Mõisa piimakari varustas oma majapidamist ja vähemal määral ka turgu piimasaadustega. Et aga loomakasvatussaaduste järele oli nõudmine väike, siis loomade arv ei vastanud kaugeltki põldude suurusele ja väetamine jäi nigelaks. Sageli vähendasid loomade arvu ka mitmesugused taudid: nii jäi Pühalepa mõisas pärast loomakatku 1752. aastal 226-pealisest karjast järele vaid kaks sarvlooma.

XVIII sajandi II veerandil sai Liivimaa mõisates alguse ulatuslik teraviljast viinapõletamine. 1762. aastal väitis kindralkuberner, et Liivimaa laieneb "ülemäärane viinapõletamine, mis ei tunne mingit piiri". Eriti hoogustus

viinapõletamine pärast 1766. aastat, kui Balti kubermanude viinale avanes Vene turq. Turustamisvõimalused kahekordistusi ja viinahinnad tõusid pidevalt . Statistik Hagemeistri andmeil maksis Riias üks vaat 50-kradilist viina

1761-1770 -	7,7 rubla
1771-1775 -	8,9 rubla
1776-1780 -	7,0 rubla
1781-1785 -	8,0 rubla
1786-1790 -	13,2 rubla
1791-1795 -	11,7 rubla
1796-1800 -	13,1 rubla
1801-1805 -	15,6 rubla.

Otu Ibiuse andmeil kulutati Eestis 1825. aastal viinapõletamiseks 255 372 ja 1835. aastal 298 303 setverti teravilja. Ka kütust kulus viinapõletamisel palju. 154 vaadi viina valmistamiseks kulus kas pool sülda kuivi või terve süld tooreid ja niiskeid puid. Andmetest viinatootmise kohta Eestimaal aastatel 1800-1810 nähtub, et 368 304 vaadi viina tootmiseks kulutati 546 691 sülda puid, seega umbes poolteist sülda vaadi viina kohta .

Liht- ehk talupojaviin sisaldas palju kõrvalaineid, puskariõlisid ja muud. Sellel oli tihti kõrbemaitse ja ebameeldiv lõhn. Hupel on väitnud, et seda jõid ainult põobel ja maitse kaotanud joodikud. Korralikkudes saksa majades joodi nn. saksaviina, mida valmistati puhastatud piiritusest. Viimast saadi lihtviina üledestilleerimise ja mitmesuguste aineteqa puhastamise teel. Niisuguses viinas leotati veel kõõrneid ja muid taimi või taimeosi, lisati suhkrut või mett. Säärasel viisil valmistati saksaviina - nüüdisaegsete peenviinade, napside ja likööride eelkäijat. Viinapõletamise laienemine mõjustas loomakasvatuse kasvu. Nimelt nuumati XVIII sajandi keskpaigast Eesti mõisates viinaköögi praagaga talviti tuhandeid kohalikke ja Ukrainast ostetud härgi, kes seejärel Peterburis maha müüdi. Härgade rohkemal arvul kasvatamine võimaldas aga parandada põldude väetamist ning suurendada saagikust.

Teravilja, karjasaaduste ja viina müügi kõrval said mõisad sissetulekut veel neile kuuluvaist veskitest mativilja või veskirendi näol. 1732. aastal oli 48 %-l Harjumaa mõisatest veskeid.

Kui varasemal ajal oli mõisahoone väike ja lihtne, tavaliselt õlgedest või kisklaudadest katusega ning 2 suurema ja 3-4 väiksema kambriga, siis XVIII sajandi 2. poolel hakati ehitama uhkeid kivist mõisahooneid, mõisalosse, rajati suurejoonelisi parke ja aedu. Tulid kasutusele uhkemad töllad, välismaa tõugu sõiduhobused ja jahikoerad, suurenes luksuskaupade tarbimine. Kõik see nõudis aga tublisti raha. Mõisnike väljaminekud kasvasid tunduvalt.

Endiselt viletsalt elasid aga pärisorised talupojad akendeta ja korstnata rehielamutes. Talumajapidamised olid varustatud eeskätt tööloomadega, piimaloomi ja väikekarja oli seevastu vähe. Talurahva peatoiduseks oli leib, sageli küll aganatega segatud. Muud toidud olid leivakõrvased. Viimaste hulgas tuleb olulisematena nimetada naerist ja kapsast, alahinnata ei tohi ka kaunvilju - hernest, uba ja läätsi, mida võidi närida kuivatatult ja süüa keedetult. Muude viljasaadustest valmistatud toitude hulgas tuleb ühe vanema ja algelisema roana mainida kama, mida Kagu-Eestis, peamiselt Setumaal, tehti ainult kaertest, mujal Lõuna-Eestis aga segaviljast, kuhu kuulusid muude seas ka kaunviljad. Viljasaadustest keedetud toitudest oli kõige rahvapärasem tangupuder, mida keedeti tavaliselt laupäeva õhtuks, paiguti ka kesknädala õhtuks.

Loomariigi saadustest oli G. Ränki arvates esikohal kala, mida säilitati kas toorelt soolatuna või kuivatatult. Kala polnud siiski rahva silmis kunagi väga hinnatud toit ja seetõttu pole ka selle toidu valmistamisoskustes märgata erilist vaheldust. Rannarahvas on söönud ka kuivatatud kalamarja ning kalarasva või asemel. Kala kõrval oli liha rohkem pühade ja pidupäevade roaks. Pole kahtlust, et ka piim etendas tähtsat osa talupoja suvises toitlustuses. Hapendatult andis see end kasutada nii söögina kui ka joogi-

na. Piimast saadi ka võid, mida löödi kokku männaqa (toitude segamise vahend) kitsas puukirnus. Seeni vanad eestlased ei tarvitanud. Need tulid menüüsse alles I maailmasõja ajal. Jookidest oli eelistatuim õlu.

1732. aastal tuli Harjumaal keskmise suurusega talu kohta 1-2 hobust, 2 härğa, 2-3 lehma, 2 noorlooma ja iga 2-3 talu kohta üks varss. Seejuures ei tohi unustada, et üks rakend (kaks härğa või hobune) oli sellisest talust iga nädal 3-4 päeva mõisatööl. Talu enda käsutusse jäi ainult 1-2 töölooma ja ka need võeti sageli ära küüdi- või voorikohustuse täitmiseks.

5.4. Agraarsuhted ja talurahva olukord

Tööjõunappuse tõttu jäi sõja- ja katkujärgsetel aastatel sööti suur hulk mõisa- ja talupõldudest. Mõisnike sissetulekud vähenesid, sest polnud võimalik ka talupoegade koormisi suurendada; tühje talusid oli kõikjal külluses ja talupojad põgenesid endiste mõisnike juurest. Uues kohas tehti neile ajutisi järeleandmisi ning kõige selle tõttu funktsioneeris feodaalne sunniaparaat nõrgalt. Esimesed katkujärgsed adramaarevisjonid näitavad, et tuhanded talupojad olid segastel aegadel oma peremeeste juurest jalga lasknud. Nad meelitati ära teise mõisniku juurde.

Adramaarevisjonide puhul koostati mõisate vakuraamatud, kuhu märgiti ka talupoegade koormised, kuid nendest kinnipidamine oli kohustuslik ainult riigimõisates. 1713. aasta vakuraamatute järgi oli Viljandi lähedal Viiratsi mõisale kuulunud Laidu talul (kindral J. Laidoneri esivanemate koht) kaheksandik rootsi adramaad. Talu varanduseks (vakuraamatu järgi "Bauer Hoffs Vermögen") oli kolm meest, kolm naist, üks hobune, kaks härğa, kaks lehma ja kaks mullikat. Talu pidi mõisale tegema 3 hobusepäeva nädalas aasta läbi, 3 jalapäeva nädalas suvel, 12 abipäeva aastas. Peale selle tuli anda natuuras 3 vakka rukist, 3 vakka otri, 2 vakka

kaeru, 1 leisik linu, 2 naela humalaid, 2 naela linast lõnga, 8 leisikat heina, 1/2 sülda puid, poole koti osa kotiriiet, 2 loomalõaga ja 48 marka raha.

Teopäevade arv suurenes juba XVII sajandi lõpul kujunenud abiteo näol. Eriti suurendas teokoormist jõudsalt arenev viinapõletamine. Viinaköögi rajamine mõisa tähendas seda, et senistele abiteoliikidele lisandus uus - viinaköögiõrjus. Selleks näuti 20-30 ja enamgi päeva oktoobrist kuni maini. Viina põletama võeti ainult peremehi ja mehed läksid meelsasti, sest... õpiti ka kodustes tingimustes viina (puskarit) põletama. Meeldivaks kohustuseks polnud ka viinavooris käimine. Härgade nuumamine mõisates tõi kaasa loomade talitamise, sõnnikuveo jt. karjakasvatustööde mahu kasvu. Osa teokoormiste tõusust kompenseeris talurahva majandusliku kandevõime kasv: suurenes talude arv, kasvas keskmise talu külvipind, tööjulistele inimeste ning rakme- ja produktiivloomade arv. Seetõttu ei suurenenud talupoegade koormised mõisapõldudega ühesuguses proportsioonis.

Suured muudatused toimusid aga koormiste struktuuris. Kui XVII sajandi lõpul oli üsna arvukalt mõisaid, mis said umbes poole oma sissetulekust talupoegade loonus- ja rahaandamisest, siis sada aastat hiljem moodustasid need rendivormid alla veerandi feodaalrendi koguväärtusest. Liivimaal oli see enamikus mõisates 10-15 %, Eestimaal alla 10 %. Sootuks tähtsusetu, harva üle 2-3 % oli raharendi osa. Üldiselt oli teoorjus Eestimaal suurem kui Liivimaal. Nagu juba märkisime, oli esimeses aluseks tööjulistele meeste arv. Riigimaksude suurus ei sõltunud talupoegade koormistest ning mõisnikel olid nende suhtes vabad käed. Feodaalkoormiste ülemäärast suurendamist takistas vaid majanduslik arvestus: laostunud talud ei suutnud enam koormisi kanda. Liivimaal sõltusid riigimaksud revisjonivakuraamatutes fikseeritud nädalateo ja andamite suurusest. Et abiteo maht polnud kindlaks määratud, siis suurendasid Liivimaa mõisnikud talupoegade koormisi XVIII sajandil peamiselt abiteo näol. Paljudes Liivimaa mõisates tehti sajandi lõpul enamik töid abiteona.

Teoorjuse suurendamisega käis kaasas talupoegade õigusliku olukorra halvenemine. Vene keskväim, kes oli huvitatud riigikassa sissetulekute suurendamisest, kaotas silmist talu. Talle oli tähtis, et tegelikud maksuüendajad, mõisad, saaksid kiiresti tasuda mitmekesiseid erakordseid koormisi, mis neile lühikest aega ette teatades peale pandi. Keskvalitsusel polnud midagi selle vastu, et mõisnikele jätta vabad käed samasuguseks talupoegade maksustamiseks. Seetõttu on ka arusaadav, et tsaariväim kaldus tunnustama rüütelkondade ammu aegseid pretensioone pärisorjuse ja kohustuste suurendamiseks.

Samal ajal tuli murda talurahva vastupanu, liiatigi kui mõisnike uus surve kutsus esile maarahva kaebuste suurenemise Peterburi, kust vana usu peale (tsaar aitab) loodeti saada abi. Tsaarivalitsus asus seisukohale, et mõisnikel on vabad käed talupoegadele koormisi peale suruda. Keskvalitsuse seisukoht väljendus selgelt 1739. aasta juulis Vohnja mõldri Jaani kaebuse lahendamise käigus.

Nimelt esitas mõlder Jaan Peterburi justiitskolleegiumile ja tsaarina Anna Ivanovnale kaebuse oma mõisniku Hindrich Baeri vastu. Kaebuses kurdetakse, et mõisnik on järsult tõstnud mõldri koormisi, suurendanud viljaandamit 24 tündrilt 40-ni, võtnud talt ära osa loomi, lasknud isal ehitada uue veski ja siis selle ära võtnud. Mõisnik andnud ihunuhtlust nii Jaanile, tema isale kui ka õele Katharinale.

Pärast kahekuist ootamist Peterburis saadeti Jaan Tallinna, kus teda peksti ja mõisteti vangi, sest ta oli "oma härra peale aluseta kaebust tõstnud". Olnud 7 nädalat vangis, Jaan põgenes. Jäudnud uuesti Peterburi, esitas ta valitsusele kaebekirja. Asja uuriti ning Liivimaa resideeriva maanõuniku parun Roseni koostatud ja õuekohtu poolt edasisaadetud seletus läks ajalukku Roseni deklaratsiooni nime all. Selles väideti järgmist.

1. Eesti ja Läti talupojad on olnud mõisnikkude pärisorjad ja ihupärised juba Baltimaade vallutusajast peale. Sellest ajast alates olevat mõisnikel õigus neid oma

tahtmise järgi müüa, parandada jne.

2. Talupoegade vara olevat samuti nagu talupoeg ise mõisniku täielik pärisomand: talupoeg ei saavat midagi endale hankida, vaid ainult mõisnikule. Mõisnikud võivad talupoegade varaga talitada oma suva järgi, nagu oma mujal asuva omandiga.

3. Rüütelkond olevat küll talupoegade olukorda pehmen-
danud, määrates neile teatavad koormised maksude ja teotege-
mise näol talude eest; nad olevat hoolsuse ergutamiseks
talurahval võimaldanud nautida seda, mis ta oma töö ja
vaevaga on kogunud. Kuid kõik see on toimunud mitte loobudes
oma põhimõtelistest õigustest talukoormisi ära määrata oma
suva järgi. Teisiti ei saavatki see olla, sest mõisnik,
vastutades riigimaksude laekumise eest, pidavat vähendama
selle talupoja koormisi, kes neid ei jõua kanda, pannes need
peale jälle teistele, kes seda suudavad.

4. Mõisnikud olevat õigustatud talupoegi oma suva
järgi karistama kõige kõrgemas ulatuses: ainult talupoegade
eksimused kriminaalasjades olevat nad rootsi ajal loovutanud
kroonule.

Samad seisukohad olid ka Eestimaa ülekohtu vastuses.
Tunnustades ülaltoodud põhimõtteid, võttis keskvalitsus
talupoegadelt ära igasuguse kaitsevõimaluse mõisnike vastu.

5.5. Agraarsuhete reformimise katsed

Olukord hakkas mõningal määral muutuma Katariina II
võimulolekul (1762-1796), kui baltisaksa mõisnike erioõiguste
laiendamist hakati pidama ebasoovitavaks. Juba 1764. aastal
andis keisrinna loa Torma pastori J.G. Eisen von Schwarzen-
bergi töö "Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus pärisorjusest,
nagu see on Liivimaal sisse seatud talupoegade üle". Lääne-
Saksamaalt 1741. aastal Liivimaale tulnud Eisen leidis, et
pärisorjuslik kord takistab põllumajanduse ja tööstuse
arengut ning on kahjulik nii aadlile kui ka riigile. Ta
pooldas pärisorjuse kaotamist ning talupoegadele talumaa

andmist. Üleminekuks uuele korrale oli Eiseni järgi vaja kõigepealt talupojad üle viia raharendile ja anda neile talude pärandamise õigus. See tõstaks talupoegade huvi töö vastu ning lubaks nõuda neilt kõrgemat renti ja suuremaid riigimakse. Mõisamaade harimiseks soovitas Eisen kasutada teolistest produktiivsemat palgatööjõudu.

Samal 1764. aastal kehtestas Liivimaa maanõunik parun C.Fr. Schoultz oma mõisate Aizkraukle ja Rimana talupoegade jaoks eraseaduse. Selles määrati kindlaks talupoegade koormiste suurus, anti neile õigus vabalt müüa oma saaduste ülejääke ning selle seaduse rikkumise korral lubati mõisniku peale kaevata. C.Fr. Schoultz lootis reformidega ära hoida tsaarivalitsuse sekkumise Liivimaa agraarsuhetesse ning ta arvas, et seda mõistavad ka teised aadlikud. Kuid seda ei juhtunud ja aadel võttis Schoultzi eraseaduse vastu vaenulikult.

1765. aastal Liivimaa maapäeval nõudis kindralkuberner G. Browne Katariina II ülesandel, et talupoegade olukorda tuleb parandada: anda neile õigus soetada vallasvara, viia koormised kooskõlla talu suurusega, piirata kodukariõigust ja talupoegade müümist ning lubada talupoegadel kohtus mõisnike peale kaevata. Liivimaa aadel, tuginedes Roseni deklaratsiooni põhimõtetele, lükkas need ettepanekud tagasi. Kui aga kuberner ähvardas keskvalitsuse otsese vahelesegamisega, töötas maapäev, lähtudes valitsuse nõudmistest, välja oma ettepanekud, mis kindralkuberner kinnitas ja mis 1765.aasta 12.aprilli patendina teatavaks tehti.

Patendis märgitakse, et kuigi talupoeg ja tema vara kuulub mõisnikule, teevad viimased "oma heast tahtest" talupoegadele rea järeleandmisi. Kui talupoeg ei ole mõisnikule võlgu, siis võib ta vabalt kasutada oma vallasvara. Sellest tuli eraldada aga nn. raudvara, mis kuulus talu juurde. Viimase hulka loeti talu põhilised tööriistad ja -loomad (hobused, härjad, lehmad) ning viljaseeme.

Samal 12. aprillil 1765. aastal avaldas kindralkuberner Browne veel teise maapäevast sõltumatu patendi, mille

täitmine oli mõisnikele kohustuslik. Selles näuti andmed talupoegade koormiste kohta, nagu need olid kujunenud 1765. aastaks. Tööde eest, mis ületasid selle normi, oli tarvis talupoegadele tasuda. Seejuures ei tohtinud sääraseid tööd viia talupoegi laostumisele ega takistada põllutöid.

1765. aasta 12. aprilli patendid olid riigivalitsuse esimeseks katseks reguleerida agraarsuhteid eramõisates, seepärast oli neil mõningane progressiivne tähendus. Kuid talupoja õigus vallasvarale jäi küllalt tinglikuks. Mõisakoormiste küsimus polnud otsustatud täpselt, nende suuruse määrasid nagu ennegi mõisnikud ise, kaebamise õigus mõisniku peale aga muutus seeqa mõttetuks. Talupoja eluaseme kindlustamisest polnud aga üldse juttu. Mis puutub kindral-kuberner Browne'i teise patendi täitmisse, siis püüdsid mõisnikud sellestki mööda hiilida nii palju kui võimalik. Enamik mõisnikke lihtsalt jättis andmed talupoja koormiste kohta rüütelkonna kantseleisse saatmata.

Tulemusrikkamaks kujunesid valitsuse agraarreformid Saaremaal. Kroonutalupojad moodustasid seal rohkem kui poole talupoegade üldarvust. Nende majapidamiste laostamine riigimõisate rentnike poolt hakkas otseselt kahjustama riigi sissetulekuid. Eriti laastavalt mõjus talupoegadele asjaolu, et adramaade suuruse hindamisel arvestati mitte maa suurust ja kvaliteeti, vaid töövõimeliste inimeste arvu. Enamik taluperedest oli sattunud suurtesse võlgadesse.

1765. aastal asutati riigivõimu poolt erikomisjon, kes hakkas reguleerima agraarolusid Saaremaal. Kõigepealt kehtestati adramaade arvestamise uus kord: aluseks võeti põllumaa suurus ja kvaliteet. Uue süsteemi kindlustamiseks mõeldeti ja hinnati nii riigi- kui ka eramõisate maad. Uued koormismäärad kehtisid siiski vaid riigimõisates, kus seati sisse kohustuslikud vakuraamatud. Mõõtmisega paralleelselt toimus mõisapiiride reguleerimine, millega jõuti lõpule alles 1828. aastal. Mõisamajanduse arengule mõjus reguleerimine positiivselt. Talumaid ei krunditud ja lapiisüsteem püsis endiste kroonumõisate külades kohati 1930. aastateni.

Mõningat abi said Saaremaa kroonutalupojad magasiai-
tadest. Mõisavalitsejaid kohustati pidama alatiselt teatav
osa vilja tagavaraks, et ikalduste, näljahädade jms. korral
talupoegi toetada. Esimene magasiait rajati Kuressaares
1766. aastal, peatselt lisandus teine Muhus, kolmas jälle
Kuressaares 1769. aastal. Viimane oli nn. melioratsiooniait
ja pidi finantsiliselt toetama maaparandustöid. Aastate
jooksul riigiaitadesse kogunenud viljatagavarad müüdi 1793.
aastal ja saadud summa - 11 710 rubla - läks samal aastal
asutatud Saaremaa Talurahvapanga põhikapitaliks. Viimane
hakkas andma laene riigitalupoegadele.

1780. aastail tehti veel rida reforme, mis nõrgendasid
balti erikorda ja soodustasid siinsete piirkondade tihedat
liitumist muu Venemaaga. Kuna samal ajal algas ka laialdane
keskvõimu tugevdamise poliitika, siis haarati sellesse ka
majandussuhted. 1782. aastal asendati seni Baltikumi sada-
mates kehtinud väiketollid üldriiklike tariifidega. Tolle
hakkasid kohalike linnade asemel võtma riigiametnikud. See
suurendas riigi sissetulekuid ja soodustas siinse majanduse
sidumist muude Venemaa piirkondadega.

3. mail 1783 avaldati ukaas, millega ülevenemaaline
maksusüsteem laiendati ka Eesti- ja Liivimaale. Venemaa
eeskujul seati sisse pearaha, mida võeti kõigilt meeshinge-
delt, vaatamata nende eale. Pearaha suuruseks määrati 1
rubla 20 kopikat igalt linnakodanikult ja 70 kopikat igalt
talurahva meeshingelt ja lisaks veel 2 %. Pearaha võeti
ühtlaselt kõigist meie maa mõisatest, v.a. Tallinna
seegimõisad, mis heategeva asutise tuluallikaina olid
sellest vabastatud. Säärane süsteem tähendas maksusüsteemi
märgatavat ühtlustamist, kuna varem kirikumõisad ja linnade
patrimoniaalmõisad olid vabastatud ratsateenistumaksust.

Pearaha laekumise eest vastutas linnas raad, maal
mõisnik. Enamasti tasusid talupoegade pearaha mõisnikud, kes
nõudsid selle omakorda sisse koormiste tästmisega. Teoreeti-
liselt pidi pearahamaks asendama seniseid maalt tulevaid
riigimakse: ratsateenistumaksu kõigist kolmest provintsist

ning tollivilja Eestimaalt ja majutusmaksu koos lisanditega Liivi- ja Saaremaalt. Ratsateenistumaks kaduski pearaha kõrvalt. Riik aga ei tahtnud loobuda neist naturaalkoormistest, mida andsid tollivili ja majutusmaks. Viimaseid tuli mõisnikel edasi maksta endisel alusel, kuid nende hind (arvestatuna õige madala ja seega riigile tulusa rootsiaegse taksi põhjal) arvati mõisast tulevast pearahamaksu kogusumast maha.

Maksukohustuslaste arvu kindlakstegemiseks hakati Bise-Venemaa eeskujul korraldama hingeloendusi ehk -revisjone. Esimest korda toimus säärane revisjon 1782. aasta neljanda ülevenemaalise hingeloenduse raames. Hingeloend ehk revisjoni leht püsis maksustamise alusena järgmise hingeloenduseni, ehkki tegelikult võis meeshingede arv muutuda. Uusi revisjone korraldati hiljem küllalt pikkade vaheaegade järel, nimelt 1795, 1811, 1826, 1834, 1850 ja 1868. Nende kaudu saame teavet oma esivanematest. Hoitakse Tartus arhiivis.

Riigimaksud, seoses pearaha sisseseadmisega, tõusid kiiremini Eestimaal. Liivi- ja Saaremaal, kus juba Rootsi ajast saadik olid riigimaksud Põhja-Eesti omadest suuremad, polnud tõus nii järsk. Vastavalt Venemaa maksusüsteemi laiendamisele Baltimaale seati meie maa linnades sisse 1%-line aastamaks kodanike kapitalilt.

Rahanduspoliitilisest seisukohast kõige suurema tähtsusega oli aga Baltimaade liitmine Venemaaga ühiseks tollialaks. Sisetollipiir Venemaa ning Eesti- ja Liivimaa vahel kaotati. Meie maale laiendati Venemaal kehtiv tollitariif, mis juba Peeter I saadik oli merkantilistlik ja hoopis kõrgem siin varem kehtinud tollidest. Tollitariifi muutumine põhjustas mitmesuguste luksuskaupade, tekstiili, veinide jt. hindade kiire tõusu.

1783. aasta 3. juuli seadusega laiendati Baltimaale mujal Venemaal juba 1775. aastal kehtestatud uus kubermangukorraldus, Eesti- ja Liivimaa kubermang nimetati ümber Tallinna ja Riia kubermanguks ehk asehalduskonnaks. Esimene jaotati Tallinna, Paldiski, Haapsalu, Paide ja Rakvere

kreisiks. Paldiski sai linna õigused 1783. Teine kubermang jagunes Riia, Võnnu, Valmiera, Valga, Pärnu, Viljandi, Kuressaare, Tartu ja Võru kreisiks. Viimase keskusena asutati 1784. aastal Võru linn. Kõrgemaks riigivõimu esindajaks oli mõlemale kubermangule ühine kindralkuberner ehk asehaldur Riias.

1785. aastal laiendati Eesti- ja Liivimaale sama aasta 2. mail avaldatud "Armukiri aadlile". Vene aadli õigusi see dokument laiendas, Balti aadli privileege aga kärpis. Nimelt kaotas aadlimatrikkel oma senise tähtsuse ja maiskond omandas rüütelkonnaga ühesugused õigused. Kubermangu aadlimõisate omanikud moodustasid aadlikorporatsiooni, mis valis iga 3 aasta tagant kubermangu- ja aadlimarssaalid ning teised aadli poolt valitavad ametiisikud. 1786. aastal kaotati Liivimaa maanõunike kolleegium.

Eesti- ja Liivimaa rüütelkond ei tahtnud oma privileegide kärpimisega leppida. 1796. aastal saavutasid nad uueltsaarilt Paul I-lt Balti erikorra taastamise.

Kordamisküsimused

1. Millised olid Põhjasõja majanduslikud tagajärjed Eesti aladel?
2. Mis iseloomustas keskvaimu ja balti aadli koostööd?
3. Mida tähendab mõiste "adramaa"?
4. Milline oli riigi- ja eramaavalduste suhe Eestis?
5. Kuidas iseloomustada põllumajanduse olukorda?
6. Iseloomustage põllumajanduse peamisi tegevusalasid.
7. Millised olid talurahva ja aadli suhted. Vakuramatu, abiteo jt. mõiste ning tähtsus nende suhetes.
8. Mida käsitles Roseni deklaratsioon?
9. Milliseid agrarsuhete reformimise katseid tehti?
10. Millised maksud eksisteerisid Eesti- ja Liivimaal?
11. Mida kujutas endast magasiit?

6. peatükk. LINNAD. TÖÖSTUS JA KAUBANDUS KUNI
TALURAHVA VARASTAMISENI PARISORJUSEST 185.

6.1. Linnade osatähtsus majanduselus

Koos maa laastamisega hävitati Põhjasõjas ka suurem osa meie linnu. 1704. aastal vallutasid venelased Tartu ja pidasid linna kodanikkonda (s.t. eelkõige sakslasi) 4 aastat peaaegu piiramisolukorras ja viisid nad siis 1708. aasta veebruaris Venemaale. Linn ise lasti õhku. Sama aasta märtsis viidi Venesse Narva kodanikkond. Rakvere, Viljandi, Paide rüüstati 1703. aastal Šeremetjevi väesalkade poolt. Nende tegevuse tagajärjel kannatasid veel Põltsamaa ja Karksi. Valgat rüüstati 1702. aastal, Kuresaaret 1710. aastal. Linnade kodanikkond hukkus või paisati võõrsile. Lõpptöö tegi 1710. aastal katk, mis viis hauda suure osa Tallinna ja Pärnu elanikkonnast. Nii suri Tallinnas sellel aastal katku 5687 inimest ning elanike arv küündis sama aasta lõpul 1962 inimeseni. Neist 987 kuulus teenijate ja lihtrahva hulka.

Pärast sõjategevuse lõppemist Eestis 1710. aasta sügisel ulatus elanike arv Eesti linnades kokku vaevalt 5000 inimeseni. Sajandi algul omasid Eesti alal linna õigusi ainult Tallinn, Tartu, Pärnu, Narva, Kuressaare, Haapsalu ja Valga. Omaaegsed linnalised keskused - Viljandi, Rakvere ja Paide - olid Rootsi riigivõimu poolt koos vastavate mõisatega läänistatud suurfeodaalidele ega omanud mingisuguseid omavalitsuslikke õigusi. Mõisatele olid samuti allutatud Põltsamaa ja Lihula alevid.

Linnade toibumine pärast sõjategevuse lõppemist oli küllalt raske, sõltudes maa aeglasest kasvamisest. Kõik linnad, olles majanduslikult tunduvalt võimsamad mõisatest ja omades sellega majanduslikku külgetõmbejõudu, olid juba XVII sajandil suutnud moodustada endale tagamaa, kuhu kuulusid ligidial asuvad mõisad ja väikekeskused. Tagamaa suurus sõltus olulisel määral linna majandustugevusest. Mida tugevam

oli linn majanduslikult, seda tähtsamaks kujunes ta ümbruskonnas majanduslikult, allutades endale isegi väiksemaid linnu. Näiteks haaras Riia Venemaa suurima sadamalinnana XVIII sajandil oma tagamaa hulka ka suurema osa Lõuna-Eestist. Riia kaupmeeskonnal oli juba XVIII sajandi keskel silmatorkav majanduslik mõju Valgas, Tartus, Kuressaares ja isegi Pärnus.

Välis- ja sisekaubandusel baseerusid sadamalinnadest enamvähem täiel määral Pärnu, Kuressaare ja Haapsalu; samadel alustel põhines oluliselt ka Tallinn, kuigi siin nagu veel suuremal määral Narvas etendas teatavat osa ka transiitkaubandus Vene väljaveo näol. Viljandi, Paide ja Rakvere sisemaalinnadena põhinesid peamiselt sisekaubandusel. Enne Põhjasõda oli Eesti ala peamiseks väljaveokaubaks olnud teravili, mille saagid sõja tõttu olid nüüd tunduvalt langedud ja mille peatset tõusu polnud lootagi. Loomulikult kajastus maa majanduslik nõrgenemine õige tugevalt linnade elus. Halvenesid ka Vene transiidi tingimused, hoolimata Eesti ala poliitilisest liitmisest Vene riigiga. Nimelt tegi Peeter I peamise panuse 1703. aasta algul rajatud Peterburile, mida ta püüdis arendada Venemaa tähtsaimaks kaubasadamaks. Selleks käsutas ta Põhja- ja Kesk-Vene aladelt kaupu Peterburisse, sidudes uue pealinna kanalite abil Volga jõgikonnaga. Tallinn võis loota Vene transiidile, peamiselt sisseveole, ainult siis, kui Peterburi sadam oli talvel kinni külmunud. Veelgi rohkem kannatas Vene transiidi vähendamise tagajärjel ajutiselt Narva, mille sadam talviti pikema aja jooksul kinni külmus. Pihkva kaubandus oli aga saanud tugeva hoobi juba XVII sajandil, kui Vene riik monopoliseeris tähtsamad sisse- ja väljaveokaubad ja kui Valge mere osatähtsus Vene väliskaubanduses nihkus esiplaanile. Nüüd oli Peterburi see, mis surus Pihkvat alla. Tema ja ka Novgorodi majanduslik langus mõjus halvavalt Tartu kaubanduslikule osatähtsusele. Juba XVII sajandil muutus Tartu sisemaalinnaks, mis oli seotud ainult kohaliku kaubandusega.

Linnade kosumine nõudis aega, olgugi et rahvaarv maal

kiiresti üles läks. Siiski tõusis elanike arv juba XVIII sajandi 20. aastate keskpaiku umbes 10 000-ni ja sajandi teise poole algul 23 000-ni. Umbes poole sellest moodustas Tallinna elanikkond. Linnade kõrval kujunes Põltsamaa alev sajandi kolmandal veerandil tolle aja kohta väljapaistvaks tööstus- ja kultuurikeskuseks.

XVIII sajandi I poolel oli Eestis linnu ja alevikke 15. Tekkis uus keskus - Paldiski. Nimelt laskis Peeter I otsida kohta uue sõjasadama jaoks. See leiti Rogerviiki, s.o. Pakri saarte vastas asetseva lahe kaldal. 1718. aastal alustati seal suureulatuslikult kavatsetud sadama ehitustöid. Ehitus kestis vaheaegadega ja 1762. aastal nimetati koht "Baltiiski Port'iks", millest pärineb ka hilisem Paldiski nimetus. Sadama juurde kujunes linnaline asula sajandi lõpuks.

Eesti linnade tagamaa oli alles kujunemisel. Sageli jäi erinavate linnade tagamaade vahele eikellegimaa, s.t. et suured maa-alad jäid täiesti linnade mõjusfäärist välja. Täpsapisi hakkas taastuma Narva majanduslik tähtsus. Vene-Pärsia kaubalepingu sõlmimisel määrati Narva pärsia kaupade laokohaks. Samuti oli linnal ühendustee kaugema tagamaaga, kuhu kuulusid Narva ja Velikaja jõgikond ning Peipsi ümbrus. Narva saatis Peterburisse ja Tallinna metsamaterjali ning eksportis palke ja laudu Inglismaale ja Hollandisse. Ka varustas Narva köite ja purjeriidega nii Vene laevastikku kui ka välisriikide kaubalaevu. Narva väliskaubandust pidurdas aga soodsa sadama puudumine (laht oli avatud läänetuulte ja madal) ning Narva jõe suudme ummistumine liivaga.

Pärnu kaubanduslikuks tagamaaks jäi peamiselt Edela-Eesti, kuid sedagi mitte täies ulatuses, sest temaga konkureeris Riia. Pärnu suuremad kaubamajad olid tihedates ärisidemetes Riia kaupmeestega. Linn oli eeskätt väljaveosadam. Pärnu jõe ja selle lisajõgede kaudu parvetati linna palju metsa, mis sealt veeti välja osalt palkidena, osalt laudadena. Pärnu väljaveoartiklite hulgas olid veel vili, lina ja linaseeme. Näiteks 1771. aastal veeti Pärnust välja 2532

säilitist rukist, 121 säilitist otra, 39 säilitist nisu ja 33 säilitist kaera, 852 tündrit lina ning 68 tündrit kanepiseemet. Osa väljaveetud kaupadest toodi Pärnusse Vene aladelt. Pärnu väljavedu tõusis äige suuresti sajandi lõpul ja XIX sajandi algul, muutudes sellel ajal silmapaistvaimaks Eesti sadamaks.

Sisse toodi Pärnusse peamiselt soola, hollandi heeringat, veini, suhkrut ja kohvi. Import oli väiksema tähtsusega kui eksport, sest Pärnul polnud erilisi võimalusi transpordiks, importkaupade tarbimine oli tagasihoidlik ja pealegi eelistas keskvalitsus sisseveos Pärnule Tallinnat. Tarbimise väiksus tingis Pärnu kaupmeeste tegevuse laia ulatuse: nad kauplesid korraka kõikide kaupadega, alates vürtsidest ja lõpetades riidega.

Keskne koht Eesti sadamate hulgas oli kahtlemata Tallinnal oma hea ja sügava sadamaga, mis külmus ainult lühikeseks ajaks. Tallinnal polnud aga soodsat ühendust kaugema sisemaaga. Tallinna püüded XVIII sajandi I poolel saada ekspordiks ka vene metsa ebaõnnestused, kuna linnal puudus soodus veete ühenduseks metsarikaste Vene aladega, nagu oli olemas Riial Väina jõe ja Narval Narva jõe näol. Ka Eesti alalt ei saanud Tallinn metsa ekspordimiseks. Tallinna lähim ümbrus oli metsavaene, ja kaugemate maa-aladega, kus leidis metsa, polnud soodsat veeühendust.

Tallinna kõige tähtsamaks väljaveoartiklikliks oli endiselt rukis. 1768.-1771. a. viidi seda välja 9867 säilitist; 1775. aastal aga 6580 säilitist rukist, 69 säilitist nisu, 69 säilitist otri, 6 säilitist kaeru ja 35 säilitist linnaseid. 1771. aastal ulatus Tallinna väljavedu 479 839 rublani, sellest lõviosa moodustas vili ja nimelt:

rukis	5050 säilitist	322 008 rubla eest
oder	522 säilitist	21 966 rubla eest
nisu	171 säilitist	15 456 rubla eest
kaer	41 säilitist	984 rubla eest
linnased	34 säilitist	1 559 rubla eest

Lina väljavedu Tallinnast oli võrdlemisi väike. Viljale

järgnes viin, mida veeti välja 5369 vaati 53 697 rubla väärtuses. Muudest väljaveoartiklitest olid veel märkimisväärsed purjeriie 18 722 rubla eest, seemisnahk 12 859 rubla ning vene lõuend 11 699 rubla väärtuses. Vähe veeti Tallinnast välja loomapidamissaadusi: 1771. aastal eksporditi vöid ainult 45 rubla ja 56 kopika eest ning soolaliha 328 rubla ja 75 kopika eest. Tallinna sadama käive ongi Põhja-Eesti majanduslikuks peegliks, mis näitas, et selle piirkonna majanduselu raskuspunkt XVIII sajandil lasus täielikult teravilja tootmisel.

Aastail 1763-1770 toodi Tallinna kaupa meritsi 3 240 110 rubla väärtuses, sellest soola 10 325 säilitist 373 566 rubla eest, mis moodustas üle 11% kaupade koguväärtusest. Sisse toodi veel tubakat, sidruneid, apelsine, pirne, õunu ja ka juustu.

Eesti sisemaalinnadest oli elanike arvult ja kaubanduselt XVIII sajandi lõpul tähtsaim Tartu. Ta polnud üksnes majanduslikult Lõuna-Eesti tugevaim keskus, vaid ka kaubalinn, millel oli vaatamata vahepealsele langusele veel XVIII sajandilgi mõningane tähtsus väliskaubanduses. Tartu tähtsamad väljaveoartiklid olid vili ja lina, mida siit saadeti Riiga, Pärnu ja Tallinna, ka Peipsi-äärsele kalameestele. Tartu kaubanduse areng XIX sajandil oli väike, kuid maalinnade hulgas siiski silmapaistev. Teiste siselinnade (Paide, Viljandi, Rakvere jt.) tagamaa piirdus ainult ligema ümbrusega, mille raadius võis olla 10-15 km linnast, nagu seda XVIII sajandi lõpul märkis ka Hupel.

Eesti sadamate osatähtsus oli XVIII sajandi lõpul järgmine (tabel 6)

Eesti sadamalinnade väliskaubanduslik käive
(tuh. hõberublades)

	Tallinn	Narva	Pärnu	Kures- saare	Haap- salu	Kokku
<u>1773</u>						
Import	384,2	38,7	77,6	24,8	25,2	550,5
Eksport	106,5	245,9	110,2	30,3	15,7	508,6
Kogukäive	490,7	284,6	187,8	55,1	40,9	1059,1
<u>1774</u>						
Import	338,8	44,4	51,6	21,7	12,5	469,0
Eksport	204,2	314,9	159,2	39,6	14,4	732,3
Kogukäive	543,0	359,3	210,8	61,3	26,9	1201,3
<u>1775</u>						
Import	557,0	37,2	88,2	16,0	13,5	711,9
Eksport	420,4	458,6	280,7	55,5	33,8	1249,0
Kogukäive	977,4	495,8	368,9	71,5	47,3	1960,9
<u>1777</u>						
Import	534,9	56,8	78,4	8,5	19,2	697,8
Eksport	107,5	451,5	200,9	10,2	6,1	776,2
Kogukäive	642,4	508,3	279,3	18,7	25,3	1474,0

6.2. Käsitöö olukord. Linnaelanike tegevusalad

Pärast Eesti ala liitmist Venemaaga jäid siin käsitöö alal kehtima senised traditsioonid ja õigusnormid. Iga gild ja iga tsunft taotles endale võimalikult suuremaid eesõigusi. Eriti ulatuslike privileegidega oli end suutnud kindlustada Tallinna all-linna käsitöölise gild (Väike- ehk Kanuti gild). 1724. aastal esitas see privileegide kontrollkomisjonile Peterburi kinnitamiseks seisusprivileegi, mis ka kin-

nitati. Muuhulgas andsid privileegid õiguse osa võtta linna haldusest ja keelata Tallinna selliste käsitöö- ja manufaktuuritööstuse saaduste sissevedu, mida valmistasid ka kohapealsed käsitöölised. Tsunftid püüdsid võimalikult laiendada oma ametiala õigusi. Mõnevõrra kitsamaid, kuid analoogilisi õigusi omasid samuti käsitööliste gildid (väikegildid) ning tsunftid Tartus, Färnus ja Narvas.

Tsunfte oli XVIII sajandi keskel Tallinnas kui Eesti suurimas linnas 28. Peaaegu kõik nad olid loodud juba varem. Uutena tulid vastavalt ajanõuetele juurde raamatukõitjate, parukategijate ja koogitegijate tsunftid. Tsunftiväliseid ameteid oli Tallinnas paarkümmend. Organisatsiooniliselt ja oma sisekorralt polnud nad niivõrd piiritletud kui tsunftid. Põhiliselt toimus tootmine tavaõiguslikul alusel ja allus rae kontrollile.

"Väikestel" kutsealadel töötajad kuulusid linnaelanike rühmitusse, kellel polnud mitte mingeid kodanikuõigusi. Linna kodanike seisukohalt moodustasid nad linna lihtrahva ehk isegi "linna pärusrahva", kellel siselinna elaminegi oli keelatud. Põhjasõja ajal tühjaksjäänud majadesse asunud lihtrahval kästi 1728. aastal siirduda elama eeslinnadesse. Järgmistel aastakümnetel korraldi aegajalt seda nõudmist, kusjuures erandina lubati siselinna elama jääda 12 kaalu- ja veskipoisil (veskid asusid Harju, Karja ja Viru tänavas, seega kindlustatud tsoonis). Linna jäi ka kodanike teenijaskond.

Tallinna ametid olid enamasti seotud transpordi ja kaubandust teenindavate kutsealadega või ehitustöödega. Nii-
suguste ametitena olid juba eelnevatel sajanditel välja kujunenud kandjate, voorimeeste, mündriku (sadama paadimeeste), kaalujate, laadijate, praakerite ning soola peenestajate ametid. Praakerid jagunesid omakorda lina-, kanepi- ja heeringapraakeriteks ning XVIII sajandil lisandus neile veel tubakapraakerite amet. Ehitusalal tegutsesid kivimurdjad ja -raidurid, tellise- ja lubjapõletajad ning puusepad ja mürsepad. Nende töötingimused ja palganormid määras kind-

laks raad. Eesti puuseppade ja mürseppade kõrval töötas neil kutsealadel vähesel arvul ka sakslasi, kuid nende suhtes ei kehtinud mittesakslaste jaoks kehtestatud eeskirjad ja tasunormid. XVIII sajandil oli uueks nähtuseks vene ehitustööliste ilmumine. Palju kingseppi tuli Tallinna ka Soomest. Rootsist ja Taanist tuli üsna ohtrasti kellasseppi ja maalreid. Samal ajal valvati hoolega, et tsunftidesse ei pääseks eestlasi, venelasi või soomlasi. Isegi õpipoisse ei võetud nimetatud rahvaste noormeeste hulgast.

Teine liik lihtrahva ameteid oli otseselt seotud käsitöoga. Esmajoones võiks märkida puunõude valmistajaid, kane-pipunujaid ehk köietegijaid, kingaparandajaid, talurahvartseppaid ja mütsitegijaid ning muid otseselt lihtrahvast teenindavaid kutsealasi. Nende kõrval hakkasid sõjaväelaste riideid ja jalanõusid valmistama vene käsitöölised. Ka see oli uudne moment Tallinna käsitöös.

Tallinna tsunftimeistrid täitsid kohalike linnakodanike ja osalt aadlike tellimusi. Ainult nahktooteid ja üsna väikesel määral lõuendit saadeti välisturule. Tööde hinnad kujunesid meistritevahelise kokkuleppe alusel ja püsisid kõrgetena. A. W. Hupeli andmeil olid need Baltimaadel kõrgemad kui kuskil mujal. Sellega on ka osaliselt seletatav sellide jätkuv sisserändamine Lääne-Euroopast.

Tsunftikäsitöös valitses endiselt väljakujunenud range kord ja vana tööruut. Endiselt võis iga meister pidada 1-2 õpipoissi ning 1-2 selli. Õpipoisid elasid meistri juures ja nende õppeaeg kestis 3-6 aastat, kui õpilasel olid oma riided, ja 5-6 aastat, kui õpilane sai riided meistri käest. Palka neile ei makstud. Ka sellid elasid tavaliselt meistri juures. Seejuures oli sellidel õigus saada sama toitu, mida meister ise sõi. Palgaks määrati tehtud töö eest meistrile makstavast tasust teatav osa. Tsunfti kui meistrite organisatsiooni kõrval moodustasid ka iga ametiala sellid omaette organisatsiooni eesotsas vanemage, kes pidi kaitsma nende huve meistri omavoli vastu. Samuti said sellid oma organisatsiooni kassast abiraha haiguse puhul.

Venemaa uus käsitöökorraldus 1785. aastast, mis kohe kehtestati ka Balti kubermangudes, kaotas Tallinnaski tsunftisunduse ja saksa tsunftimeistrite senise monopoli käsitöö põhialadel. Siitpeale oli igal käsitöölisel õigus oma alal tegutseda, kuid õpipoiste ja sellide pidamise õigus jäi endiselt vaid tsunftimeistritele. Samuti jätkus tsunftimeistrite ametite lahuspidamine mittetsunftilistest. Tallinnas registreeriti esimesi tollal 25 (kokku 272 tsunftimeistriga), teisi 22. Tsunftide senise võimu piiramiseks kaotati ametlikult nende keskorganisatsioon, Kanuti gild. Ometi püüdsid tsunftimeistrid vanu traditsioone säilitada ja tsunftidesse vastvõttugi piirata.

1790. aastateks vähenes tsunftimeistrite arv Tallinna all-linnas 218 meistrini. Selle oli 237, õpipoisse ainult 146. Tsunftikäsitööliste arv ulatus seeqa 601 inimeseni. Arvuliselt olid esikohal lihunikud: 15 meistrit, 23 selli ja 24 õpipoissi. Teisele kohale jäi rätsepate amet 12 meistri, 23 selli ja 14 õpipoisiga. Oma kutseoskuselt tõsteti aga esile sadulseppi, tõllasseppi, kingseppi ja rätsepaid. Toompea käsitööliste gild hõlmas 9 ametit 55 meistriga. Kaugeemale ulatava tunnustuse olid neist võitnud püssimeistrid. Arvuliselt olid Toompea gildis esikohal rätsepad 13 meistriga.

1796. aastal tuleb Venemaal võimule Paul I, kes tühistas Katariina II tehtud muudatusi. Tallinna tsunftimeistrid saavutasid endise korra taastamise, kusjuures Kanuti gild ja tsunftid said oma vanad õigused tagasi. Kuid elu oli edasi läinud ja tingimused niivõrd muutunud, et tsunftidel osutus võimatuks neid õigusi endist viisi kasutada. 1801. aastal troonile astunud Aleksander I püüdis arvestada kujunenud olukorda. Tsunftid jäid küll kinnisteks organisatsioonideks, kuid 1803. aastal antud valitsuse määrus lubas väljapool tsunftide ilma võõra abita töötavatel käsitöölistel jällegi ametlikult oma kutsealal töötada. Tallinnas ei peetud tegelikult kinni ka võõra tööjõu kasutamise keelust.

Tsunftikäsitöö alal tekkinud kriisi püüti leevendada uute kohalike käsitöökorralduste rakendamisega. Riias kinnitati vastav korraldus 1818., Tallinnas 1822. aastal. Aastaid kestnud käsitöökorralduse koostamine toimus tsunftimeistrite osavõtul. Kuid kindralkuberneri nõudmisel tuli viimastel (välja arvatud kullaseppade amet) siiski leppida tsunftisuletuse kaotamisega. Lukkseppade, pagarite ja lihunike tsunftidele anti ametiala ainuõigus. Teistel aladel oli tsunftivälistel käsitöölistel töötamine lubatud, kuid palgatööjõu kasutamise tõkestamiseks keelati neil mitmekesi ühes tööruumis töötamine. Ühtlasi keelati tsunftimeistritel tsunftivälistele käsitöölistele otseselt tellimusi anda, seda tuli edaspidi teha oma ametiorganisatsiooni kaudu. Tsunftide sisekorrale täielikku allumist nõuti ka sellidelt. Meistriõiguste taotlemise eeltingimuseks oli peale rännuaastate ette nähtud 3-aastane tööaeg kohaliku meistri juures. Õpiajaks määrati väljakujunenud tavasid arvestades vastavalt ametialale 3-5 aastat.

1826. aasta määrusega keelati sellidel rännuaastad vee- ja välismaal ja kohalikel tsunftimeistritel välismaalaste töölevõtmise. See andis löögi saksa tsunftikäsitööliste isoleeritud seisundile ning sõnastas senist korda ning tsunftikäsitöö traditsioone. Juba XVIII sajandi lõpul likvideerus tinavalajate tsunft. Talle järgnesid mõldrite ja pannalseppade tsunftid. 1856. aastal sulasid kadumisohtu sattunud kuus eri parkalite tsunfti kokku üheks. Elujärgulisena jätkasid tegevust pagarite, lihunike, kingseppade, rätsepate ja tiserite ametid, kus käsitöö jäi ainuvalitsevaks.

Hiljem muutus osa käsitöömeistreid suurettevõtjaks.

Analoogiline olukord valitses ka Tartus. 1787. aastal oli siin 17 käsitöötsunfti 104 meistri, 131 selli ja 63 õpipoisiga. Täpsema ülevaate Tartu käsitöölimestest annab järgnev tabel (7).

Tabel 7

Tartu tsunftitöölise professionaalne
struktuur 1787. aastal

Tsunft	Meistreid	Selle	Õpi- poisse	Kokku
Rätsepad	19	11	17	47
Kingsepad	15	16	7	38
Kulla- ja hobesepad	5	6	7	18
Tislerid	7	17	-	24
Parkalid	2	1	-	3
Treialid	4	3	1	8
Tündersepad	4	3	1	8
Kondiitrid	6	9	3	18
Relvasepad	6	6	-	12
Lihunikud	6	11	3	20
Lukksepad	5	9	5	19
Sadulsepad	5	7	4	16
Mürsepad	6	16	3	25
Köösnerid	4	3	4	11
Kübarategijad	4	5	2	11
Maalrid	4	7	5	16
Kangrud	2	1	1	4
Kokku	104	131	63	298

Käsitöömeistrite ja sellide enamuse moodustasid sakslased ja kadakad. Raske oli tsunftimeistriks saada ka mitteluterlasel. Välismaa käsitöölised tohtisid seaduse järgi ainult siis töötada, kui nad astusid Vene kodakondsusesse. Sellid ja õpipoisid allusid tsunfti sisekorrale. Õpipoisid olid Tartus enamikus 13-20-aastased, pärit Tartust või

teistest Liivimaa linnadest. Nende õppeaeg kestis kuni 8 aastat. Osa vanemaid selle oli sunnitud minema väiksematesse alevikkudesse ja ka maale, kus nad võtsid enesele õpilasi ja asutasid iseseisvad töökojad (inkorporeeritud meistrid). Sellised maameistrid võisid töötada mitte alla 6 penikoorma kaugusel Tartust. Inkorporeeritud meistrite õpilased võisid linnas selliõigused saada seejärel, kui nad ühe osa oma õppimisajast olid linna pärismeistri juures töötanud. Peale selle pidid nad muidugi sooritama meistritöö.

Ka väiksemates linnades, kus tequtsesid tsunftid, oli olukord samasugune. Tsunftikäsitööle pakkusid konkurentsi maakäsitöölised, kes teqid just põllumajandusele vajalikke esemeid. Põline maakäsitööala - sepatöö - oli tavaliselt koondunud mõisatesse, kus eesti sepad olid üldiselt tuntud osavate meistritena. Tehti ka muud käsitööd, peamiselt enda tarviduseks, vahel ka rohkem ning osa oma toodangust toodi müüa ka linna, tehes niiviisi kahju linnakäsitööle.

Eelkõige tsunftide kinnisus kujunes tootmise arengu pidurdajaks. Kerkis päevakorraks nende likvideerimise vajadus, kuid pärisorjuslikul Venemaal kulus reformide tegemiseks kaua aega. Alles käsitöö ja tööstuse vabaduse seadusega 4. juulist 1866 lubati Balti kubermangu linnades käsitöökoja avamine kõigile vastava maksu tasujaile. Lõplikult kaotati tsunftikorra kinnisus 1877. aasta linnaseadusega.

6.3. Manufaktuuritööstuse tekkimine

Pärast Eesti ala liitmist Venemaaga kõitis Tallinn tähelepanu eelkõige laevastikubaasina. 1714. aasta veebruaris alustati Peeter I algatusel Tallinna sadama ehitamist. Uus sadam hõlmas ka Admiraliteedi töökodasid. Töölise arv ulatus neis 1722. aastal 250-ni. Peale selle rakendati remonditööl sadamas seisvate laevade madruseid. Laevandusega oli seotud ka riikliku köie-manufaktuuri asutamine Tallinnas. Alates 1713. aastast asutati linnale kuulunud telliselööv

Telliskoplis, hiljem rajati Admiraliteedile oma lüüv Kalama-
jas. Suuremal hulgal vajati telliseid 1718. aastal alustatud
Kadrioru lossi ehitustöödel.

Narva jõe ääres Gorodinkas alustas riikliku ettevõttena
tegevust klaasitöökoda. Peterburi ehitusi varustasid puit-
materjaliga Narvas taastatud saeveskid. Pärast Põhjasõja
lõppemist hoogustus metsamaterjali eksport Narvast. Metsa-
kaubanduse ja -tööstuse teiseks suuremaks keskuseks kujunes
Pärnu. XVIII sajandi keskel töötas siin hulk saeveskeid, mis
kasutasid hollandi tuulikuid jõuallikana.

Üldiselt jäi manufaktuuritööstuse areng Eesti linnades
äärmiselt nõrgaks. Tsunftimeistritel oli lubatud oma töötü-
bade kõrval asutada vaid selliseid abiettevõtteid, mis seos-
tusid otseselt nende kutsetegevusega (lihunikel näiteks
valmistada rasvaküünlaid).

Mõisates asutatud ettevõtted rahuldasiid tavaliselt vaid
kohaliku majapidamise või lähema ümbruse vajadusi. Nende
hulka kuulusid mõnikümend saeveskit, poolsada telliselöövi,
lubjaahjud, mõisakangrutoad. Asutati selliseidki et-
tevõtteid, mille puhul peeti silmas laiemat turgu. Viimaste
hulka kuulusid kaks paberiveskit. Üks neist alustas tegevust
Läänemaal Haimre mõisas Sulul, teine 1734. aastal Rāpinas.
Esimestel aastatel ulatus paberitoodang 2700 - 3200 riisini.
Toorainena kasutatavad kaltsud peenestati kahe vesiratta
jõul töötava seadeldisega. 1742. aastast pärinevatel
andmetel asus paberiveski kahekordses telliskivihoones,
millel oli paberikuivatamiseks kolm pööningut. Ettevõtte põ-
hikaadri moodustasiid meister, meistri abi, 7 vene selli, 7
eesti õpipoissi. Abi- ja kõrvaltöödel kasutati Rāpina mõisa
pārisorje-talupoegi.

1742. aastal läks Rāpina paberimanufaktuur ajutiselt
riigi kätte. Pärast Rāpina valduste tagasiminekut endise
omaniku Loewensvolde järglastele 1765. aastal laiendati ning
täiendati ettevõtet ja mitmekesistati toodangut. Sajandi lõ-
pul valmistati Rāpinas kümmet liiki kirjutuspaberit, mitut
liiki trükipaberit, pakkimispaberit ja pappi. Rāpina paberit

kasutati Tallinna trükikojas, Tartus, Peterburis, Pihkvas, seda müüdi sõjaväeosadele jne. Nagu märkis A. W. Hupel, oli kaltsude puudus paberitööstuse arendamise takistuseks Eestis. Peale siinsete alade toodi seda ka Pihkva ja Novgorodi kubermangust. Rápina paberimanufaktuuri juurde tekkis väike töölisasula, Faberiküla.

Maal tekkisid veel mõned tärgklisetööstused. Kõige suuremaks tootmisvormiks maal, eriti Lõuna-Eestis, oli viinapõletamine. Sisseseaded olid primitiivsed ning viinapõletamine ei etendanud siinse tööliskonna kujunemisel peaaegu mingit osa. Sama saab öelda õllepruulimise kohta. Viimast valmistati sisemaa vajaduseks, mitte aga ekspordiks, nagu viina.

Eesti esimese klaasitööstusettevõtte oli rajanud krahv Jakob de la Gardie Hiiumaal juba 1628. aastal. Ettevõtte asus Kuressaare mõisa alal nüüdses Hüti külas ja tegutses kuni 1664. aastani.

Mitmesuguseid manufaktuure rajati XVIII sajandi teisel poolel Põltsamaa piirkonda. Nii hakati Uus-Põltsamaa mõisa tärgklisevabrikus valmistama kartulitärgklit (menetluse leiutajaks peetakse tuntud J. G. Eisenit Tormast). Erakordset algatusvõimet manufaktuuri alal osutas Vana-Põltsamaa mõisa omanik major W. J. Law (Lauw). Ta rajas tärgklisetehase, vasetöökoja, portselanitehase. Erilised lootused pani ta aga klaasitööstusele. Selle arenguks olid Põltsamaa piirkonnas soodsad eeldused: metsarikkus ja vajaliku toormaterjali kättesaadavus. Prof. E. Varepi andmeil töötas juba 1761.-1771. aastal Põltsamaa mõisa alal Utsali külas klaasikoda. Vahepeal, nimelt 1764. aastal asutati metsarikkasse maakohta Põltsamaa jõe ääres uus klaasiahi. Seda maakohta tunni ümbruskonnas Laashoone nime all.

Oskustöölised olid sinnagi toodud Saksamaalt. 1771. aastal oli neid 20 perekonda. Valmistati peamiselt rohelisest klaasist pudeleid ja klaasnõusid. Laashoones töötas ettevõtte kuni 1775. aastani. Vahepeal oli metsarikas Kärevere mõis läinud W. Law' kätte rendile. Ta hakkas sealgi

arendama klaasitööstust, sest kohapeal leidus väga head valget klaasiliiva. W. Law laskis Laashoonest umbes 10 kilomeetrit Kärevere pool asuva Tõrva klaasiahju ümber ehitada aknaklaasi tootmiseks. Sinna viidi üle endised klaasipuhujad Laashoonest ja võeti juurde välismaalastest oskustöölisi. Tõrvas otsustati hakata ka peegliklaasi valmistama ja 1782. aastal alustatigi uue klaasiahju ehitamist. Peeglite valmistamiseks loodi osakonnad Kamarisse ja Põltsamaale. Klaasi liimiti ja poleeriti vee jõul Kamaris, viimistleti ja kaeti esialgu Põltsamaa lossi keldriruumides, hiljem Kamaris. Rakendatud oli 18 saksa oskustöölisi, 60 abitöölisi, osalt sakslased, osalt vabad eestlased ja soomlased, osalt pärisorised talupojad, ning 30-40 liiva ja küttepuid vedajat.

Klaasiahi andis peegliklaasi kõrval ka böömi aknaklaasi. Suurim Tõrvas valmistatud peegel oli neli jalga, s.o. 1,2 meetrit kõrge. Kiideti klaasi puhtust. Peeglid jõudsid ka maailmaturule ning olid näiteks Pariisis tuntud Liivimaa kristallpeeglitena.

Vaatamata toodete heale kvaliteedile, ei osutunud Põltsamaa peeglimanufaktuuri tegevus eriti edukaks. Peegliklaasi vedu Tõrvast oli väga kulukas ja Kamari liiv polnud poleerimisel kasutamiseks just kõige sobivam. Kalliks läks maksma ja palju purunemisi tõi kaasa valmistoodete transport. W. Law sattus võlgadesse ja pärast tema surma rentisid tema pärijad Põltsamaa ehk Tõrva-Kamari peeglimanufaktuuri peeglite müügi esindaja Carl Philip Amelungi moodustatud ettevõtjategrupile "Rautenfeld Amelung ja Ko". Firma põhikapitaliks oli 26 000 rubla.

Aastail 1792-1795 ehitati paralleelselt vana tootmisbaasi kasutamisega uus peeglivabrik Väisiku mõisa alale. Klaasiahjude asukohaks valiti Meleski, klaasitöötlemise osakond rajati Meleskist 3 kilomeetrit eemal asuvale Rõikale, kus varem oli olnud vesiveski ja seega olemas veejõu kasutamise võimalus.

1795. aastal valmis esialgne klaasiahi ja kaks aastat hiljem uus suurem sulatusahi Meleskis. Rõika osakond alustas

tegevust juba 1794. aastal. Meleski sulatusahju toodanguks märgitakse tegevuse esimesel aastakümnel 30 sulatist aastas, teisel aastakümnel 40 sulatist. Oskustöölised toodi Saksa- maalt. Mehaanilist jõudu kasutati esialgu ainult klaasi poleerimiseks. Kohapeal ehitati neli poleerimiskoda. Hiljem lisandus veel kaks veskit. Aastas tehti umbes 32 000 peeglit ja neid turustati Baltimaades, Sise-Vene ja Aasia kuberman- gudes ning Rootsi ja Ameerika turul.

Nõnda kujunes välja tolleaegne suurim tööstuslik ettevõtte Eestis. 1795. aastast kandis ta nime "Societät der Spiegel-Glas-Fabrik unter Woisek". Erinevate nimede ja erinevate omanike käes tegutses vabrik kuni 1987. aastani klaasitootmisega. Nüüd valmistatakse seal ehituste jaoks porisaniiti.

Klaasitööstus kujunes Eestis üheks arvestatavamaks tööstusharuks. XVIII sajandi viimasel veerandil asutati klaasikodasid veel Puurmani, Ravila, Aegviidu jt. metsari- kastele aladele. Nende tegevus lõpetati pärast seda, kui ümbruskonna mets oli kütteks laastatud. Mõisates levivatest tööndusaladest võib veel märkida nahatööstust, mis linnades oli veel tsunftikorra kammitsais. Suurim teadaolev nahatöön- dusettevõtte XVIII sajandi kolmandal veerandil asus Põltsamaal. Metallitöenduse alal võib tsunftikäsitöölise ja mõisaseppade tegevuse kõrval märkida vasksepatöökodasid veejõul töötavate vasehaamritega (Tallinnas, Põltsamaal, Vastseliinas).

Katariina II reformiga XVIII sajandi lõpul muutusid manufaktuuritööstuse arengu tingimused Eestis soodsamaks. 1785. aasta linnakorralduse rakendamisel anti kapitaliomani- kele õigus asutada igasuguseid tööstusettevõtteid. Iga koda- nik võis üles seada tööpinke nagu Venemaa teistes kuberman- gudes, kus see oli lubatud juba 10 aastat varem. Uutes tingimustes asutati mõningad naha-, künula- ja mööblimanu- faktuurid. Fajansitööstust esindas Tallinna apteekri Ficki 1772. aastal asutatud ettevõtte, mis tegutses kümme aastat. 1782. aastal asutati samalaadne ettevõtte Põltsamaal.

1781. aastal alustas Raadi mõisas tegevust I. Lunini ahju-
poti- ja kahhelkivimanufaktuur.

XVIII sajandi lõpul oli industrialiseerimine Inglismaal
juba täies hoos. Algas puuvillriide võidukaik tekstiiliturul
Venemaal, eelkõige selle pealinnades ja läänepiirkondades,
kusjuures sissetoodud puuvillkangaste värvimise ja viimist-
lemise näol tekkis uus tööstusala, sitsitööstus. Tallinnas
asutati esimene sitsimanufaktuur 1793. aastal. Tööliste arv
selles tõusis ligi poolteise sajani. Teine selline, küll
väiksem, alustas tegevust 1799. aastal. Seoses puuvilla-
tööstuse laienemisega tekkis 1799. aastal uut laadi ettevõte
ka Pärnus. Selle asutajaks oli sveitslane Fr. P. Fleury.
Viimane importis puuvill- ja siidlõnga, millest kooti
rätikuid, linte ja paelu. 1806. aastal tõusis tööliste arv
Fleury manufaktuuris 79-ni. Neile lisandus veel suurem arv
kodustöötajaid. Kõigis vaadeldud ettevõtteis kasutati täies
ulatuses vabapalgalist tööjõudu.

Tööstuse areng pidurdus Eestis 1807. aastal alanud
kontinentaalblokaadi tõttu. Samaaegselt rakendas valitsus
kalevitööstuse soodustamise abinõusid, et varustada sõja-
väge, sest kalevi sissevedu Inglismaalt oli katkenud. 1808.
aastal asutati Eestis esimene kalevimanufaktuur Udriku
mõisas Virumaal. Sajandi algul oli siin alustatud meriino
lammaste kasvatamist, vill müüdi enne blokaadi Inglismaale.
Nüüd läks seda vaja kohapeal. Et ettevõttes kasutati vee
jõul töötavaid kraasimis- ja ketrusmasinaid, võib seda
vaadelda juba üleminekuvormina manufaktuurilt vabrikule.
1812. aastal töötas Udriku manufaktuuris oskustöölisena 7
välismaalast ja 85 pärisorjast talupoega.

1810. aasta manifest pehendas tunduvalt blokaadi ja
stimuleeris mõningate uute ettevõtete rajamist. Viimaste
hulka kuulus 1811. aastal asutatud Tallinna suhkruvabrik
(Firita tee ääres Maarjamäel), mis töötles Ameerikast
 pärinevat toorsuhkrut. Rafinaadsuhkur müüdi peamiselt Peter-
buris ja Moskvast, odavam melass ja siirup aga kohapeal.
Esialgul tegutses Tallinna ettevõtte väga edukalt, kuid tema

edasine saatus sõltus sisemaise suhkrutööstuse huvidest lähtunud valitsuse tollipoliitikast ja suhkruvabrik likvideeriti 1837. aastal.

Üldiselt jäid tööstuse arengu tingimused Eestis XIX sajandi algul veel ebastabiilseks. Seda süvendasid pealegi sagedased tollistatuudi muutused. 1815. aastal tegutses 17 suuremat ettevõtet (töölisi 15 ja enam) umbes tuhande töölisega, arvestamata abitöölisi. Seejuures oli tegemist peamiselt vabapalgalise tööjõuga. Pärissorised talupojad moodustasid töölise põhikaadrist vaid 20%.

6.4. Kaubandus

Kuna väliskaubandusest oli juttu juba linnamajanduse tutvustamisel, siis pöörakem siin peamist tähelepanu sisekaubandusele. XVIII sajandil, eriti selle teisel poolel toimus Eesti ala kaubanduses olulisi muutusi. Väljaveokeeldude kaotamise järel suurenes viljaekspord. Seda soodustas ka hinnakonjunktuur Euroopa turgudel. 1760. aastatest alates kulutati aga üha rohkem vilja viinatootmiseks. Selle põhjuseks oli 1766. aasta 23. veebruari seadus, milles lubati Eesti- ja Liivimaa mõisnikel osa võtta viinatarnetest Peterburi. Kuni selle ajani oli viina põletatud suurel määral mõisa oma kõrtside varustamiseks. Nüüd omandas see kaubatootmise iseloomu, mille kõrval oma majapidamise varustamine jäi kõrvalise tähtsusega ülesandeks. Enamik toodangust suunati väljapoole mõisa piire. Nii osteti 1767. aastal Peterburi jaoks Eesti- ja Liivimaalt 13 000 ämbrit viina. Järgmistel aastakümnetel piirituse osa suurenes, ulatudes 1778. aastal 540 000 ämbriini. See tingis viljaekspordi vähenemise sajandi viimastel aastakümnetel. Viljahinnad ei sõltunud enam välisturuhindadest, vaid esmajoones nõudmispakkumise suhtes siseturul, kus hinda mõjutas viinatootmine. Viin oli muutunud paljude Liivimaa mõisate peamiseks tuluallikaks, mille valmistamine levis ka Eestimaa mõisates. Sellest ajast alates muutus Eesti ala poolteiseks sajandiks

Peterburi turu regulaarseks ja tähtsamaks viinaga varustajaks.

Kaubanduse edasiminekut soodustavaks põhiteguriks oli kaubatootmise ja turu laienemine, tootlike jõudude üldine arenemine ning ühiskondliku tööjaotuse süvenemine. Piirkonnad spetsialiseerusid kaupade tootmiseks. Laienesid Eesti majandussidemed teiste Venemaa kubermangudega.

Organisatsiooniliselt jagunesid suurgildidesse kuuluvad saksa kaupmehed Tallinnas, Tartus ja Narvas kahte alaorganisatsiooni. Esimesse kuulusid suurkaupmehed, teise kraami- ja talurahvakaupmehed. Vastavalt kohaliku kaubanduse erijoontele nimetati suurkaupmehi Tallinnas ka siidi- ja kalevikaupmeesteks, Narvas aga metsakaupmeesteks. Esimeste ainuõiguseks oli välismaalt sissetoodud tekstiilkaupade müük, teistel metsasaadustega kauplemine. Muudel aladel võisid suurkaupmehed ainult hulgi kaubelda. Hulgimüügi määrad olid juba eelnevatel sajanditel välja kujunenud (Tallinnas näiteks soola vähemalt poole säilitise koguses). Ebamääraseks ja vaieldavaks jäid aga uute kaupade (tubakas, kohv, tee, suhkur) hulgimüügi kogused.

Privilegeeritud kaupmeeskonnal tuli tegemist teha kahe peamise konkurendiga - mõisnike ja vene kaupmeestega. Kaupmeeste ning mõisnike vahel jätkus juba sajandeid kestnud jagelemine kaubanduse küsimuses. Mõisnikud püüdsid võimalikult rohkem vilja, lina ja muid müügisaadusi talupoegadelt enda kätte koondada ja need ilma vahendajata väliskaupmeestele edasi müüa. Teiselt poolt varusid mõisnikud soola, rauda, heeringaid ja tubakat, mida nad talupoegadele mõisa või selle kõrtsidesse toodud saaduste eest oma suva kohaselt tasuks arvestasid. Kaupmehed omalt poolt ei lubanud mõisnikel nende vahendusest mööda minna. Samuti olid kaupmehed huvitatud, et talupojad tuleksid just linna oma vajadusi ühe või teise kauba järele rahuldama.

Nende küsimuste lahendamisel võeti aluseks vanad privileegid, mille kohaselt mõisnikel oli õigus igal kevadel maikuu kolme viimase nädala jooksul, s.t. esimeste laevade

saabumisel, Tallinna sadamas otse laevadelt osta vajalikke kaupu ja septembris ühe nädala jooksul oma vilja sadamas otse väliskaupmeestele müüa. Seda õigust kasutasid nii mõisnikud kui ka hollandi ja inglise kaupmehed. Viimastel olid need vabakaubanduse nädalad Tallinna sadamas mõnel puhul tuntud aastalaada nime all.

Muul ajal võisid mõisnikud väikekaupmeestele müüa ja neilt osta ainult kohalike kaupmeeste vahendusel. Sellest nõudmisest said mõisnikud kõige lihtsamalt üle, sooritades oma müüke ja oste mõne kaupmehe nimel, kes sel puhul muutus kaubanduslikuks komisjonäriks.

Talupoegadel oli põllumajandussaaduste realiseerimine lubatud, eelkõige jaemüügina turukaubanduse korras, samuti laatadel. Peale selle oli neil lubatud mõne põllumajandussaaduse (vili, lina, loomad) hulgitüük kaupmeestele või käsitöölistele. Vastavalt Tallinnas kehtestatud turukorrale oli talupoegadel vaba kauplemine lubatud ainult turuplatsil. Kui talupoeg teatud aja jooksul polnud suutnud oma saadusi ära müüa, siis tohtis ta need realiseerida mõnele kodanikule või kaupmehele hulgi. Igasugune põllumajandussaaduste eesja ülesost rändkaubanduse korras oli karmilt keelatud. Talurahvakaupmeestel oli kaupade ostmine lubatud mitte kaugemal kui linnaservas asuvate kõrtside juures (umbes 3 km südalinnast). Talupoegade meelitamine kaupade müümiseks mõne kodaniku majja enne turuplatsile jõudmist oli samuti keelatud.

Laat toimus Tallinnas alates 1787. aastast igal suvel juunis. See nn. jaanilaat kestis kaks nädalat. Jaanilaat oli kraamilaat, kus müüdi mitmesuguseid tööstuskaupu nii maaelanikele kui ka linnarahvale. Laada ajal oli ka võõrastel lubatud kaubelda oma kaupadega. Käibed ulatusid seetõttu XVIII sajandil silmatorkavalt kõrgele, kõikides 100 000 - 250 000 rubla vahel. XIX sajandil aga hakkas Tallinna jaanilaada majanduslik tähtsus langema ja sajandi keskel oli käive ainult 50 000 - 60 000 rubla piires.

Tartus oli laatasid neli. Neist suurim oli saksa laada

nime all tuntud jaanuarilaat, mis kestis kolm nädalat (7.-28. jaanuarini) ja kuhu sõitis oma kaupadega rohkearvuliselt väliskaupmehi. XVIII sajandil käis siin rida aastaid kaupmehi Hollandist, nii et nende vastu tõusis Tartu ametivendade hulgas opositsioongi. Aastal 1860 oli kaupmehi Innsbruckist, 1861 Darmstadtist, 1863 Nancyst. Domineerisid Riia, hiljem ka Venemaa kaupmehed. Kesk-Aasia, nn. pärsia kaupmehed andsid linnale jaanuaripäeviks orientaalset ilmet, mida aitasid süvendada 1760. aastatest peale Riiaast Tartu laadale sõitnud juudi kaupmehed. Ühele laadale ilmus võõraid kaupmehi E. Kampuse andmeil keskmiselt 70-100 ümber. Omad kaupmehed valvasid hoolega, et majanduslikult ohtlikud konkurendid päevagi üle kolme nädala nende huve ei kahjustaks.

Oma iseloomult oli ka see kraamilaat, kus müüdi mitmesuguseid tööstuskaupu. Siingi tõusid käibed küllaltki kõrgele, mistõttu seda laata nimetati ka suurlaadaks. Laat oli sündmuseks, mis nii või teisiti puudutas kõiki tartlasi. Konkurentsist hoolimata oli see hea äritegemise aeg ka Tartu kaupmeestele, kes tõstsid laada ajaks oma kaupade hinnad laadatasemele, et need siis laada lõppedes endisele tasemele langetada. Tartu elanikud tegid laada ajal korteritega üsna head äri. Näiteks aastail 1832-1835 saadi aastas korterite väljaüürimisest umbes 2000-2350 rubla, 1841. aastal aga 4154 rubla. Tartu aastalaat oli ka kultuurisündmus, omamoodi festival, linna ja kogu ümbruskonna talvise elu kõrgpunkt. Seda oodati ja sellest räägiti veel kuid. Tartu jaanuarilaat oli Eesti tähtsamaid. Ülejäänud kolm laata (29.VI - 01.VII, 08.IX - 10.IX, 29.IX - 01.X) olid esmajoones põllumajandussaaduste laatadeks, igaüks kestis kolm päeva.

Pärnus algas aastalaat juuli keskel ja kestis poole augustini. Kuid just võõraste kaupmeeste kauplemise tõkestamise tõttu jäi Pärnu laat vähetähtsaks. Veel väiksem tähtsus oli Paide ja Rakvere laatadel. Viljandis kaotati kaupmeeste nõudmisel aastalaat hoopis. Linnades, linnalistes asulates, alevites ja mõningates mõisates toimusid enamasti

sügiseti, harvemini talvel loomalaadad. Maalaatadest olid tuntumad Vastseliina, Antsla, Mooste, Säna, Tarvastu, Helme, Kivimäe, Keblaste, Orgita, Keila ja Jöelähtme laadad. Need kestsid päeva või kaks ja linnakaupmeeste privileegi kohaselt võis neil kaubelda ainult loomadega. Tegelikult tuli loomalaatadele nii vene kaupmehi kui ka saksa pudukaupmehi ja talupojad omalt poolt tõid laadale mitmesuguseid põllumajandussaadusi ning käsitöötooteid. Tülid laatadel kauplemise õiguse pärast olid tavalised. Loomalaatade kõrval olid kalapüügihooaegadel tuntud Peipsi-äärased kalalaadad, kuhu sisemaalt saabusid kalaostjad, tuues kaasa vilja ja muid vahetusprodukte. Samasugune vahetuskaubandus toimus ka mererannikul.

Talurahvas eelistas mõistagi oma müügi ja ostu tegemisel linnakaupmeest mõisnikule, kellest ta oli igati sõltuv ja kes talt pigem võttis, kui ostis ning müüs. Kuid ka talurahvakaupmees linnas kasutas talupoja teadmatust selleks, et teda petta väärmõetude ja -arvestustega. Kaupmehed pidasid nagu eelmistelgi sajanditel sõbrahoove, kus talupoeg võis päeva või kaks linnas peatuda. Seejuures kinnistusid kaupmeestele oma kindlad kaubasõbrad, kes pidid müüma ja ostma just seal, kus neil suhted olid kord kujunenud. Neile andsid kaupmehed sageli võlgu, mis omalt poolt soodustas liigkasuvõtmist ning süvendas talupoegade majanduslikku sõltuvust kaupmeestest. Lõpparve äiendamisel tehti talupojale meeleheaks mõned kingid, et neid siduda endaga ja võibolla ka oma südametunnistuse rahuldamiseks petmise pärast. "Peale kauba" andmise komme andis kuidagi inimliku suhte asjale. Sõbrahoovikaubandus äitses terve XVIII sajandi ja mõned traditsioonid sellest püsisid visalt veel XIX sajandilgi.

Uueks konkurendiks saksa kaupmeestele ja mõisnikele olid vene kaupmehed, kes ilmusid Eesti linnadesse ja küladesse. Põhiliselt kauplesid nad nn. vene kaupadega, mis eelnenud sajanditel oli tähendanud kõiki kaupu, mis pärinesid Venemaalt. Eestlastele tähendas vene kaupmeeste tulek

võimalust saada niisuguseid kaupu, mida saksa kaupmeestel tavaliselt polnud, teiseks viis konkurents hinnad alla. On arusaadav, et mõisnikud ja saksa kaupmehed ei suhtunud uustulnukatesse kuigi hästi. Korduvalt saabusid protestid ja esildised nii linnakomandantidele kui ka kindralkubernereile ja isegi senatile. Neis taotleti vene kaupmeestele kauplemise keelamist või vähemalt selle tõkestamist. Vaatamata takistustele, laienes XVIII sajandi teisel poolel vene kaupmeeste, eriti rändkaubitsejate tegevus järjest rohkem.

Kaupmeeste alaks jäi linnades ka kõrtside ja muude jookikohtade pidamine. Seda peeti kõige lihtsamaks ja kindlustatumaks kaubandusalaks ning seepärast oli tavakohaselt eesõigus nende asutamiseks kaupmeeste leskedel, tütaridel ning elatunud ja raskustesse jäänud kaupmeestel. Ühtlasi oli Tallinnas ette nähtud, et nii viina ja õllega kui ka talurahvakaupadega võisid kaubelda Suurgildi liikmete tütardega abielus olevad kaupmehed.

Linnakaupmeeste monopoolne seisund siseturul sai tugeva löögi 1785. aastal Venemaal kehtestatud linnaseadusega, mis jaotas linna kaupmeeskonna kolmeks gildiks vastavalt kapitali suurusele. Kauplemise õiguse said nüüd ka mittekodanikud ja Suurgildi mittekuuluvad isikud. Koos sellega kadus ka kauplemiskeeld väljaspool linna. Maal hakkas arenema seni igati tõkestatud rändkaubandus. Juriidilise aluse selleks andsid 1811. ja 1812. aasta seadused.

Mis puutub väliskaubandusse, siis sõltus see Eesti sadamalinnades suuresti kaubanduskonjunktuurist. Viimast mõjutas nii rahvusvaheline olukord kui ka tsaarivalitsuse tollipoliitika, eriti impordi suhtes. Eksportkaupade vähesus pidurdas püsivate majandussidemete loomist kaugemate välisriikidega. Kõik see tingis sajandi lõpuaastatel mitme suurkaupmehe siirdumise Peterburi, Riiga või isegi Moskvasse oma äritegevust jätkama. Teised otsisid koostööd tolliametnikega ning hakkasid kehtestatud tollitariifidest mööda hiilima, püüdes sel teel äritegevust laiendada. Seepärast on säilinud vanades kohtutoimikutes ilmekaid fakte Pärnu ja

Tallinna tolliafääridest. Paljud kaupmehed jäid maksujäuetuks. Järelikult olid suurkaupmeeste kurtmised väliskaubanduse raskuste üle XVIII sajandi lõpul osaliselt õigustatud, kuid esmajoones ekspordi ja välismaalt saadava krediidi suhtes. Suurkaupmehed jätsid käsitlemata ja ka arvestamata siseturu arengu ning kaubalis-rahaliste suhete laienemise.

Kordamisküsimused

1. Millist osa etendasid linnad XVIII sajandi Eesti majanduses?
2. Mis soodustas Eesti linnade väliskaubandussidemeid?
3. Millised käsitöölalad domineerisid Eesti linnades?
4. Iseloomustage tsunftisüsteemi siinsetes linnades.
5. Millised manufaktuurid ja kus tekkisid Eesti alal?
6. Mis tingis klaasitööstuse suhteliselt kõrge taseme Eestis?
7. Milline oli Eesti sisekaubanduse struktuur?
8. Mis osa oli Tartu laadal teiste Eesti laatade hulgas?

7. peatükk. PARISORJUSE KAOTAMINE EESTIS

7.1. Esimesed talurahvaseadused

XVIII sajandi lõpul ja XIX algul algas koogu Venemaal, sealhulgas ka Baltimaades feodaalkorra lagunemine. See tähendas kapitalistlike suhete kasvu. Jätkus mõisamajanduse turusidemete tugevnemine. Väga oluline oli tollipiiride kaotamine Balti ja teiste kubermangude vahel 1782. aastal. Samal ajal lõpetas tsaarivalitsus varem praktiseeritud vilja väljaveo reguleerimise Balti kubermangudest.

Kõik see tõi kaasa majanduse elavnemise. Välja veeti liigikaudu 6% viljast, laienes viinapõletamine ja praagaga härgade nuumamine, katsetati mitmeväljasüsteemi, prooviti kasvatada kartulit, ristikut, meriino lambaid.

1792. aastal Riias asutatud Liivimaa üldkasuliku ja ökonoomilise Sotsieteedi toimetusel ilmunud perioodilistes väljaannetes propageeriti neid ja muidki põllumajandusuuendusi. 1813. aastal viidi sotsieteet üle Tartusse. Esimeseks sekretäriks oli (1796-1801) hilisem Tartu Ülikooli rektor G. F. Parrot, teiseks (1801-1810) publitsist ja põllumajandusteadlane W. Chr. Friebe. Viimane leidis, et senised Liivimaa põllumajanduslikud käsiraamatud on vananenud. Aastail 1802-1808 ilmus tema sulest neljaköiteline teos "Liivimaa põllumajanduse täiustamise teoreetilised ja praktilised põhimõtted". Selles näidatakse, kuidas saab Inglise ja Saksa põllumajanduse saavutusi rakendada Liivimaal. Friebe rõhutas eriti vajadust hüljata kolmeväljasüsteem ja minna üle suuremale viljavaheldusele, maa paremale harimisele ja väetamisele. See aga eeldas karjanduse olukorra parandamist, eeskätt söödabaasi loomist.

Palju tähelepanu pöörati tööviljakuse tõstmisele põllumajanduses. 1796. aastal esitas Parrot omakonstrueeritud rehepeksumasina projekti, mida küll ei õnnestunud

praktikas juurutada. Mõnes mõisas handiti välismaa reheroeksumasinaid. Viimaste levikut takistas kõrge hind ja saqeli ka oskamatus neid kasutada.

Areneva kaubatootmise nõuded sundisid aadlikke ette võtma mõningaid uuendusi senistes agraarsuhetes. Selleks täukas neid ka talurahva rahulolematus. Samuti püüdsid balti mõisnikud teatavate mõõndustega talurahvaküsimuses saada tsaarivalitsuselt majandusabi. Enamik mõisaid oli sattunud võlgadesse, paljud läksid oksjoni alla. Vana korraga harjunud mõisnikud osutusid uutes tingimustes halbadeks majandusmeesteks. Väljapääsu loodeti aadlike krediitkassadest, mille kaudu riik annaks aadlikele soodsail tingimusi laenu. 1802. aastal asutatigi Liivimaal selline krediitkassa, mis sai valitsuselt laenuks pool miljonit hõberubla. Taotledes aadlike krediitkassa loomist, püüdis Eestimaa rüütelkonna pealik J. V. Berg selleks ära kasutada valitsuse huvi talurahva olukorra reguleerimise vastu.

1802. aasta juunis kokkutulnud Eestimaa maapäev võttis talurahvaküsimuses vastu mitu otsust, mille Aleksander I kinnitas ning mis on tuntud eestikeelse tõlke esimese sõna järgi nimetuse all "Iggaüks". Eestimaa aadlike tegevusest vaimustatud tsaar kinnitas nüüd ka Eestimaa Aadlike Krediitkassa põhikirja. Valitsus andis Eestimaa aadlikele 1/2 miljonit hõbe- ja 2 miljonit bankorubla pikaajalist laenu.

"Iggaüks, kes nõuab sannakulik ja õige olla, ellab omma õllema arjo all, kes temma järrel kulab ja temma eest kostab. Seat õllemad on sellepärast, et nemmad argadele toeks ja kurjadele hirmuks peavad ollema ..." Nende sõnadega algab see talurahvaregulatiiv, millega Balti kubermangudes sai alguse agraarsuhete ümberkorraldamine vastavalt aja nõuetele. "Iggaüks" ei olnud veel sõna tõsisel mõttes seadus, vaid keisri poolt kinnitatud aadli maapäeva otsus. Ta kujunes aga esimeseks lülilik pika talurahvaseaduste reas.

"Iggaüks" tunnistas talupoegade õigust vallasvarale. Viimase hulka ei kuulunud aga talu raudvara. Kui talupoeg talu korralikult majandas, et tohtinud talt seda ära võtta

ning ta võis selle oma lastele pärandada. Koormiste tõstmine keelati. Mõnevõrra piirati talupoegade müüki, taluperemeeste müümine keelati. Talurahva omavaheliste tülide lahendamiseks loodi vallakohtud. Need koosnesid mõisniku poolt taluperemeeste hulgast nimetatavast esimehest ja peremeeste poolt valitavast kahest või rohkemast kaasistujast, kes ka mõisniku poolt kinnitati. Peale omavaheliste tüliküsimuste lahendamise pidi vallakohus kontrollima, et peremehed anaksid oma teenijaile palka, täidaksid korralikult mõisakohustused ja talust lahkudes jätaksid sinna raudvara. Talupoeg sai õiguse kaevata mõisniku peale nüüd loodavatele kihelkonnakohtutele.

1802. aastal muutus Baltimaail talurahvaküsimus eriti teravaks seoses Lõuna-Liivimaal puhknud ulatuslike talurahvarahutustega. Need häirisid Vene keskvalitsust ning viimase surve all võttis Liivimaa maapäeva enamuse 1803. aastal pärast ägedat võitlust konservatiivse ja liberaalse suuna vahel vastu viimase juhi Fr.V. Siversi koostatud talurahvaseaduse projekti. Sellesse tegi paranduse Vene kõrgemaist riigiametnikest koosnev komitee (võtsid osa ka Liivimaa aadli esindajad) siseminister Kotsubei juhtimisel. Keskvalitsuse komitee lõpetas Liivimaa talurahvaseaduse koostamise 1804. aasta veebruaris. Seaduse kinnitas Aleksander I ja see jõustus.

Naaberkubernangu sündmused ning Eestimaa 1802. aasta talurahvaregulatiivi eelrakendamisel tekkinud kokkupõrked talupoegade ja mõisnike vahel panid agraarküsimuse uuesti liikuma ka Eestimaal. Kasutades ära, et keskvalitsus tegeles peamiselt Liivimaa asjadega, suutis kohalik rüütelkond hoida küsimust ainult enda käes ja vältida selle minemist keskvalitsuse komiteesse. 1803. ja 1804. aasta maapäeval töötati välja Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus, mille Aleksander I sama aasta augustis kinnitas.

1804. aasta Eestimaa ja Liivimaa talurahvaseadusega säilitati feodaalne maavaldus. Talurahvale veidi soodsam oli Liivimaa seadus, mis keelas talupoegade müümise, kinkimise

ja pantimise lahus maast. Talupojad said omandiõiguse val-
lasvarale, kuid mitte raudvarale. Talu suhtes said peremehed
pärandatava kasumiõiguse. Neid võidi välja tõsta vaid valla-
kohtu otsusega, mis oli kihelkonnakohtu poolt kinnitatud.
Talurahvas võis ka maad osta ja sellega oma suva kohaselt
toimida. Koormised tuli viia vastavusse maa suuruse ja boni-
teediga. Järgmistel aastatel toimuski talumaa mõõtmine,
hindamine ja kaardistamine. Saadud andmete alusel määrati
kindlaks talude koormised, mis fikseeriti vakuraamatus.
Enamikus mõisates koormiste koguväärtus veidi vähenes, mõnes
aga suurenes.

Seadus seadis eelisolukorda taluperemehed. Nende müümi-
ne oli keelatud, nad ei kuulunud nekrutiks võtmisele ega
mõisa kodukari alla, mille kõrgeim määr teiste talupoegade
suhtes oli 15 kepihoopi või niisama palju paari vitsu. Uus
kohtusüsteem sarnanes Eestimaa "Iqgaühe" alusel looduga.
Vallakohus koosnes kolmest liikmest, kellest ühe määras
mõisnik, teise valisid peremehed, kolmanda sulased. Teise
astme kohus oli kihelkonnakohus, mille esimeheks oli mõis-
nik, kolm kaasistujat aga talupojad. Talurahva kõrgema astme
kohtud olid maakohus ja õuekohus.

Talupoegi seadus ei rahuldanud - nad olid oodanud ena-
mat. Rahul ei olnud ka mõisnikud. Seadus raskendas talu-
maade mõisastamist, paljud kartsid koormiste vähenemist.
Talumaade mõõtmine ja hindamine osutus küllalt kulukaks.

Eestimaa 1804. aasta talurahvaseadus oli oma olemuselt
võrdlemisi lähedane Liivimaa omale, kuid mitmes suhtes talu-
rahvale ebasoodsam. Talumaid ei mõõdetud ega hinnatud, ena-
masti fikseeriti vakuraamatutes varem kehtinud koormised.
Ühesuguse talu eest tuli Eestimaa talunikul kanda suuremaid
koormisi kui seisusekaaslasel Liivimaal. Suuremad olid ka
tükitöönormid. Kodukari ülemäär oli Eestimaa kaks korda
rangem kui Liivimaal.

Ka Eesti talurahva hulgas puhkesid 1805. aasta hilis-
suvel rahutused, mis haarasid korraga 16 mõisat.

7.2. Talurahva vabastamine pärisorjusest. 1816. ja 1819.
aasta talurahvaseadus

Talurahvarahutuste mõjul tunnetati Peterburis, et Eesti alade talurahvaseadusi on vaja revideerida. Tunnetanud ohtu, et valitsus võtab küsimuse lahendamise enda kätte, esitas Eestimaa maapäev 1811. aastal keisrile omapoolsed ettepanekud. Nende kohaselt tuli talupojad vabastada pärisorjusest, maa aga jätta mõisnike omandiks. Keisri heakskiidu pälvinud ettepanekute alusel töötati välja uue seaduse projekt, mille maapäev 1812. aastal heaks kiitis. Koostamisel arvestati Saksa eeskujusid. Samal aastal alanud sõda Prantsusmaaga lükkas aga küsimuse lahendamise edasi ja alles 23. mail 1816. aastal kinnitas tsaar Eestimaa uue talurahvaseaduse.

Seaduse üldosa punktis 1 kirjutatakse, et Eestimaa aadel loobub oma õigustest talupoja isikule, mida ta seni seaduste kaitse all kasutas. Vastavalt sellele kaob talupoegade müümine, äraandmine ja loovutamine niihästi üksikult kui kogu perega. See tähendas pärisorjuse kaotamist ning Eestimaa talupojad moodustasid vaba talurahvaseisuse. Talupoeg võis sõlmida lepinguid, omandada nii vallas- kui kinnisvara. Kuid talupojad ei saanud vabalt elukutset vahetada, nad võisid tegelda ainult põllutööga. Oma kubermangu linnadesse võisid nad asuda alles siis, kui meessoost talupoegade arv kubermangus ulatub 120 000-ni, Eestimaalt lahkuda aga siis, kui neid on vähemalt 140 000. 1816. aasta hingeloenduse andmeil oli kubermangus veidi üle 99 000 talupoja. Alles 1834. aastal ulatus Eestimaa kubermangus talupoegade arv 120 000-ni ja 1852. aastal elas seal 126 940 meessoost hinge.

Seaduse 2. punkt aga sõnab, et kuna maa ja ~~ijasugune~~ liikumatu varandus jääb mõisniku täielikuks omandiks, siis tuleb selle omandi kasutamiseks sõlmida vastastikusel nõusolekul vabatahtlikud lepingud. Neis pidid olema näidatud nii talupoja koormised kui tegu mõisnikule. Need lepingud olenesid täiesti mõlema poole vabatahtlikust nõusolekust.

Ainult esimese kolmeaastase rendilepingu juures võis talupoeg nõuda, et jäädaks seniste, 1804. aasta normide juurde. Edaspidi aga kujunes rendihind ainult vaba kokkuleppe ja vaba väistluse alusel. On selge, et talupoeg jäi sellega mõisniku voli alla. Oli ju tema liikumisvabadus väga piiratud, ka kubermangu piirides. Selleks, et siirduda ühe mõisa piirkonnast teise, oli vaja nii endise kui ka uue mõisniku luba. Kuna igal mõisal oli oma magasiait, kust anti vilja laenuks, siis võis talupoeg mõisast lahkuda ainult sel juhul, kui tal magasinile võlakohustusi ei olnud. Säärane olukord oli aga eesti talupoegade vaesuse juures harukordne. Veelgi piiratum oli sulaste liikumisvabadus. 1816. aasta talurahvaseaduse kihelkonnamaaklerite kohta käivate paragrahvide põhjal võis sulane teise kihelkonda tööle minna ainult siis, kui kõigil tema kihelkonna peremeestel olid sulased olemas. Iga aasta mardipäeva (10. november) või jüripäeva (23. aprill) paiku selgitas mõisnik või kihelkonnakohus, kes nende piirkonnas elavaist sulastest polnud veei peremeestega teenistuslepinguid sõlminud ja määras nad sunniviisil tööle taluperemeeste juurde, kel veel sulaseid polnud.

Mõisnikud omastasid talumaa tasuta. See läks talurahvale kalliks maksmata. Liivimaa kohta tegi A. Švabe (küll mõnevõrra liialdatult) arvestuse selle feodaalse kaasvalduse õiguse kaotamise kohta ja hindas seda 20-30 miljonile rublale. Talumaade mõisa omaks võtmine tähendas, et mõisnik vabanes kõigist senistest seadusandlikkudest kitsendustest, kus tal keelati talu koormisi suurendada, talusid mõisastada jne. Mõisnik vabanes ka pärisorjusega seotud kohustustest. Feodaalsete arusaamade järgi oli aadel küll oma talupoegade täielikuks käsutajaks, kuid ta oli kohustatud ka talupoegi näljahäda ja muude loodusõnnetuste puhul abistama, samuti hoolt kandma muidu viletsusse sattunud inimeste eest oma mõisa piirkonnas. Nüüd vabanes mõisnik ka neist tülikatest kohustustest.

Uue seadusega loodi talurahvakogukonnad (vallad). Iga

mõisa talupojad kuulusid ühte kogukonda. Selle üldkoosoleku kokkukutsumiseks oli vaja mõisniku luba. Kogukonna eesotsas seisis peremeeste hulgast valitud talitaja koos ühe või mitme abi ja kahe peremeeste ning ühe sulaste hulgast valitud nõumehe ehk eestseisjaga. Kogukonna tegevus allus mõisniku kontrollile, otsused kinnitati tema poolt. Kogukonna valitsus vastutas mõisniku asemel pearaha laekumise, töövõimetute ülalpidamise ja viljamagasinide eest. Mõisniku kätte või tema kontrolli alla jäi kohtu- ja politseivõim.

Üleminek uuele korrale toimus järkjärgult. Eestimaa kubermangus oli üleminekuage 14 aastat. Kõigepealt loodi uued sunnivõimuorganid ja alles pärast nelja ettevalmistusaastat algas tegelik üleminek. Talupojad jaotati kolme suurde rühma: peremehed, sulased ja mõisateenijad. Neis igas rühmas oli veel kaheksa alarühma. 1831. aastal kuulutati üleminekuajajärk lõppenuks ja 1816. aasta Eestimaa talurahvaseadus kehtestati täies ulatuses. 1816. aasta Eestimaa talurahvaseadus ei kehtinud siinsete rootslaste kohta, kuna need arvati juba varem vabadeks. Nende huve arvestati alles 1856. aasta talurahvaseaduses koos sellele mõni aasta hiljem järgnenud lisadega.

Liivimaa maapäev asus 1818. aasta suvel arutama talupoegade vabastamise küsimust. Kindralkuberner Paulucci pöördus esialgu kirjaga maapäeva poole ja hiljem esines sellega isiklikult, rõhutades, et pärast talupoegade vabakskuulutamist naaberkubermangudes sunnivad mõjuvad kaalutlused teda nõudma samasuguse sammu astumist ka Liivimaa mõisnikelt. Kaalutluseks olid tekkida võivad talurahvarahutused, kuid kardeti ka kompensatsiooni maksmist talupoegadele pärast 1804. aastat üle normi nõutud koormiste eest. Sellest lähtudes otsustas maapäev, hoolimata talupoegade vabakskuulutamise vastase aadlirühma ägedast protesteerimisest, talupojad vabastada. Maapäeva moodustatud komisjon töötas aasta lõpuks välja seaduse täpse sõnastuse ja 26. märtsil 1819. aastal kinnitas selle Aleksander I. Talurahvale anti uus seadus teada aga alles 1829. aasta jaanuaris. Erinevalt 1804. aasta

talurahvaseadusest kehtis 1819. aasta seadus mitte üksnes Liivimaa kubermangus, vaid mõningate ebaoluliste muudatustega ka Saaremaal.

1819. a. Liivimaa talurahvaseadus langes üldjoontes kokku Eestimaa omaga. Mõnevõrra erines üleminekuperiood. 1823. aastal viidi esimene pool, järgmisel aastal teine pool peremehi nn. ajutisse olukorda. 1825. aastal järgnes esimene pool sulaseid, 1826. aastal teine pool sulaseid ja mõisa-teenijaid. Ajutise olukorra esimese kolme aasta vältel võis talupoeg kohta vahetada kihelkonnas, järgmise kolme aasta jooksul maakonna kohta piirkonnas ning alates 1833. aastast oli lubatud koha vahetamine terve kubermangu piires.

Kuigi 1816. ja 1819. aasta talurahvaseadused jäid mitmes küsimuses poolikuks, sõnastasid need feodaalset majandussüsteemi ja löid senistest avaramad võimalused üleminekuks turumajandusele. Eesti põllumajandus läks üle kapitalismiteele, kuigi piduriks oli teorendi püsijäämine.

Kordamisküsimused

1. Mis muutus esimeste talurahvaseaduste vastuvõtmisega Eestis?
2. Milliseid muutusi tõid talurahva ellu 1804. aasta Eesti- ja Liivimaa talurahvaseadused?
3. Millised olid 1816. ja 1819. aasta talurahvaseaduste iseloomulikud jooned?

19
 B peatükk. EESTI PÖLLUMAJANDUS PARAST PARISORJUSE
 KAOTAMIST (1816.-1870. aastal)

8.1 Tootlike jõudude edasine areng põllumajanduses

Lääne-Euroopas hakati XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguses pöörama rohkesti tähelepanu põllumajanduse rationaliseerimisele, toodangu ja tööviljakuse tõstmisele. Võeti kasutusele paremad tööriistad, väetamine muutus korralikumaks. Kolmeväljasüsteemi asemel levis mitmeväljasüsteem. Uuenduste tagajärjel kasvas jõudsasti põldude viljand. Viljatoodang suurenes kiiremini kui rahvastik. See läi viljahinnad kestvalt alla ja tegi meiegi maa viljale turu kitsaks. Oma osa etendas ka Ukraina odav nisu.

Hindade langus oli järsk. 1816.-1820. aastal maksis Riias rukkisäilitis keskmiselt 86, 1820-1825 aga 51 ning 1826-1829 ainult 45 1/4 hõberubla. Madalad hinnad püsisid 1830. aastate lõpuni. Koos viljahindadega langes ka piirituse hind ja veelgi järsemalt.

Hindade suure languse tõttu vähenesid mõisate brutotulud järsult poolele senisest. Veelgi rohkem langes mõisate puhastulu, sest vähenenud üldtuludest tuli endiselt maksta suured välaprotsendid. Mõisate võlgade kohta annab ülevaate tabel 8.

Tabel 8

Mõisate võlad krediitkassale

Aasta	Eestimaal	Liivi- ja Saaremaal
1830	6 889 046 rbl.	11 214 543 rbl.
1836	6 898 905 rbl.	12 216 933 rbl.
1842	6 742 850 rbl.	12 825 706 rbl.

Peale krediitkassa võlgade lasus kohalikul aadlil veel teisiqi võlgu. 1840. aastate alguses oli 540 Liivimaa mõisast krediitkassas panditud 473, Eestimaa 448 mõisast

437. Valdav hulk mõisaid oli laenuks tarvitanud krediiti ülemmäära, s.o. 2/3 mõisa väärtusest. Palju mõisaid läks haamri alla.

Mõisate sissetulekute vähenemine sundis otsima uusi tuluaallikaid. Et looduslikud tingimused, teed ja turustusvõimalused erinesid piirkonniti üsna suuresti, töid uuen- dused kaasa põllumajanduse spetsialiseerumise.

Eesti- ja Liivimaa mõisnike peamiseks sissetulekualli- kaks jäi ka vaadeldaval perioodil kõigele vaatamata viina- põletamine. Konkurents sundis mõisaid oma viinatööstust ümber korraldama, oma osa etendas ka Ukraina piiritus Pii- teriturul. Primitiivsed vaskkatlad, mis neelasid palju kütust, kuid destilleerisid meskest piirituse puudulikult välja, asendati 1830. keskpaiku rohkem kui pooltes mõisates ajakohasemate seadmetega. Viimased võimaldasid kasutada vilja kõrval ka odavamat toorainet - kartulit. Viinaköövide asemele tulid piiritusevabrikud. Tänu sellele muutus piiri- tustööstus jälle konkurentsivõimeliseks. Ka hakkasid piiri- tusehinnad tasapisi tõusma: 1825.-1829. aastal maksis vaat viina 5,5 rubla. 1833. aastast peale hakkasid taas suurene- ma vahepeal peaaegu lakanud kroonuhanked ja 1835. aastal müüdi Eestimaa toodetud piiritusest riigile juba 56 %. Müügingimused paranesid ka veokulude vähenemise tõttu. Varem võeti vastu vaid 50-kraadilist viina, nüüd ka puhast piiritust.

1836. a. toodeti Eestimaa 339 viinaköögis ligi 700 000 pange viina. 62 % sellest müüdi riigile, 16 % jäi endale, ülejäänud müüdi mujale. 1830. aastail põletati Liivimaal viinaks ligi kolmandik mõisate viljasaagist ja lisaks veel kümnendik viljasaagi väärtusest kartuleid. Eestimaa aga läks mõisa viinaköökidesse umbes pool mõisa teraviljast ja peaaegu terve kartulisaak. Tähtsaimaks viinapõletamise piirkonnaks jäi Ida-Eesti, eriti Virumaa. Selle piirkonna peamine eelis oli Peterburi lähedus. Aga ka see, et kartul kasvas seal hästi. Suurem osa kroonule müüdavast viinast toimetati talupoegade abil viinavooridega Narva, kus see

anti üle kroonu viinarentnikule. Osa viina veeti Tallinna või Riiga ja sealt laevadega Peterburi.

Tunduv osa viinast realiseeriti jaemüügi korras kõrtsides ja mõisates. Selline müük oli mõisate monopol. Talupoegade ülemäärasele joomisele piiripanemise ettekäändel määras Liivimaa maapäev maakõrtsides turustatava viina hinna kolm korda kõrgemaks kroonule müüdava viina hinnast. Seega said mõisad viinamüügist talupoegadele eriti suurt kasu. Seda soodustas ka valitsuse maksupoliitika: aktsiisimaksu ei võetud mõisatelt mitte viinatoodangu suuruse, vaid talupoegade arvu järgi.

Juba eelmisel perioodil kaasnes viinapõletamisega här-gade nuumamine. XIX sajandi teisel veerandil paranesid Peterburi lihatarbimise suurenemise tõttu nuumhär-gade turustamise võimalused veelgi. Härgade nuumamiseks tarvitati viinaköögi praaka, õlgi ja kartuleid. 1840. aastate algul aeti ainuüksi Virumaa mõisates igal aastal Peterburi üle 6000 härja, Tartumaalt 6000 - 10 000 härja. Lihaloomi hakkasid nuumama ja ülesostjatele müüa ka talupojad. Arvatakse, et Virumaa talud müüsid ülesostjate kaudu Peterburi mitte vähem nuumloomi kui sealsed mõisad. Nuumhär-gade pidamise tasuvus oli pöördvõrdeline turu kaugusega. Härgade ajamiseks Alutaguselt Peterburi kulus kaks nädalat, mujalt muidugi rohkem. Et loomakasvatusele hakati üldse rohkem tähelepanu osutama, näitab tabel 9.

Suhteliselt kiiresti laienes vaadeldaval perioodil lina külvipind. Nõudmine lina järele oli maailmaturul kogu XIX sajandi esimese poole vältel elav, seda vajati purjedeks. Erinevalt vilja- ja piiritusehindadest olid linahinnad võrdlemisi stabiilsed.

Loomade arv Eestimaal

Aastad	Hobuseid	%	Sarv- loomi	%	Lambaid*	%	Siou	%
1842-44	35568	100	113811	100	89247	100	39786	100
1845-48	40276	113,7	126225	110,1	99924	121,5	47016	118,2
1849-52	45787	128,7	136836	120,2	106497	129,5	45122	113,4
1853-56	45073	126,7	143952	126,5	106923	130,0	47955	120,5
1857-60	57186	160,8	167497	147,2	123541	150,3	52408	131,7
1861-64	64481	181,2	173202	152,2	127618	155,2	50797	127,7

* Välja arvatud peenvillalambad

Põhja-Eesti lubjarikkad mullad linale ei sobi - kiud jääb hapraks. Sellepärast piirdus Eestimaa kubermanngu kaubaline linakasvatuse vaid Viigala ümbrusega, kus domineerisid rasked savimullad. Seevastu Lõuna-Eestis kasvas lina hästi. Peamiseks linakasvatuspäirkonnaks kujunes Mulgimaa (Karksi, Halliste, Helme, Paistu ja Tarvastu kihelkond), selle kõrval ka Võrumaa lõunaosa. Taludes laienes lina külvipind isegi hoogsamalt kui mõisates. Sageli võeti lina alla kuni viiendik külvipinnast. Sagedamini kui viie aasta järel lina samale põllule külvata ei väinud, sest lina kurnas maad teistest meil levinud põllukultuuridest tublisti põhkem. Mulgimaal oli XIX sajandi II veerandil üsna tavaline, et talud ei tulnud ulatusliku linakasvatuse tõttu enam läbi oma leivaviljaga, vaid pidid seda mõisast juurde ostma. Mõned eriti ettevõtlikud talupojad rentisid lühikeseks ajaks talu, külvasid pooled põllud lina täis, kurnasid maa täiesti välja ja rentisid siis uue talu. Hiljem hakati rendilepingutes fikseerima külvatava lina ülemmäära.

Linakasvatuse kaudu seostus talumajapidamine turuga kõige varem ja suurimal määral. Pärast maakaubanduse vabaks-

andmist 1810. aastal muutus järjest tavalisemaks maal ringisõitev linakaupmees või ülesostja, kes toimetas talupoegadelt saadud lina lähimasse sadamalinna, eriti Pärnu. Sealt saadeti lina Lääne-Euroopasse, eelkõige Saksamaale.

Tabel 10

Lina väljavedu Pärnust

1819. aastal	17 152 kaalu
1836. aastal	19 553 kaalu
1840. aastal u.	23 000 kaalu
1841. aastal u.	24 000 kaalu

Sageli vahetati lina viina vastus: tavaline taks oli 15 toopi viina ühe leisika lina eest. Mõnigi kord pettis lina-kaupmees kaubategemisel täisjoodetud talupoegi. Ent just linamüügi tõttu hakkas jõukamate Mulgimaa talupoegade kätte kogunema raha, millega hiljem talud päriseks osteti.

☉ Põhja-Eestis muutus teravilja järel tähtsamaks kaubaliseks põllukultuuriks kartul, mis oli toodud Ameerikast Vanasse Maailma küll juba 1565. aastal, kuid suuremal määral hakati teda Lääne-Euroopas kasvatama alles XIX sajandi II poolel. Esimesed kindlad andmed kartulikasvatuse kohta Eestimaal on kubermanguvalitsuse 1771. aasta aruandes. Esialgu leidis kartul endale koha mõisa kapsa- ehk juurviljaaias. Arvati, et kartul kurnab maa välja, nii et hiljem seal enam suurt midagi ei kasva. 1782. aastal saadi Eestimaal 764 tündrit, 1797. aastal 14 441, 1810. aastal 25 284 tündrit kartulit.

Ulatuslikumalt hakati kartulit kasvatama 1830-ndate aastate paiku, mil see levis ka taludes ja nihkus aiast põllule. 1830. aastate II poolel ei langenud kartulisaak Eestis ühelgi aastal alla 600 000 tündri. Jäudsamalt arenes kartulikasvatus Viru- ja Harjumaal, eriti seal mõisates. Kui aastail 1840-1860 oli kartuli osa Eesti- ja Liivimaa

põllusaagi koguväärtuses peaaegu ühesuurune (vastavalt 8,8 ja 9,1 %), siis Eestimaa mõisates oli see üle kahe korra suurem kui Liivimaa mõisates (vastavalt 25,5 ja 10,4 %). Venemaa sisekubermangudest oli Eesti- ja Liivimaa kartulikasvatases tublisti ees. Eestimaal tuli juba 1838. aastal ühe revisjonihinge kohta kaks korda rohkem kartuleid kui põhjapoolsetes mustmullakubermangudes veerand sajandit hiljem. 1850. aastail vähenes kartuli külvipind tublisti. Põhjuseks oli eeskätt mitu järjestikust kartuliikaldust ajavahemikus 1845-1849. Umbesku uue põllukultuuri suhtes tekitasid ka tollal levinud kartulihaigused ja saagi vähenemine taluaedades, kus kartulit kasvatati ühes kohas mitu aastat.

Kartulikasvatuse küllalt kiirel arengul oli mitu põhjust. 1830. aastate konjunktuuris laskis kartul end edukalt kasutada viinapõletamisel ja meriino lammaste kasvatamisel. Kartul võimaldas hoopis intensiivsemat maakasutust: tolleaegsete arvestuste järgi saadi ühe tündrimaa (0,52 ha) rukki saagist 270, kartuli omast 936 toopi viina. Tööjõudu nõudis kartul küll ligi 1,5 korda rohkem, kuid mahapanek ja saagi koristamine laskisid end üsna hästi paigutada teraviljakasvatuse hooajatööde vahele.

Tabel 11

Aastane kartuli mahapanek setvertides

Aastad	Põhja-Eestis		Lõuna-Eestis	
	mõisates	taludes	mõisates	taludes
1842-44	60 300	30 734	35 858	42 004
1845-48	74 273	31 547	38 608	40 118
1849-52	50 382	20 845	23 316	28 752
1853-56	59 779	33 094	27 555	33 837
1857-60	72 095	41 571	32 383	37 399
1861-64	70 291	46 738	31 573	37 851

Üheks olulisemaks kaubalise põllumajanduse haruks XIX sajandi II veerandil kujunes meriino tõugu peenvillalammaste kasvatamine. Pioneeriks loetakse Imastu (Kadrina khk.) mõisa omanikku O. M. Rehbinderi, kes 1793. aastal tõi Saksamaalt oma mõisa 84 meriino lammast. 1814. aastal ulatus meriino lammaste arv talle kuuluvates Imastu, Polli ja Udriku mõisates juba 4000-ni. 1811. aastal hakati meriino lambaid parun Ungern-Sternbergi valdustes Hiiumaal kohalike maalammastega ristama. 1841. aastal oli seal juba 2000 poolmeriinot. Täie hoo sai meriinode kasvatamine Baltimail siiski alles pärast seda, kui 1824. aastal toodi Hiiumaale uus suurem partii meriinosisid. 1827. aastal rajas Eestimaa mõisnike loodud aktsiaselts Oru mõisas meriino lammaste sugulava. Aasta pärast järgnesid sellele eeskujule Liivimaa mõisnikud. Pärast seda kasvas meriinode arv kiiresti. Kui Eestimaa kubermanngus oli 1826. aastal 19 karja 7314 lambaga, siis 1834. aastal olid vastavad arvud juba 53 ja 18 748, 1841. aastal aga 134 ja 93 820. Liivimaal oli 1834. aastal 41 karja 22 043, 1841. aastal 100 karja 115 000 lambaga. 1830. aastail tekkisid Tallinnas ja Riias villalaadad.

Meriino lammaste kasvatamine levis peaaesjalikult Kesk-Eestis - Järvamaal, Lõuna-Harjumaal, Lääne-Virumaal - ja Lõuna-Tartumaal. Meriinode kasvatamisega tegeldi tollal umbes viiendikus Eesti mõisates. Eestisse asutati 4 villase sule ehk kalevivabrikut, mis kasutasid just konalikku villa.

Tabel 12

Meriino lammaste arv Eestis

Aasta	Eestimaa		Liivimaal	
	karju	lambaid	karju	lambaid
1832	34	13 807	32	15 308

1834	53	18 748	41	22 043
1835	67	33 244	57	34 205
1839	112	62 443	120	u.70 000
1841	134	90 820	100	u.115 000

Selleks ajaks, kui meriino lammaste kasvatamine Balti kubermangudes hoogu läks, hakkas maailma villaturul XIX sajandi algul valitsenud kõrgkonjunktuur juba mööduma. Koloniaalmaade odav vill surus hinnad alla. Venemaa tekstiilitööstust kaitsesid küll tollid, kuid ometi läks raskeks võistelda odavale toorainele tuginevate välismaa vabrikutega. 1840. aastail kallines jälle vill. Meriinode menüüs oli sel aga küllalt oluline koht. Märqatavat kahju teqi lambakasvatusele 1840. aastate esimese poole erakordselt niiske ilmastik, mis soodustas ka lambahaiguste levikut. 1845. aastal oli meriinokasvatus madalseisus: Eestimaal oli peenvillalambaid vaid veidi üle 51 000. Seejärel hakkas nende arv uuesti tõusma ja saavutas 1864. aastal kulminatsiooni, mil 184 karjas oli üle 129 000 lamba. Järgnevalt algas uus, nüüd juba peatamatu langus.

Ehkki meriino lammaste kasvatamine ei toonud mõisatele tulu sel määral kui viinapõletamine ja härgade nuumamine, oli selle mõju Eesti- ja Liivimaa põllumajanduse arengule suur. Nimelt ei leppinud meriinod tavalise heinaga, vaid nõudsid paremat ninaesist. See tõi mõisapõldudele ristiku.

Ristikut hakati Lääne-Euroopas kasvatama XVIII saj. II poolel. Baltimail tehti esimesi ristiku kasvatamise katseid juba XVIII sajandi lõpul. Tallinnale kuuluvas Rae mõisas hakati ristikut kasvatama 1815. aasta paiku. Levima hakkas ta aga koos meriino lammastega XIX sajandi II veerandil. 1830. aastate lõpul kasvatati ristikut juba peaaegu igas kolmandas Eestimaal mõisas; Liivimaal oli levik aeglasem. 1840. aastatel jõudis ristik siin-seal talupõldudele.

Kuigi ristikuga tutvuti tänu meriino lammastele, hakati seda varsti kasvatama ka seal, kus lambaid ei peetud. Kiiremini levis uus kultuur rohkem põllustatud piirkondades,

kus heinamaadest ammu nappust tunti: Järvamaal, Viljandi ja Tartu ümbruses.

Esialgu külvati ristikuseeme odra alla, hiljem kevadel rukkiorasesse. Vaadeldaval perioodil kasvatati ristikut üheaastasena; kaheaastane ristikusööt käis harkadrade lihtsalt üle jâu.

Ristikukasvatusel oli põllumajanduse edasisele arengule väga suur tähtsus. Kõigepealt oli ristik kõrgekvaliteediline loomasööt, kuid aitas tõsta ka põlluviljakust (mõjus lämmastikku andva väetisena). Ristikupõllu harimiseks vajati paremaid põllutööriistu, eriti atru. Ristik nõudis endale kohta külvikorras. See aga tähendas lahtiütlemist sajandeid püsinud kolmeväljasüsteemist ja üleminekut mitmeväljasüsteemile.

Eelkõige ristikukasvatus, samuti kartuli muutumine aia-viljast põllukultuuriks nõudis paratamatult muudatusi maa-viljelussüsteemis. Esialgu püüti enamikus mõisates traditsioonilist kolmeväljasüsteemi säilitada seda mõnevõrra parandades. Nn. parandatud kolmeväljasüsteemi puhul oli põldudest üks kolmandik endist viisi tali-, teine suvivilja all; kolmas, varem tervenisti kesa all olnud väli jaotati kaheks kuni neljaks osaks, mis olid ristiku, lina, kartuli või mustkesa all. Kuid lina ja kartuli koristamine kesalt jäi paratamatult sügiskülvi jalgu, külvi hilinemine vähendas saaki, ka ristik ei tahtnud end kesal õigustada.

Juba XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi I veerandil katsetasid mõned mõisnikud välismaa eeskujul uusi külvikordi, jaotades põllud 6-12 väljaks. Nii rakendati Kohila mõisas järgmist külvikorda: 1) kesa, 2) rukis, 3) ja 4) ristik, 5), 6) ja 7) karjamaa (ristikusööt), 8) kartul, 9) oder, 10) kesa, 11) rukis, 12) kaer ja kaunvili. XIX sajandi II veerandil mindi mitmeväljasüsteemile üle mitmes mõisas. Balti kubermangude agraarolude hea tundja A. Fr. v. Huecki järgi oli 1845. aastal Eestimaa 616 mõisast ja pastoraadist mitmeväljasüsteemi sisse seadnud 250, seega 40%. 1863. aastal oli kolmeväljasüsteemile truuks jäänud veerand Eesti-

maa mõisatest. Maakonniti oli selliste mõisate protsent Läänemaal 44, Harjumaal 25, Virumaal 18, Järvamaal 7. Taludesse mitmeväljasüsteem ei ulatunud. Üldse oli mõisa poolt rängalt eksploateeritava talupojal äärmiselt raske oma majapidamises suuremaid uuendusi ette võtta. Püsis lapimaasüsteem: igale talule kuulus terve hulk, tihti mitukümmend põllulappi, mis olid harilikult pikliku kujuga ja paiknesid läbiseegi naabertalude lapimaadega. Lapimaasüsteemiga kaasnes väljasund: kogu külale ühine külvikord.

отрабатыва

8.2. Teorendisüsteem. Talurahva olukord

Hoopis vähe otseseid muudatusi tõi 1816. ja 1819. aasta agraarseadused aga talurahva majandusellu. Varem oli teotegemine olnud feodaalseks sundkohustuseks, nüüd aga vabavõistlusel kokkulepitud rendiks. Tegelikus elus oli aga esialgu väga vähe vahet selles, missugusel juriidilisel alusel teotegemist nõuti. Talurahva igapäevaelu seisukohalt oli hoopis tähtsam, kui palju seda teha tuli. Koormised jäid endiselt väga kõrgeks ning kippusid peremeestel üle jõu käima. Oma majanduslikus osas olid 1816. ja 1819. aasta seadused täitnud seadusandjate soovi: kõik jäi enamvähem endiseks. Tegelikult lepitati kokku, et "teoorjust nõutakse vanade vakuraamatute järgi". Alles 1840. aastail hakati sõlmima esimesi raharendilepinguid. 1851. aastal oli Liivimaal teorendil 82%, 1860. aastal 70,5% taludest.

Mõisnikud ja kohtuvõimud kontrollisid väiklaselt, kas peremehed harivad ja väetavad talupõlde nõuetekohaselt ning kannavad hoolt talu raudvara, esmajoones tööloomade ja inventari eest. Kui aga talupojad omal algatusel maid parandasid või muul moel talu tulukust tõstsid, ei olnud neil õigust talust lahkudes selle eest hüvitust nõuda. Kehtiva lühiajaliste rendilepingute süsteemi tõttu ei olnud talupojale kasulik talupõldude viljakust tõsta, sest mõisnik võis uue rendilepingu sõlmimisel koormisi suurendada.

Teoorjusliku majandussüsteemiga oli lahutamatult seotud mittemajanduslik sund - ihunuhtlus ja mõisniku politseivõim talupoja üle.

Teoorjuslik majandussüsteem pidurdas talurahva sotsiaalsel diferentseerumist. Kaubalis-rahaliste suhete arenedes ilmsid siiski mõningad nihked.

XIX sajandi keskpaiku oli eesti talurahva struktuur järgmine: pererahvast oli umbes 40, sulasrahvast 30, vabadikke 20 ja mõisateenijaid 10% talupoegadest. Piirid kihtide vahel ei olnud enne talude päriseksostmist veel kuigi ranged ja polnud haruldane, et tugevapereline sulane või vabadik sai taluperemeheks, poegadeta taluperemees aga vabadikuks või sulaseks.

Sulane saadeti tegema talu eest mõisale teopäevi ja sai selle eest peremehelt tasu natuuras (vili, riided), harva väikese osa raha. Abielus sulane sai viljapalga asemel palgamaa - väikese maatüki, mida ta ise haris. Sulaste suhtes rakendati pärisorjuslikule korrale omast tava: kui sulane ei leidnud endale ise töökohta, suunati ta kohtu otsusega mõnda tallu tööle.

1840. aastail hakkasid Lõuna-Eesti taluperemehed kohati kehtestama valla või ka kihelkonna piires ühesuguseid palgamäärasid.

Sotsiaalsete vastuolude teravnemisest külas annab tunnistust tõsiasi, et 1840.-1850. aastail mitmekordistus talurahvakohtutes arutusele tulnud tüliasjade arv.

8.3. 1849. ja 1856. aasta talurahvaseadused

1840. aastatel omandas talurahvaliikumine mõisnikkudele ohtliku ulatuse. Liivimaal avaldus talurahva rahulolematuse eskätt Venemaa lõunakubermangudesse ümberasumise katsetes ja maasaamise sihil õigeusku siirdumises. Kohati asetleidnud avalikest vastuhakkudest oli suurim 1841. aasta Pühajärve sõda.

Talurahvaliikumise ulatus ja massilisus sundis mõis-
nikke asuma reformide teele. 1841. aasta sügisel käis san-
darmiülem Benckendorff isiklikult Riias ja soovitas Liivimaa
aadlikel alustada uue seaduse väljatöötamist. Seejuures aga
ilmnesid aadlikonnas lahkeliid. Liberaalid, kelle juhiks oli
H. V. Fölkersahm, pidasid vajalikuks teoorjusest loobumist
ja raharendile üleminekut ning osa talumaa päriseks müümist
lähema 30-50 aasta jooksul. See vastas nende mõisnike huvi-
dele, kes hakkasid kasutama palgatööjõudu. Konservatiivid,
keda juhtis Luunja mõisa omanik, Liivimaa rüütelkonna maa-
marssal G. Nolcken, kartsid kõike, mis võis kuidagi
äänestada mõisniku võimu talupoja üle.

Kõrgematest riigiametnikest ja kohalike rüütelkondade
esindajatest moodustatud Läänemere kubermangude komitee
töötas välja uue talurahvaseaduse projekti, mille pärast
arutamist Liivimaa maapäeval kinnitas tsaar Nikolai I 1849.
aastal. Seitse aastat hiljem, 1856. aastal kirjutas uus
tsaar Aleksander II alla Eestimaa talurahvaseadusele. 1865.
aastal sai analoogilise seaduse ka Saaremaa.

Uus talurahvaseadus kinnitas veel kord mõisnike
omandiõigust nii mõisa- kui talumaale. Kuid viimast, mida
Liivimaa talurahvaseaduses nimetati orjuse- ehk vakumaaks.
Eestimaa omas talurahvamaaks, ei lubatud enam mõisamaaks
muuta. Mõisnik võis seda ainult talupoegadele rentida või
müüa. Selle maa piirid määrati Liivimaal 1804. aasta seaduse
põhjal toimunud maamõõtmise andmetel, Eestimaal talu- ja
mõisamaa 1846. aasta piiride järgi. Kuid talumaast eraldati
Liivimaal kvoodimaa nime all umbes viiendik, Eestimaal aga
kuuendikumaa. See moodustas mõisastamise reservi: mõis võis
selle soovi korral oma maadega liita.

Uue talurahvaseadusega püüti kiirendada ka raharendile
üleminekut. Kui raha- ja loonusrendi suurus jäeti "vaba
kokkuleppe" asjaks, siis teorenti ei võidud nõuda üle 1804.
aasta seaduste põhjal koostatud vakuraamatute määrade.

Liivimaa talude rendivorm (%)

Aasta	Teorent	Segarent	Raharent	Müüdüd
1851-52	81,8	4,2	13,9	0,07
1853-56	77,0	6,0	16,6	0,4
1856-60	70,5	9,3	18,7	1,5
1860-64	54,1	21,1	25,4	2,4
1864-68	15,8	17,8	55,8	10,6
1868	1,4	3,6	80,7	14,3

Aeglasemalt läks raharendile siirdumine Põhja-Eestis. Siin oli 1868. aastal teorendil 28,4 %, raharendil 68,6 % ja müüdüd 2,4 % taludest.

Uus seadus andis talupoegadele võimaluse talusid endale osta (päriseksostmine). Maa hind olenes mõisnikust. Viimased võisid talusid müüa mitte ainult oma valla talupoegadele, vaid igaühele, kes maksis kõrgemat hinda.

Uus talurahvaseadus oli kapitalistlike suhete arenemise tulemus. Talumaade müümine pidi andma mõisnikele kapitali uuenduste läbiviimiseks mõisamajanduses. Ühtlasi soodustas see külakodanluse (hallparunite) kihi võrsumist. 1849. ja 1856. aasta talurahvaseadused olid oluliseks tähtsaks kapitalismi arenemisel põllumajanduses nn. preisi teed mööda.

Kordamisküsimused

1. Mis tingis uutele tegevusaladele ülemineku põllumajanduses?
2. Millest oli tingitud loomakasvatuse osatähtsuse suurenemine?
3. Millised uued kultuurid toodi Eestimaa põldudele?
4. Millised muudatused toimusid agraarsuhetes?

9. peatükk. TÖÖSTUSE JA KASITÖÖ ARENEMINE PARAST TALURAHVA VABASTAMIST PÄRISORJUSEST (1816-1870)

9.1. Industrialiseerimise algus

Industrialiseerimise varasem periood on seotud puuvil-
latööstusega, sest puuvill oli kasutatavatest kiudainetest
kõige sobivam tooraine masinate tarvis. Venemaal hakkas see
tööstusala jõuliselt arenema alles pärast 1822. aasta kait-
setollide rakendamist. Kuid tolleks ajaks olid kujunenud
juba tingimused masinate edukaks rakendamiseks ka Venemaa
kalevitööstuses. Eestis tähistas tööstuspöörde algust just
tekstiilitööstuse teke.

Kalevitööstuse varasemaks keskuseks Eestis kujunes
Narva, kus vanad sae- ja vesiveskid tegid ruumi uutele
ettevõtetele. üks Narva kalevivabriku rajajaid oli sakslane
Paul Momma. Ta kuulus nende välismaalaste hulka, keda mee-
litasid Venemaal tööstusettevõtete asutamisel tehtavad
soodustused. Tegevust oli ta alustanud 1819. aastal Jam-
burgi lähedal asuva kalevimanufaktuuri rentimisega. Narvas
rentis ta metsakaupmees B. Cramerilt Narva jõe paremal kal-
dal endise saeveski ja ehitas selle ümber vanutusveskiks.
Pärast riikliku laenu saamist ostis Momma "Cramersmühle" ja
rajas siia 1821.-1822. aastal oma uue ettevõtte. Otsustades
selle tegevusnäitajate järgi, pidi seal töötatama masinate-
ga, seega võib Momma uut ettevõtet Narvas pidada esimeseks
kalevivabrikuks Eestis ja üheks varasemaks Venemaal.

Ettevõtte laiendamiseks pakkus häid võimalusi Narva
kose veejõud. Vajaliku kapitali saamiseks moodustas P. Momma
1836. aastal Narva Manufaktuuri Kompanii põhikapitaliga 2,5
miljonit assignaatrubla. Ettevõtte kaasosanikuks said
välisminister K. R. Nesselrode, III osakonna ülem kindral A.
Benckendorff, Peterburi negotsiant (endine Narva kaupmees)
A. L. Stieglitz, B. Cramer Narvast jt. Viiest direktorist
koosnev juhatus asus Peterburis. Vabrikut laiendades ehitati
uus võimas vesiratas, mis oli olemasolevail andmeil

väljapaistvaim hüdrotehniline ehitis Venemaal. Gigantse metallist vesiratta laius oli 7,5 meetrit, läbimõõt 9 meetrit, väimsus 500 hobujõudu. Samuti ehitati kosele uus kahekordne tööstushoone, mille alumisel korrusel töötas 18 vanutusmasinat ja ülemisel osa ketrusmasinaid. Kudumistelgede arv suurenes 150-ni. Ettevõtte toodangu turustati isegi Hiinas.

Tööliste arv tõusis pärast vabriku laienemist 700-ni. Siin rakendati suurel hulgal ka laste tööjõudu.

Narva Manufaktuuri Kompanii osanikud püüdsid saada ettevõttest võimalikult suurt kasumit, uuendamata järgnevat aastat seadmeid ja korrastamata tööstushooneid. 1845. aastal pidasid nad otstarbekaks rekonstrueerimist vajav vabrik müüa ning kompanii likvideeriti. Kõrgeimat hinda vabriku eest, 100 000 rubla hõbedas, pakkus A. Stieglitz, kelle kätte Narva kalevivabrik läkski. Vanad laqunenud puuhooned lammutati, nende asemele ehitati paekivist uus suur tööstushoone. Moodsate seadmetega kalevivabrik alustas tegevust N. Peltzeri juhtimisel 1849. aasta kevadel. 1856. aastal märgitakse selle toodanguks 6000 kangast, s.o. umbkaudu 180 000 arssinat 360 000 rubla väärtuses. Järgnevat aastakümneil jätkus Narva kalevivabriku laiendamine ning tehnilise taseme tõstmine, eriti kudumise osas.

Teine kalevivabrik asutati Narvas 1822. aastal Joala mõisale kuuluvale Georgi saarele endise saeveski asemele, kusjuures saadi kasutada ka endist vesirattast. Selle rajaja Georg Scharz sai suure riikliku laenu 400 000 rubla ulatuses. 1826. aastal oli ettevõttes üks kobestus-, 10 kraasja 5 eelketrusmasinat ning kuusteist 60 värtnaga ketrusmasinat ja kolme silindriga vanutusveski. Kooti 40 teljel käsitsi (nagu sellal üldiselt). 1827. aastal täiendati sisseseadet ja rakendati vesirattale lisaks väike 8-hobujõuline aurumasin. See oli esimene Eestis. Tööliste arv tõusis selles ettevõttes ligi 300-ni.

Scharzi kalevivabrik valmistas peamiselt sõjaväekalivit. Suurem osa toorvilla osteti Moskvast, väiksem välis-

maalt. 1820. aastate lõpul hakati villa ostma ka Balti kubermangudest.

See tootmisvõimeline ettevõtte likvideeriti 1831. aastal, kui G. Scharz jättis võlakohustused korraldamata ja lahkus Venemaalt.

Lühemat aega (1825-1830) tegutses kolmaski kalevivabrik Narva jõe vasakul kaldal Joala mõisas endise saeveski asukohtas.

Lõpuks jäi Narva tööstuspöörde viljana tegutsema vaid Momma kalevivabrikust väljakasvanud Narva kalevimanufaktuur. Uued püsivad ettevõtted asutati Kärđlas ja Sindis. Tekib küsimus: miks just Narvas kasvas tööstus kiiresti? Põhjusi on ilmselt palju, kuid olulisematena võiks tuua neli:

- 1) Narva koskede veejõud;
- 2) linn kui tähtis transpordisõlm;
- 3) ehitusmaterjalide lähedus;
- 4) asukoht kahe kubermangu piiril. See lihtsustas tööliste saamist.

Kärđla kalevivabriku asutas 1829. aastal kohalik mõisnik K. Ungern-Sternberg Tallinna kaubamaja Clayhills & Co finantseerimisel. Esimestel aastatel oli selle vabriku tehniline tase suhteliselt madal. Konkurentsivõimelisena võis ta püsida vaid kohaliku tooraine ja väga odava tööjõu tõttu. Mehaanilist jõudu kasutati esialgu kraasimisel ja kangaste vanutamisel ning viimistlemisel, misjuures jõuallikaks oli 36-hobujõuline aurumasin. 1845. aastal töötas Kärđlas auru jõul kaks "hunti", 15 kraasimismasinat, viis eelketrusmasinat, 19 inimjõul töötavat 60 värtnaga ja kaks auru jõul töötavat 120 värtnaga ketrusmasinat (iga ketrusmasin vajab üht ketrajat) ning vanutus- ja viimistlusmasinad. Kooti ja lõnga pooliti käsitsi.

Vabrikus kasutati aastas 1900 puuda Venemaa villa ja 2400 puuda kohapealset villa. Sellest valmistati 63 000 arssinat mitmes paksuses kalevit ja 3000 naela sukalõnga. Tööliste arv ulatus 460-ni.

Umbes pool kalevist turustati Balti kubermangudes,

ülejäanu Peterburis, Moskvas, Ukrainas ja Soomes.

Kõige suuremaks tööstusettevõtteks Eestis XIX sajandi teisel veerandil kujunes aastail 1832-1834 Pärnu jõeale Sindi mõisa ehitatud kalevivabrik. Selle asutajaks oli Riia kaupmees, endine Poola kalevivabrikant J. C. Wöhrmann, kelle vabrik oli 1830. aasta ülestõusu ajal maha põlenud. Seoses ülestõusuga tõsteti Poolast Venemaale toodava kalevi sisseveotolle, mistõttu Wöhrmann otsustas oma ettevõtte riiklike toetussummadega üle tuua Eestisse. Asukoha poolest osutus sobivaks Sindi kroonumõis. Siin oli varem töötanud saeveski, seega oli kasutada veejõudu. Mõisa rentimisel tehti Wöhrmannile suuri soodustusi (alles 1860. aastal läks Sindi müügi teel Wöhrmannide omandusse). Transpordi seisukohalt oli valitud asukoht samuti vastuvõetav. Vajaliku kapitali kindlustamiseks tõmbas Wöhrmann ettevõttesse kaasa teisigi suurkaupmehi. Vabriku ehitamiseks avansseeritud summa ulatus 1 519 000 rublani paberrahas.

Sindi kalevivabriku tootmisvõimsus oli projekteeritud kuni 150 telje töölerakendamiseks, kusjuures hunditi, kraasiti, eelkedrati, vanutati ja viimistleti mehaaniliselt. Jõumasinatena kasutati esialgu kaht vesiratast võimsusega 150 hj. Ettevõtte arendamisel lisandus 1836. aastal Wöhrmanni Riia masinatehases ehitatud kaks aurumasinat à 50-60 hj. Suviti, millal vesi tuli alla lasta, töötas vabrik ainult auru jõul. Samuti kasutati aurumasinaid vee vähesuse korral. Põhiliseks jõuallikaks jäi Sindis esimestel aastakümnetel siiski Pärnu jõgi ja aurumasinaid rakendati vaid aegajalt. 1848. aastal tõusis telgede arv Sindi vabrikus 150-ni, tööliste arv 1321-ni ja toodang 700 000 rublani.

Toorvilla kasutati Sindis 1848. aastal 12 000 puuda, mis suures osas pärines kohapealt, osaliselt ka Venemaa sisekubernangudest ja välismaalt. Kalevit, suuremalt osalt rasket kalevit, valmistati 6000 kangast ehk 192 000 arssinat aastas. Sindi vabriku toodangut peeti tollal kogu Vene riigi kalevitööstuse kvaliteetseimaks. Ilmselt seisis vabrik esireas ka sisseseade tehniliselt tasemelt.

Tööstuspöörde vili oli ka kaupmees J. R. Schrammi kalevivabrik Tartus. Aastail 1837-1839 ehitati selle jaoks neljakorruseline hoone Tartu kesklinna (on säilinud tänini Rüütli ja Gildi tänava nurgal praeguse polikliiniku hoone-na). Eriti huvitav on, et Tartu kalevivabriku ketrusmasinad, kudumisteljed ja suur osa muudest seadmetest valmistati kohapeal. Vabrikus rakendatud 26-hobujõuline aurumasin oli esimene Tartus. Schrammi kalevivabrik jäi sajandi suurimaks tööstusettevõtteks Tartus. 1845. aastal töötas seal 165 töölist. Selle ettevõtte saatuse otsustas omaniku kapitali vähesus, mistõttu võlaudega koormatud ettevõtte jäi 1847. aastal seisma. 1854. aastal müüdi vabrikuhooned Tartu linnaametnike pensionifondile.

Nimetatud kalevivabrikute kõrval tequtsesid veel mõningad väiksemad ettevõtted (Tartus Metzke, Saaremaal Buxhoevdeni, Pärnus Ströhmi oma).

Kammvillriide valmistamist alustati Venemaal 1830. aastail; sobiv lõng toodi esialgu välismaalt. Pärast Krimmi sõda laienes selle riide toodang juba sisemise kedruse baasil. Eestis rajati kammvillriiet tootev ettevõtte 1858. aastal Volvetis Allikukivil. Algul langes siingi raskuspunkt kalevitootmisele. 1861. aastal registreeriti selles vabrikus kaleviosakonnas 370, kammvilliaosakonnas 277 ja siidiketruses 31 töölist. Hiljem spetsialiseerus Volveti vabrik üksnes kammvillriide tootmisele.

Kalevitööstuse hoogsa arenemise kõrval oli aeglane puuvillatööstuse juurdumine Eestis. XIX sajandi teisel veerandil ei tehtud selleks katsetki. Puuvillriiet toodi Eestisse välismaalt.

Eesti esimene puuvillakudumis- ja ketrusvabrik Kreenholmi Manufaktuur oli juba tööstuspöörde küpse aja vili. Selle asutajaks oli rühm kogenud puuvillavabrikante eesotsas Venemaa puuvillatööstuse keskse tegelase Ludig Knoopiga Moskvast.

Ettevõtte asukoha valikul peeti silmas Narva kose veel suurel määral kasutamata energiavarusid. 1856. aastal osteti

Kreenholmi saar koos saeveskitega. lisaks suurem maa-ala Joala mõisast jõe vasakkaldal. Sellele järgnes Kreenholmi Puuvillasaaduste Manufaktuuri Osaühisuse asutamine põhikapitaliga 2 miljonit rubla. 1857. aasta varakevadel alustati esimese hiigelkorpuse ehitamist. 1858. aastal lasti Kreenholmis käiku ketrusosakond, järgmisel aastal ka kudumisosakond. Vabrik töötas välismaalt meritsi sissetoodud puuvillal.

Projekti kohaselt oli jõumasinatena ette nähtud kuus võimsat vesiratast. Tegelikult ehitati vaid neli (suurimad 360-380 hobujõudu), kaks asendati hüdrotehnikaga uusima saavutusega - turbiinidega "Jonval". Kogu vabriku sisseseades, isegi keskküttes ja gaasivabrikus püüti rakendada uusimaid seadmeid ja leida kõige otstarbekamad tehnilisi lahendusi.

Puuvillatööstuse uute keskuste kujunemine Sise-Venemaal avaldas omakorda mõju ka puuvillkangaste töötlemise ettevõtete - sitsivabrikute - paiknemisele. Tallinnas XVIII sajandi lõpul rajatud sitsivabrik oli sunnitud oma toodangut järkjärgult piirama, kuni ta lõpuks 1838. aastal likvideeriti. Sellele aitas kaasa 1822. aasta tollistatuut, millega Peterburi ja Riia sadam seati sisseveo alal eelisolukorda.

Eelmisest edukamalt tegutses kaks aastakümnet 1830. aastal Narva jõele Kudrukülasse asutatud sitsivabrik.

Suhteliselt raskeks osutus masinate rakendamine linatööstuses. Isegi Inglismaal suudeti linakasvatuses jõuda masinate rahuldava kasutamiseni alles XIX sajandi teisel veerandil. Inglismaa linatööstuse mehhaniseerimine ahendas alates 1830. aastaist välisturgu, kus varem kuulus väljapaistev koht Vene manufaktuurlõuendile. Sellele kaasnenev linahindade langus Venemaal tuli kasuks välismaa linatöösturitele, kes hakkasid üha suuremal määral töötleva Vene toorlina. Samal ajal vähenes lõuendi eksport. Uueks nähtuseks oli ka peenlõuendi sisseveo suurenemine Venemaal. Nõudmist lina järele vähendas ka purjelaevade asendamine aurulaevadega. Selles olukorras moodustas valitsus 1844. aastal erikomisjoni linatööstuse olukorra uurimiseks pea-

mistes linakasvatuspiirkondades, sealhulgas Baltimaades. Komisjoni koosseisu kuulus Liivimaa Üldkasuliku Ökonoomilise Sotsiateedi esindaja.

Komisjoni ettepanekute alusel astus valitsus mitmeid samme Venemaa linatööstuse arendamiseks. Üheks olulisemaks oli 1848. aastal suurte soodustuste tegemine linavabrikute rajajaile, eriti neile, kes teevad seda juba kolme järgneva aasta jooksul. Lubatud soodustused äratasid ka Narva kalevivabriku omaniku pankur A. Stieglitzi tähelepanu ning huvi linatööstuse vastu, millele järgnes uue suure tööstusettevõtte - Narva linavabriku asutamine 1851. aastal kalevivabriku naabruses. Seejuures arvestati Narva kose rikkalikke energiaressursse. Narva linavabrik oli üks neil aastail uute seadmete baasil rajatud ettevõttest ning iseloomustab seega tööstuspöoret Venemaa linatööstuses.

1840. aastail hakkasid tehnilised uuendused levima ka toorlina töötlemises. Liivimaal valmistati esimesed linamasinad Riias Wöhrmanni masinatehases Belgia linamasina eeskujul. Need olid võrdlemisi rasked, kolmest malmsilindrist koosnevad mehhanismid, mis töötasid ka vee või hobuste jõul. 1842. aastal telliti rahandusministeeriumi korraldusel Prantsusmaalt katsetamiseks Garnier' linamasinaid. Seejärel konstrueeris Võru treialmeister Blomerius kohapealseid tingimusi arvestades odavama ning kergema linamasina ning hakkas neid ka valmistama. Sellega tõusis linaropsijate tööjõudlus umbes kolmandiku võrra. 1848. aastal oli Blomeriuse linamasinaid tööle rakendatud kuues mõisas. Järgneval aastakümnel levisid nad Lõuna-Eestis juba laiemalt.

Suurimaks klaasitööstusettevõtteks jäi koogu XIX sajandil Amelungile kuuluv Rõika-Meleski peeglivabrik. Sajandi teisel veerandil laienes toodang oluliselt klaasisulatatamise aja tunduva lühendamise tõttu. Rõika-Meleski peeglivabriku toodangu väärtus kasvas XIX sajandi teisel veerandil ligi neljakordseks.

Rõika-Meleski peeglivabriku kõrval jätkas Eestis 1830. aastail tegevust veel kolm klaasikoda. Kärus valmistati

pudeleid, Väandras ja Lelles-Eidaperes aga pudeleid ja klaasnõusid. Et aknaklaasi nõudmine kohapealsel turul suurenenes, rajas Amelung 1844. aastal Väandrasse lisakspudeli-abrikule teiseqi aknaklaasi valmistamise ettevõtte.

XIX sajandi teisel veerandil laienes tunduvalt ka tellisetootmine, mis jäi põhiliselt vanale tootmistehnolisele tasemele. Esimeseks sammuks selle tööstusala mehhaniseerimisel oli savikämmri rakendamine aegaviitva ning füüsilist pingutust nõudva käsitsisegamise asemel.

Lõuna-Eesti suurim ettevõte oli Tartu külje all asunud Raadi tehas, mis oli spetsialiseerunud kahhelkivide ning kaminat valmistamisele. Tehase toodang oli leidnud laiemat tähelepanu ja seda turustati peale Tartu ja Tallinna ka Riias, Pihkvas, Peterburis (muu hulgas kasutati seda Talvepalee taastamisel pärast tulekahju) ja mujal. Sellel tootmisalal saavutatud meisterlikkusest kõneleb Tartu pottseppmeistri Strumi valmistatud kahhelkivikamina väljapanek Londoni 1862. aasta maailmanäitusel.

Kive vormiti kõikjal käsitsi. Eestis hakkasid selles tööstusharus tehnilised uuendused levima eelkõige täiesti uuel tootmisalal - drenaažitorude valmistamisel, kus pressi kasutamine oli möödapääsmatu. Esimesed teated sellisest pressist pärinevad 1844. aastast Inglismaalt. Teistesse Euroopa maadesse levis see eelkõige Londoni 1851. aasta maailmanäituse vahendusel. Eestis rakendati 1850. aastate algul tööle esimesed torupressid, mis levisid võrdlemisi kiiresti.

Eesti paberitööstuse areng oli seotud tööstusrevolutsiooni kandumisega Lääne-Euroopast Venemaale.

Esimene paberivabrik oli rajatud XIX sajandi algul Inglismaal. Selle vabriku üheks osanikuks oli Tallinna kaupmehe perekonnast pärinev Fr. W. Wistinghausen, kes vastavalt 1814. aastal sõlmitud lepingule asutas Venemaal esimese paberivabriku riikliku ettevõttena Peterhofi. See valmis 1817. aastal. 1823. aastal alustas Wistinghausen Peterhofi paberivabriku direktorina uue paberivabriku raja-

mist Tallinna juba eraettevõttena. Rahaliste raskuste tõttu läks see aga enne valmimist 1829. aastal sekvestri alla.

1836. aastal omandas selle lõpuleehitamist ootava Ülemiste paberivabriku Räpina paberiveski direktor J. W. Donat. 1839. aastal alustati Tallinnas paberitootmist. Vesiratta kõrval kasutati Ülemiste paberivabrikus 36-hobujõulist aurumasinat, esimest Tallinnas. Uusima seadmena rakendati siin 1843. aastal tegevusse Pariisist tellitud paberimasin. Selle tulemusena kasvas oluliselt toodangu maht ja paranes paberi kvaliteet. Paberimasina suur efektiivsus ilmses alles XIX sajandi kolmandal veerandil kuivatussilindrite süsteemi täiendamisel.

Peale Ülemiste paberivabriku töötas vaadeldaval perioodil Eestis neli paberiveskit. Kaalukaim neist oli Räpina paberiveski, kus paberimasinad võeti kasutusele alles XIX sajandi teisel poolel. Ometi oli siin toimunud direktor J. W. Donati juhtimisel üleminek vabapalgalisele tööjõule. Ettevõtte paberitoodang kasvas rohkem kui 50 %, pealegi hakkas Donat Räpina paberiveskis tootma suurel hulgal katusepappi (esimesena Venemaal). Tööliste arv tõusis seejuures 50-60-lt vaid 60-70-ni.

1820. aastal rajas kaupmees P. Petsatkin uue paberiveski Narva. Uuele ettevõttele ehitati kolmekorruseline paekivist tööstushoone ning ilmselt võinuks sellest paberiveskist kujuneda järgnevail aastakümneil arenguvõimeline paberivabrik. Kuid Petsatkini ürituse vastu astusid algusest peale vaenulikult välja saeveski maa-ala kasutanud Joala mõisa talupojad. Kui 1825. aastal Narva paberivabrik süüdatuna maha põles, pidas Petsatkin paremaks tegevust mujal jätkata.

1842. aasta kevadel alustas Viljandi lähedal Karula (Uue-Võidu) mõisas tegevust paberiveski, mis spetsialiseerus kuivatuspaberi ja katusepaberi tootmisele. Tööliste arv ulatus 60-ni.

Neljas paberiveski töötas aastal 1845-1851 Kloogal (Vana-Veskis). Selle asutas Räpinast pärit paberimeister.

Kokkuvõttes ei kujunenud paberitööstus Eestis uutest üritustest hoolimata XIX sajandi teisel veerandil veel perspektiivseks. Tallinna uue paberivabriku tegevust piiras magistraadi poolt tahtlikult tekitatud veepuudus (Ülemiste järvest voolav vesi oli reguleeritav lüüsidega, mille võtmed jäid magistraadile, viimase tegevust mõjutas aga Soome paberitööstuse Tallinna esindaja suurkaupmees Gahlnbäck). Narva paberivabriku saatuse otsustasid Joala mõisa talupoegade huvid. Räpina, Karula ja Klooga paberiveski toodang jäi paratamatult piiratuks.

Paberitööstuse laienedes andis end endiselt tunda toorainena kasutatavate kaltsude vähesus. See probleem lahenes XIX sajandi teisel poolel puidu kasutuselevõtuga, mis ühtlasi lõi soodsamad eeldused tehniliste uuenduste võidukäigule paberitööstuses.

Nõrgaks jäi metalli- ja masinatööstuse areng Eestis. 1822. a. tollistatuudi kohaselt oli kuni 1857. aastani malmi ja raua sissevedu Venemaale keelatud. Masinate ja aparaatide sissevedu jäi samal ajal täiesti tollivabaks. Et Eestis polnud kohalikku toorainebaasi ning Venemaa metallurgia-tööstuse piirkonnad jäid kaugemale, puudusid siin masinaehituse ja metallitööstuse laiemaks arenguks vajalikud eeldused. Industrialiseerimisega hakkas aga seegi tööstusala Eestis juurduma.

Juba Narvas Schwarzi kalevivabriku juures oli organiseeritud oma mehaanikaosakond. Tallinnas märgitakse vanima masinatehase asutamisaastaks 1828, mis langeb ühte Ülemiste paberivabriku ehitamise aastaga. 1843. aasta kevadel "Inlandis" ilmunud ülevaates märgitakse, et ettevõttes valmistatakse masinaid ning masinaosi kalevi-, paberi- ja peeglivabrikutele, veskitele, põllumajanduslikuks otstarbeks jm. Ühtlasi teatatakse vanamalmi ostmisest ja vahetamisest valmistoodangu vastu. Samal aastal algas Tallinnas ka linna veejuhtmestiku vanade puittorude asendamine siin valatud malmitorudega. Töölisi oli tehases 50-60 piires.

1851. aastal teatati, et Tallinna masinatehas valmistab

ka aurumasinaid ning tuulamiseseadisega täiendatud vee ja auru jõul töötavaid rehpepeksumasinaid. Ka Sindi kalevivabriku juures töötas mehhaanikaosakond oma malmivalukojaga. Osakond täitis ümbruskonnast tulevaid tellimusi võimaluste piires. Selline osakond tegutses Kärkla paberivabrikuski. Hiljem kasvas sellest välja Kärkla põllutöomasinatehas. Põllutöomasinaid hakkas valmistama ka Tartu kalevivabriku masinameister C. L. Schöneich. Ka Tartu Ülikooli mehhaanikatöökoda tegeles mitmesuguste eriaparaatide konstrueerimisega.

Uusi võimalusi pakkus tööstuspööre metsamaterjali saagimisel. Juba XIX sajandi esimesel veerandil kõneldi eksportmaterjale tootvate suurte saeveskite laostumisest kättesaadavama metsa röövmajandusliku laastamise tagajärjel. Sama hädaga oli tegemist sajandi teisel veerandil. See sundis esiteks mõtlema metsade plaanipärasemale majandamisele, mida stimuleeris pealegi metsamaterjali hinna tõus. Teiseks kerkis päevakorda aurusaeveskite eelis. Esimese sellise rajas Narva metsakaupmees Josson 1838. aastal Narva-Jõesuus Luuga jõgikonnast pärineva metsamaterjali saagimiseks. Aurujõu rakendamine võimaldas valida saeveskile sobivama asukoha. Jossoni saeveski seadmete hulka kuulus kaks kaatersaagi, üks ketassaag ja 38-hobujõuline aurumasin. 1852. aastal lisandus sellele edukalt tegutsevatele ettevõttele veel teine auruveski Narva-Jõesuus. 1860. aastail sai aurumasin juba uut epohhi loovaks jõuks saetud puidu tootmisel.

Vaadeldavasse perioodi langeb tikutööstuse kui täiesti uue tootmisala kujunemine nii Eestis kui ka ülemaailmselt. Nimelt sai ohutu tuletikk pärast aastakümneid kestnud katsetusi ja otsinguid Prantsusmaal (salastatud tehnilise uudisena) ja Inglismaal lõpuks avalikkusele laiemalt tuntuks 1832. aastal.

Venemaal alustati tikkude tootmist 1837. aastal Peterburis. Tallinnas alustas nende tööstuslikku valmistamist raamatukaupmees G. Eggers Austriast pärit meistri juhtimi-

sel. 1842. aastal teutses Venemaal siseministeeriumi and-
meil üheksa tikutööstusettevõtet Peterburi kubermanqus, üks
Tallinnas ja üks Tartus. Eggersi tikumanufaktuuri toodangut
turustati kohapeal, suuremalt osalt aga Peterburis, Moskvas
ning isegi Hiinas, Indias ja Pärsias (Iraanis). Valitsuse
maksupoliitika ja kontrolli huvides lubati alates 1849.
aastast tuletikke toota vaid pealinnades, s.t. Peterburis ja
Moskvas (seadus tühistati 1859. aasta lõpul). See tähendas
Eesti tikutööstuse likvideerimist rohkem kui aastakümneks.
Ilmselt jätkati tikkude tootmist kodutööstuslikult.

1822. aasta kaitse- ja keelutollid stimuleerisid ka
keemiatööstuse arengut Venemaal. Mitu selle ala ettevõtet
asutati Eestis: üks suuremaid 1826. aastal Narva jõe äärde
Vaasa mõisast eraldatud alale, teine 1830. aastal samuti
Narva jõe äärde. Viimases hakati vee pumpamiseks jõest 1838.
aastal kasutama isegi aurumasinat. Tehases valmistati vask-
vitrioli, äädikat, pliisuhkrut, pliivalget ja muid värv-
aineid. Analooqilist toodangut andsid ka 1830. aastal Tal-
linnas rajatud G. Eggersi ettevõtte ja 1831. aastal asutatud
Kunda keemiavabrik. Kõigi nende ettevõtete toodang turustati
peamiselt Peterburis ja Moskvas. Tööliste arv vaadeldud
ettevõtteis oli 20-40. Peale loetletute rajati veel mõned
väiksemad ettevõtted samasuguse toodangusortimendiga.

Pärnusse ehitati 1829. aastal õliveski. Peale linaõli,
värnitsa ja värvimuldade toodeti siin ka õlikooke looma-
söödaks.

Põllumajandusliku tööstusalana jäi Eestis väga tähtsaks
piiritusetööstus.

Vaadeldava perioodi tööstuse arengule oli iseloomulik
tööstuspöörde algus esmalt tehnikarevolutsiooni mõistes.
Sellega kaasnesid uued ilmingud nii tootmissfääris kui
inimeste elulaadis. Üks selliseid oli kapitali akumulatsioon
ja tsentralisatsioon koos kapitali võimu tugevnemisega. Kui
eelmisel perioodil opereeriti kümnete tuhandete rubladega,
siis nüüd avansseeriti sadu tuhandeid ja enamgi. Narva
Manufaktuuri Kompanii põhikapitaliks oli isegi 2,5 miljonit

assignaaturbla (1839.-1841. aasta rahareformi puhul arvestati ühe hõberubla väärtuseks 3 1/2 assignaat- ehk paberrubla). Sindi vabriku ehitamisel avansseeriti kapitali üle 1,5 miljoni.

Ühtlasi ilmnes, et Venemaal püsiva feodaalkorra oludes jäi siseturu areng vabrikutööstuse arengu kõrval nõrgaks. Ostujõuline elanikkond oli siia piiratud. Eriti andis see end tunda pärast kaitsetollide lõdvendamist 1846. aastal. Järgnenud tööstuskriis avaldus Eestis eelkõige kalevitööstuses.

Loetletud 28 ettevõttest võib arvata vabrikute hulka 1/3, mis hõlmasid ometi 80% töölistest, veel enam tööstuse kogutoodangust.

Kriisiolukorras jäi teostamata ka industrialiseerimisega seostuv projekt - Peterburi-Narva raudtee ehitamine. Raudteede Komitees asuti 1845. aastal esitatud projekti suhtes pooldavale seisukohale. Projekti eelarve oli 12,75 miljonit rubla. Narva pidi edaspidi jääma Baltikumi ja Poolasse suunduvate raudteede sõlmpunktiks. Projekti teostamine eeldas väliskapitali osavõttu. Kuid 1846. aasta märtsis teatas projekti initsiaator A. Stieglitz Roomast, et olukord on viimase poole aasta jooksul niivõrd muutunud, et puudub väljayaade väliskapitali kaasatõmbamiseks, mistõttu ta loobub raudtee ehitamise taotlusest.

Tabel 14

Eesti tööstusettevõtted aastail 1847-1848

	Tööliste arv	Liqikaudne toodang rbl-des
I. Tekstiilitööstus		
4 kalevivabrikut (auru ja vee jõul)	Liqi 2500	1 200 000
1 kalevimanufaktuur	20	13 500
1 kudumis- ja värvimismanufaktuur (Pärnus)	16	16 500
1 värvimisettevõtte	100	34 000
	1636	1 264 000

II. Mineraalide töötlemine		
1 peeglivabrik (vee jõul)	Ligi 400	200 000
3 klaasimanufaktuuri	80	20 000
1 keraamikatööstus (hobuste jõul)	20	4 000
III. Paberitööstus		
1 paberivabrik (auru ja vee jõul)	100	38 000
3 paberimanufaktuuri (vee jõul)	200	28 000
	300	66 000
IV. Saeveskid		
1 auru jõul (Narva-Jõesuus)	25	35 000
2 vee jõul (Narvas)	Umbes 150	Umbes 125 000
	175	160 000
V. Muud tööstusalad		
Admiraliteedi töökojad	?	?
1 masinatehas	30	10 000
1 keemiavabrik (aurumasin)	30	100 000
3 keemiatööstusettevõtet	70	100 000
1 tikumanufaktuur	110	19 000
1 tubakamanufaktuur	50	20 000
1 nahamanufaktuur	20	16 000
	310	265 000
	<hr/>	
	Kokku 3921	1 979 000
	Ümardatult 4000	2 000 000

Kokkuvõttele lisanduvad Admiraliteedi töökojad.

9.2. Tööliskonna kujunemine Eestis

Industrialiseerimine põhjustas muutusi elanikkonna sotsiaalses struktuuris. Algas kaugeleulatuva ühiskondliku tähtsusega tööstustöölise formeerumine kapitalistlike suhete alusel. Talurahva vabastamine pärisorjusest tähendas Eesti manufaktuuritööstuses veel vähesel määral kasutatava pärisorjusliku tööjõu asendamist vabapalgalistega. Et pärisorjuslik manufaktuur oli Eestis üldse nõrgalt arenenud, ei tekitanud üleminek erilisi raskusi. Rea väiksemate mõisamanufaktuuride kõrval likvideeriti vaid üks suurem - Rehbinderi kalevimanufaktuur Udriku mõisas (90 pärisorise

töölisega). Rápina párisorjusliku paberimanufaktuuri töölised töötasid ettevõttes edasi ka pärast talurahva vabastamist. Küll aqa suurenes asjatundliku direktori juhtimisel nende töötootlikkus. Ettevõtte tegevuse edasisel laienemisel kasvas mõnevõrra ka tööliste arv. Kui varem oli Rápinas olnud tööliste saamisega raskusi, siis kapitalismi arenedes need kadusid. Uusi töölisi õpetati välja kohapeal.

Omapärane olukord seoses talurahva vabastamisega tekkis Rõika-Meleski peeqliimanufaktuuris, kus vabapalgaliste saksa tööliste kõrval töötas 60 Võisiku párisorist talupoega lepingu alusel, mis oli sõlmitud Võisiku mõisniku ja ettevõtte omaniku C. Amelungi vahel 45 aastaks. Need talupojad jätkasid tööd vabapalgalistena uutel tingimustel. Võisiku mõisnikul tuli aqa rahuldada Amelungi nõudmine maksta lepingu katkemise eest kompensatsiooni.

Suuremaid raskusi valmistas tööliste leidmine uutes kalevivabrikutes, sest Eestis puudus selle tööstusala oskustööliste kaader. Seda olukorda iseloomustab Narvas tegevust alustanud G. Scharzi kalevivabriku töölistkonna koosseis. 1823. aastal oli selle 57 oskustöölisest 35 sakslast, 17 venelast, kaks rootslast, üks prantslane (värvalmeister), üks hollandlane ja üks soomlane. Peale tekstiilitööliste oli veel kuus lukkseppa, üks plekksepp ja üks treial. 1828. aastal oli sama ettevõtte 272 töölisest 152 Vitebski kubermanqu obrokitalupoega.

Kärdla kalevivabriku töölised saadi välismaa meistrite poolt väljaõpetatud talupoegade hulgaast. 1845. aastal töötas Kärdla vabrikus neid villa sortimisel, töötlemisel ja ketramisel kokku 131, kudumisel samuti 131, viimistlemisel 135 ja remonditöökojas 45. Koos meistritega oli töölisi tollal 460, neist 12 välismaalt, 148 Eesti mandrilt ja 300 Hiiu saarelt. Töölistkaader kujunes Kärdlas väga püsivaks.

Sindi kalevivabrikus moodustasid oskustööliste kaadri tuumiku esialgu Poolast toodud töölised. Kaadri järkjärguline täiendamine toimus põhiliselt kohalike väljaõpetamise teel. 1835. aastal, mil kurdeti oskustööliste vähesuse üle,

töötas Sindi vabrikus 514 töolist, neist 47 last, 1848. aastal ulatus tööliste arv Sindi vabrikus 1321-ni.

Analoogiline olukord kujunes Kreenholmi Manufaktuuri töölerakendamisel. Esialgu toodi siia 300 tekstiilitöölisi Saksamaalt ning värvati oskustöölisi Venemaa teistest tekstiilitööstuse piirkondadest. Nende kõrval hakati välja õpetama kohalikke inimesi, eriti pärast 150 saksa kangru põgenemist raskete töötingimuste tõttu 1860. aastal. Tol aastal ulatus tööliste arv Kreenholmis ümarguselt kahe tuhandeni ja kasvas edaspidi koos ettevõtte tegevuse laienemisega 5000-ni.

Mitmesugustel väiksematel ettevõtetel oli töölisi lihtsam komplektida. Oskustöölisi ja meistreid oli aga neilgi puhkudel vaja kaugemalt leida. Nii oli Tallinna masinatehases 1842. aastal 36 oskustöölisest 13 rootslast.

Nõnda levisid tööstuspöörde perioodil koos tehniliste uuendustega ka kutseoskus ja -kogemused. Tekstiilitööstuses töötasid Eestis vene, poola ja saksa oskustöölised ning sveitsi, saksa ja prantsuse meistrid, klaasi- ja peeglitööstuses kogenenud saksa töölised, paberitööstuses prantsuse spetsialistid, tikutööstuses austria meister, masinatööstuses rootsi mehaanikud jne. Selles pole midagi imestada, oli ju sinne kapital samuti internatsionaalne. Kaadri edasine täiendamine toimus siiski põhiliselt kohapealseid töölisi välja õpetades. Kärddlas asutati selleks 1833. aastal isegi kool.

Kokku oli Eestis 1860. aastal vabrikutöölisi üle 6000, peamiselt eesti talurahva, sealhulgas ka pärisorjusest vabanenud käsitööliste hulgast. Välismaalasi võis XIX sajandi keskel olla Eestis ligi 10 % tööstustööliste üldarvust.

Kapitalistlik konkurents ja kasumitaotlus viisid tööliste töötingimuste äärmusliku allasurumiseni. Ilmnes tööpäeva pikenemise, öötöö rakendamise ja töö intensiivistamise tendents. Samal ajal püüti leida kõige odavamad tööjõudu. Selleks hakati tööstuses rakendada arvukalt naisi ja lapsi. Tallinna paberivabrikus oli lapsi 30 %, tikumanufaktuuris

aga 70-80 % tööliste üldarvust. Kreenholmi Manufaktuur töi vabrikusse tööle suurel hulgal lapsi Peterburi orbude kasvatustmajast.

1835. aastal anti Venemaal esimene vabrikuseadus, mis reguleeris küll mõningal määral tööliste ja vabrikantide vahekordi, kuid eelkõige viimaste huvides. Vabrikandid määrasid töötingimused, nende suva kohaselt olid koostatud ka vabriku sisekorra, mõnel puhul isegi nn. vabrikukohtu määrused. Lepingute sõlmimisel püüti töölisi vabrikuga võimalikult pikaks ajaks siduda (Narva kalevivabrikus oli töölepinguid kümneks aastaks).

9.3. Käsitöö

Samal ajal laienes suurtööstuse kõrval ka väikekaubatootmine nii linnas kui maal. Üheaegselt uute suhete kujunemisega toimus igapäevane tsunftikorra lagunemine ja tsunfti-käsitöö langus.

Koos tsunftikäsitöö positsioonide ahenemisega algas tsunftide järkjärguline likvideerimine. Nii lõpetas Tallinnas juba XVIII sajandi lõpul tegevuse tinavalajate tsunft. Sellele järgnesid mõldrite ja pannalseppade omad. 1856. aastal sulasid kokku kuus parkalite tsunfti. Tartus lõpetas parkalite tsunft manufaktuuride konkurentsi tõttu täielikult oma tegevuse. Tekstiilitööstuse areng tingis kangrute tsunfti likvideerimise.

Käsitöö vallas toimuvaid muutusi ja uute probleemide esilekerkimist iseloomustab Tartus käsitöölise gildi kõrvale "Tartu Tööstusühingu" asutamine 1839. aastal. Viimasesse kuulus käsitöömeistrite kõrval vabrikante, kaupmehi jt. Direktoriks oli professor J. Fr. Schmalz. Ühingu eesmärgiks oli tööstuse arendamine, ühisel kulul masinate ja mudelite ning kasulike tööriistade tellimine, uute seadeldiste katsetamine jm. Tänu ühingu edukale tegevusele oli mõeldav kohapeal seadmete valmistamine Tartu kalevivabrikule. Nimetatud ühing aitas kaasa ka käsitöö ja uute

töõndusalade arengule Tartus. 1860. aastal loendati siin muusikariistade valmistamise alal viis meistrit-ettevõtjat 18 töölisega, kaks mehaanikut seitsme töölisega, neli kummitöõtlejat oma abilistega ine. Endiste tsunftiparkalite asemel töötas Tartus tollal kolm nahatöõtlemistöökoda 26 töölisega. Algas ka Tartu trükistöõstuse edendamine, tequtses neli trükikoda.

Tekstiilitöõstuse arenedes kujunes uueks väga ulatuslikult levivaks kutsealaks õmblustöõ. Varem õmblesid linnakodanike perekondades pereemad ja nende täiskasvanud tütreid ise, rahuldades kogu perekonna vajadused. Väikekodanluse rikastumiseqqa, samuti odavamate riidesortide turuleilmumiseqqa paisusid kodanike perekondade garderoobid ning muutus tähtsamaks ka moeküsimus. Järjest kasvav vajadus õmblustöõ järele tingiski õmbleja elukutse tekkimise. Õmblustöõle siirdusid tavaliselt eesti tüdrukud. Väljaõppinud õmblejatena töötasid nad kas tellijate kodudes päeva- või nädalapalgaa alusel või oma korteris tükitöõ alusel. 1860. aastal märqib Tallinna tolleaegne ajaleht, et õmblejaid on "muinasjutuliselt palju", kuid ikkagi ei ole vajadus nende järele rahuldatud. Samas iseloomustatakse õmblejate raskeid töötingimusi ja suurt koormust, mis neid füüsiliselt laostas ning paratamatult enneaegsele surmale vastu viis.

Vanadeks tsunftialadeks, kus käsitöõ jäi veel ainuvalitsevaks, olid pagarite, lihunikke, rätsepate ja tislerite ametid. Neil aladel suurenes linnaelanike arvu üldise kasvuga loomulikult ka käsitöõliste arv. Pealegi oli pagarite ja lihunikke tsunftidel ametiala ainuõigus. Nimetatud alad moodustasid XIX sajandi teisel veerandil valdava osa kogu tsunftikäsitöõst Eestis. Tsunftikäsitöõ peamine keskus oli Tallinn, kus all-linnas oli 1863. aastal kokku 258 meistrit 306 selli ja 270 õpipoisiga. Tartus oli 1860. aastal avaldatud andmete järgi 184 meistrit, 198 selli ja 289 õpipoissi.

Kuid ka veel tegevust jätkavais tsunftides toimusid struktuurimuutused. Kui varem valitsesid paremaks peetavai ametialadel täielikult saksa tsunftimeistrid, siis vaadel-

daval perioodil ei suudetud endisi traditsioone ja arusaamu enam rangelt järgida. Pealegi andis saksa tsunftimeistrite positsioonile löögi valitsuse määrus, millega keelati sel- lide välismaa-rännuaastad ja välismaalaste võtmine kohalike tsunftimeistrite juurde tööle. Veel püsivatesse tsunftidesse tungisid kapitalistlikule tootmisele omased nähtused. Tal- linna Toompea käsitööliste gild valis 1848. aastal olderman- niks koguni Kalevivabrikandina tuntud ettevõtja H. Falcki.

Kapitalistliku kaubatootmise otsustavat võitu tsunfti- käsitöö üle tähistas tsunftiõiguste kaotamine 1866. aastal (1865. aasta seaduse laiendamine Balti kubermangudele). Uute suhete kujunemisel kasvas järjekindlalt mitmesugustel kut- sealadel töötavate palgatööliste arv. Eestimaa kroonupalati andmeil oli Tallinnas (ilma Toompeata) 1819. aastal 1006 tsunftitööliset (Kanuti gildi liiget), 1248 lihttööliset ja 187 pärisorist talupoega. Veerandsada aastat hiljem, 1844. aastal oli Tallinna all-linnas seevastu 679 gildi- käsitöölise kõrval juba 283 tööliset. Tööliste arvu suurene- mine oli seaduspärane nähtus ka kõigis teistes linnades.

Maal arenes käsitööl rajanev lihtkaubatootmine, kusjuu- res suurenes kingseppade, rätseppade ja seppade osatähtsus. Kiviehitiste levimisega kasvas vajadus kivimurdjate ja -raidurite ning tellise- ja lubjapõletajate järele. Suuremad kivimurrud asusid Harju-, Lääne- ja Saaremaal, kust saadeti ehituskive kuni Peterburi ja Riiani. Lasnamäe paemurd rahul- das eeskätt Tallinna vajadusi. Ajuti töötas mõnes paemurrus ligi 500 inimest, kuid üldiselt jäi nende tööde ulatus ebaühtlaseks, olenedes nõudmisest ehituskivi järele. Koh- tades, kus leidis lubjakivi, asutati mõisates väikesi lub- jaahje, savialadel telliselöve. Nende toodangut kasutati osaliselt mõisaehitusel, osaliselt veeti linnadesse.

Arvukalt vajati töölisi ja hulgaliselt materjale uute suurvabrikute ehitusel. Omaette suursündmuseks kujunes Sindi kalevivabriku ehitus. Telliseid põletati kohapeal kaheksas põletusahjus. Ehituse juures olid oma tislari- ja sepitöökojad. Laudade saagijateks ja müürseppadeks olid vene

töölised. Veeloi töömahukam oli Kreenholmi Manufaktuuri ehitamine. Siin ulatus tööliste arv kolme tuhandeni.

Maal jätkus ka söö- ja tõrvapõletamine, esimene peamiselt Lääne- ja teine Hiiumaal.

Kodukäsitööndus levis endiselt eelkõige Ida-Eestis. Tähtsamad puuditöötlemispiirkonnad olid Avinurme, Torma ja Haanja. Avinurmelased olid spetsialiseerunud puitnõude, külimittude, vakkade, sõelte, tuulamissarjade ja saanide valmistamisele, Torma kodutöõndajad tislari- ja treitööle, Haanja mehed olid tuntud treialitena. Oma tooteid müüsid nad peamiselt laatadel, kusjuures kaubaretked ei piirdunud ainult Eesti alaga. Sepatöö levis Torma lähikonnas ja kingsepatöö Laiuse ümbruses. Peipsi-äärsete vene käsitöölise spetsialiteediks jäi võrkude ja muude kalapüüniste valmistamine ning nahatööndus. Naiste käsitöö, nagu villaste esemete ja riiete kudumine, levis rohkem läänerannikul ja saartel, kus oli levinud lambakasvatus ning kus kohalik maalammis andis kõige paremat villa. Lõuendit turutoodanguks valmistati eelkõige Haanjas. Põllumajanduse intensiivistumine mõjutas tööstusliku konkurentsi kõrval palju tööaega nõudva kodutööndusliku lõuendi osatähtsuse langust.

Muutused käsitööaladelgi kuuluvad industrialiseerimisega seostuvate ilmingute kompleksi.

9.4. Kaubandus

XIX sajandi algul kaotasid sakslastest kaupmehed oma monopoolse seisundi sisekaubanduses. Valitsuse määrused lubasid maal ulatuslikku kaubandustegevust nii rändkaubanduse-
na kui ka paiksetes kaubandusettevõtetes. Ajalooliselt vanimad paiksed kaubandusettevõtted olid maakõrtsid. Nende rajamise ja pidamise õigus oli ainuüksi mõisatel. Põhjasõja aastail hulk kõrtse hävis, mistõttu XVIII sajandil mõisakõrtside arv vähenes, ulatudes 1760. aastatel umbes 1500-ni. Viinatootmise laienemine suurendas aga kõrtside arvu XIX sajandil. Sajandi kesksaiku ulatus see 2600-ni (1842. a.

2618). hakates järomistel aastakümnetel vähenema.

Mõisakõrts oli kujunenud XVIII-XIX sajandil kaubandusettevõtteks, kus müüdi peale alkohoolsete jookide (viin ja õlu) ka talurahvale vajalikke tarbekaupu: soola, rauda ja muud. Enamjaolt toimus see vahetuskaubanduse korras: talupoeg sai neid kaupu vilja ja muude põllumajandussaaduste vastu. Kõrts oli ka ööbimiskoht, infokeskus ja isegi oma-moodi klubi.

Mõisakõrtside kõrval tekkis XIX sajandi esimesel poolel järjest suurenev maapoodide võrk. Enamik poode olid primitiivsed, asusid sageli talutares. Üheltpoolt olid need jaekaubandusettevõtted, mis varustasid übruskonda tarbekaupadega, teiselt poolt põllumajandussaaduste kokkuostu punktid, mis kogusid naabrusest vilja, lina ja muid põllumajandussaadusi, mis müüdi hiljem linakaupmeestele.

Kaubalis-rahaliste suhete areng maal kajastub ilmekalt ka laadakaubanduse arengus (vt. tabel 15).

Andmetest nähtub, et oluline tähtsus oli linnalaatadel, mis olid turukaubanduse erivormiks. Turu peamine ülesanne oli katta kohalike vajadusi, laat pidi aga kergendama piirkondade ja linnade vahelist kaubavahetust. Turukaubanduses domineeris jaekaubandus, linnalaatadel esines ohtrasti ka hulgi-kaubandust. Erines ka käibe struktuur.

Tabel 15

Laadad Eestis 1770-1860

Näitaja	1770	1780	1790	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860
Laatade arv Eestimaa kubermangus	8	12	20	23	23	21	23	26	32	33
Laatade arv Lõuna-Eestis	18	16	22	24	24	26	38	53	72	70

Kokku	26	28	42	47	47	47	61	79	104	103
Laadakohtade arv Eestimaa kubermangus	5	9	13	14	14	12	14	15	17	17
Laadakohtade arv Lõuna-Eestis	15	12	14	15	15	16	26	39	40	42
Kokku	20	21	27	29	29	28	40	54	57	59
Laadapäevade arv Eestimaa kubermangus	10	16	40	39	45	45	43	58	67	76
Laadapäevade arv Lõuna-Eestis	65	69	85	86	86	86	108	139	180	156
Kokku	75	85	125	125	131	131	151	197	247	232
Sellest:										
linnades	54	64	105	100	106	103	113	131	170	154
maal	21	21	20	25	25	28	28	66	77	78

Kui linnaturgudel olid peamiseks kaubaks põllumajandussaadused, siis pikemaajalistel linnalaatadel olid ülekaalus kraamikaubad (s.t. välismaalt toodud kaubad) ja käsitöösaadused. Neid laatu tunti saksa laatade nime all. Laadakaubandus soodustas linnade kaubanduse arenemist, tihendas sidemeid nende tagamaaga. Üldjuhul peeti linnades laatu kindlaksmääratud aegadel 1-4 korda aastas. Igal laadal oli kindel kestus, mis eri linnades võis tugevasti erineda. Oli laatu, mis vältasid vaid mõne päeva. Need olid harilikult loomalaadad. Saksa laadad kestsid mõnikord rohkem kui kuu (6 nädalat). Kui laadaaeg oli lõppenud, lõppes ka võõraste kaupmeeste, mõisnike ja teiste kaupmeestegildidesse mitte-

kuuluvate isikute kauplemisvabadus.

Kuigi laatasad oli peetud juba XVII sajandil peaaegu kõigis Eesti ala linnades. takerdus pärast Põhjasõda XVII esimesel poolel nende taaselustumine linnade kaupmeeskonna vastuseisu tõttu. Laatadel tekkiv konkurents müüjate vahel võimaldas tarbijatel üldjuhul osta kaupu odavamini kui muul ajal tsunftikäsitööliste või gildikaupmeeste käest. Ühteaegu saadi põllumajandussaaduste, eriti vilja ja kariloomade eest paremat hinda, kui maksid tavalisel ajal kokkuostjad, sest laatadel tegutsesid hulgiostjatena tihti ka vöörad kaupmehed. Et aga vöörad kaupmehed võisid laatadel kohalike elanikega vahetult kaubelda ja isegi jaekaubanduse korras, ei vastanud laatade pidamine linnakaupmeeste huvidele ning nad püüdsid laadakaubandust takistada või vähemalt vööraste kaupmeeste kauplemisvabadust tunduvalt piirata.

Esimesena hakkas jälle tegutsema 1720. aastal Riia ja mõni aasta hiljem Tartu laat. Teistes linnades taastati laadad põhiliselt XVIII sajandi teisel poolel.

Tartu jaanuarikuu aastalaat kujunes XIX sajandi esimesel poolel Eesti ala suurimaks, kus käive kõikus 45 000 kuni 150 000 häberubla piires. Sellel laadal käisid nii Peterburi kui ka Riia ja Pihkva kaupmehed. Maalaaatade ja nende laadapäevade arv aga suurenes pidevalt seoses linnade jt. asulate kasvuga, mis nõudsid üha rohkem põllumajandussaadusi.

Kordamisküsimused

1. Millal ja mis aladel hakati Eestis kõige enne masinaid kasutama?
2. Miks arenesid siin just mainitud alad, mitte aga raskestööstus?
3. Millised muudatused leidsid aset käsitöös?
4. Kuidas arenes edasi kohalik kaubandus?

Tabel 16

Linnaelanike arv Eestis 1782-1825

Linn	1782-1783	1819-1825
Tallinn	10 653	12 872
Paide	440	857
Rakvere	375	574
Haapsalu	594	647
Paldiski	211	184
Kokku Põhja- Eesti linnades	12 273	15 134
Tartu	2 421	8 499
Pärnu	1 954	4 087
Viljandi	603	951
Võru (1787)	242	797
Valga	891	451 (osal. Läti linn)
Kuressaare	1 379	1 945
Kokku Lõuna- Eesti linnades	7 490	16 730
Kokku linna- elanikke	19 763	31 864

Mõisate suurus talupoegade arvu järgi
Lõuna-Eestis 1731. aastal

Väikesed (1-149 talupoega)	- 55,5%,	neis elas 13,7% talupoegadest
Keskised (150-499)	- 29,6%,	neis elas 34,0% talupoegadest
Suured (500-999)	- 11,4%,	neis elas 30,9% talupoegadest
Ülisuured (üle 1000)	- 3,5%,	neis elas 21,4% talupoegadest

Tabel 18

Lõuna-Eesti talurahva jagunemine mõisaliikide järgi (osatähtsus %-des)

Maakond	Mõisaliik											
	1723 - 1724*				1751				1816			
	Era-	Kroonu-	Kiriku-	Linna-	Era-	Kroonu-	Kiriku-	Linna-	Era-	Kroonu-	Kiriku-	Linna-
Tartumaa	67,4	30,7	0,8	1,1	73,9	23,5	1,3	1,3	83,2	13,9	1,3	1,6
Võrumaa	64,4	34,5	1,1	-	73,3	25,2	1,5	-	86,3	12,1	1,6	-
Viljandimaa	51,4	47,0	1,6	-	62,5	35,7	1,8	-	75,3	21,3	2,3	1,1
Pärnumaa	43,9	49,2	1,8	5,1	51,4	41,6	2,1	4,9	59,6	31,2	2,1	7,1
Saaremaa *	30,8	65,2	2,8	1,2	36,8	59,5	3,0	0,7	36,9	58,8	3,7	0,6
Keskmiselt	56,9	40,7	1,4	1,0	65,9	32,2	1,7	1,0	71,8	24,4	2,0	1,8

Tallinna rahasüsteem XIII-XIV sajandil

1 mark = 8 ööri = 24 öörtuigit ehk artiqit = 288

1 öör = 3 artigit = 36 penni

1 artig = 12 penni

Lüübeki ja Ojamaa rahaarvestus segunes aja jooksul paralleelse kasutamise tõttu ning kujunes järgmiseks:

1 Riia mark = 48 ööri = 36 killingit = 144 öörtuigit ehk
artiqit = 432 Lüübeki penni ehk 1728 Liivimaa penni

1 öör = 3 artigit = 9 Lüübeki penni = 36 Liivimaa penni

1 artig = 3 Lüübeki penni = 12 Liivimaa penni

Esimesed kirjalikud andmed müntide loomisest pärinevd 1265. aastast. Viimased Tallinnas löödud mündid pärinevad 1681. aastast.

Endised mõõdud ja kaalud

4. juuni 1842. a. seadusega kehtestati Venemaal ühised mõõdud.

Pikkusmõõdud

1 arssin = 16 verssokit = 28 tolli = 71,12 cm

1 jalg = 12 tolli = 30,48 cm

1 küünar = 12 verssokit = 21 tolli = 53,34 cm

1 penikoorem = 7 versta = 7,4675 km

1 süld = 3 arssinat = 4 küünart = 7 jalga = 213,36 cm

(1 rootsi süld = 6 jalga)

1 toll = 10 liini = 254 mm

1 verssok = 44,45 mm

1 verst = 500 sülda = 1066.8 m

Pinnamõõdud

1 morgen (sks.) = hëlmas eri maadel 2500-13200 m²: Eestis
2550 m²

1 ruutverst = 104,5 tiinu (tessatini) = 113,8 ha

1 tiin (tessatin) = 6 tallinna vakamaad = 2,94 riia vakamaad
= 2400 ruutsülda = 1,0925 ha
1 tündrimaa = 16 000 ruutküünart (kulus üks tünder seemne-
vilja)

Mahu- ja sõnesmõõdud

1 kautsüld = 9,713 kuupmeetrit (nn. metsasülla puhul, mida
kasutati ka puidumaterjalide laoplatesidel, arvestati
kautsüld suuremana, n.ö. varuga puidu kuivatamiseks, nimelt
7x7x8 jalga)
1 setvert = 8 setvertikku = 209,91 liitrit (1 setvert rukist
= 360 naela = 147 kg; 1 setvert otri = 300 naela =
= 123 kg)
1 sälitis¹ (last) vilja = 24 tündrit = 3188 liitrit
1 sälitis soola = 18 tündrit
1 tünder = 2 riia vakka = 3 tallinna vakka = 12 külimittu =
= 132,83 liitrit (1 tünder soola = ca 10 puuda, 1
tünder head rukist = ca 5,4 puuda)

Vedelikumõõdud

1 oxhoft (oksaam, s.t. härja-aam) = 180 toopi = ca 195
liitrit
1 paug = 10 toopi (alates 1818. aastast) = 12,30 liitrit
1 toop = 1,23 liitrit
1 vaat (aam) = 4 ankrut = 12 pange = 120 toopi (alates 1818.
aastast varasemal ajal 120 riia toopi või 130
tallinna toopi)
1 suur vaat = 40 pange = 49,20 liitrit

Raskusmõõdud

1 kaal = 10 puuda = 20 leisikat = 163,8 kg
1 kg = 2442 naela = 1000 g
1 leisikas = 20 naela = 8,19 kg

1.Mõiste "sälitis" ehk "last" vastab ilmselt omal ajal laevade
laadimisel ja lossimisel veopaatide mahutavusele.

- 1 lood = 3 solotnikku = 409,51 g
- 1 nael = 32 loodi = 96 solotnikku = 409,51 g
- 1 puud = 40 naela = 16,38 kg
- 1 solotnik = 7 $\frac{1}{96}$ naela = u. 426 g
- 1 sälitis = 12 kaalu = 120 puuda

Tükimõõdud

Kalev

- 1 kangas toorkalevit = 40 arssinat (kanga laius vähemalt 30 verssookit, 4/4)
- 1 kangas valmiskalevit = 28-30 arssinat
- 1 kangas värvilist kalevit = 20 arssinat
- 1 sokk (schock) = 60 küünart

Klaas

- 1 sokk = 60 klaaseset
- 1 kast = 10 sidet = 120 ruutu e. talevit (XIX sajandi algul arvatavasti 20 x 16 toeli e. 50 x 40 cm, seega kast umbkaudu 24 ruutmeetrit hilisema 20 ruutmeetri asemel; klaas oli aga õhem ja kergem - XIX sajandi algul kaalus kast klaasi 200 naela e. 82 kg)

Faber

- 1 pall = 10 riisi = 4800 poognat
- 1 raamat = 24 (resp. 25) poognat
- 1 riis = 24 raamatut = 480 poognat (harilik trükipaber 30x18 tolli). Arvestuse lihtsustamiseks hakati hiljem trükipaberit lugema 500 poognat riisi ja 1000 poognat nn. uude riisi.

Puit

- 1 laevatäis laudu = 2280 laud (1778. aastal Narvas)
- 1 suursada laudu = 24 väikesada = 48 sokki = 2880 tükki
- 1 sälitis laudu = 126 lauda
- 1 väikesada = 120 lauda

Puuvill

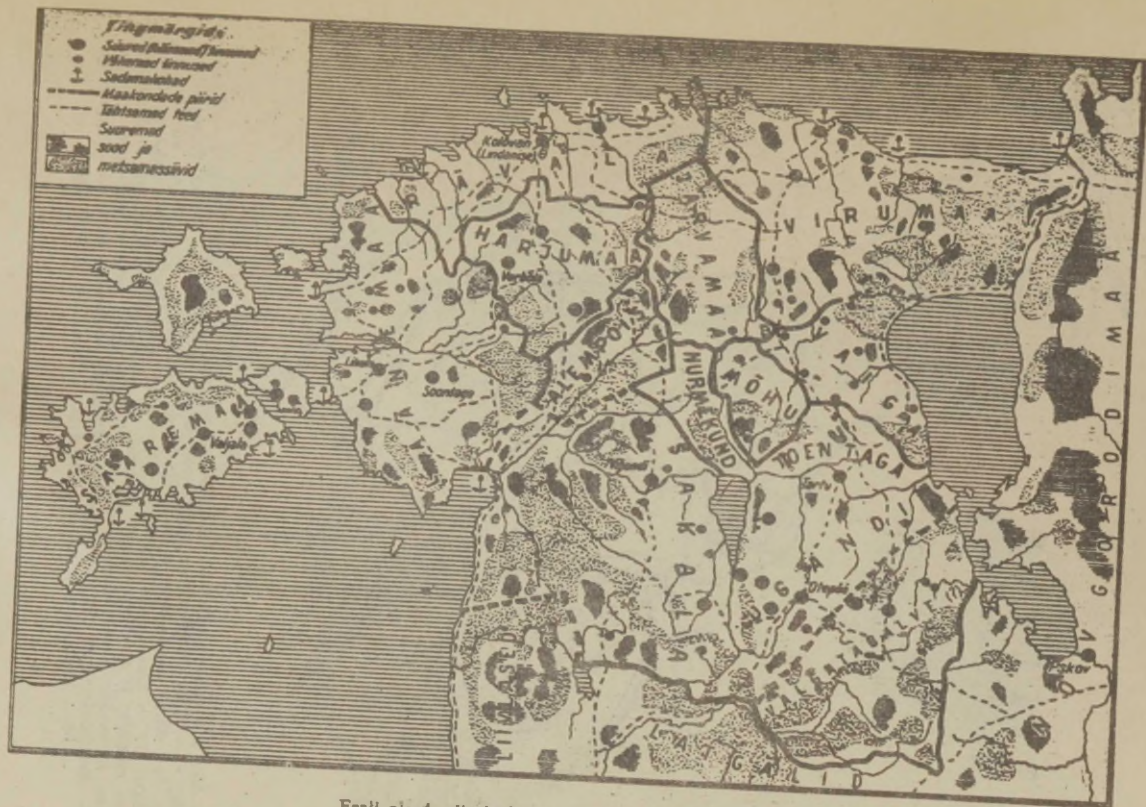
- 1 pall = 226,7 kg (Ameerika puuvill)

Isement

- 1 tünn = 168-170 kg (10 puuda + varisemise reserv).

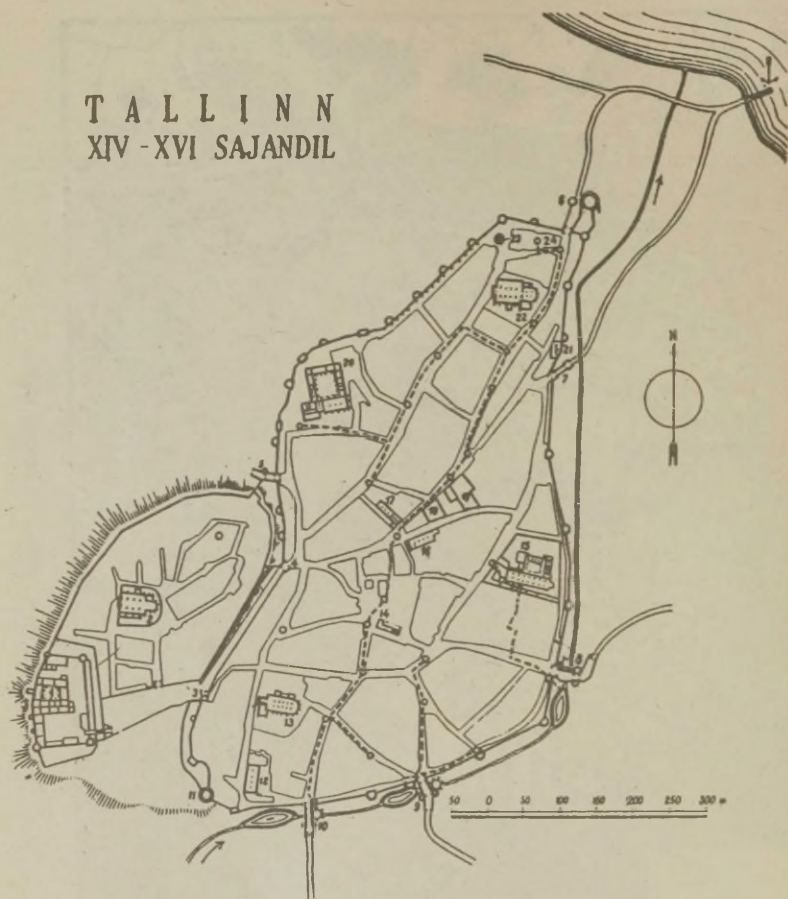
Ida-slaavi hõimud ja nende naabrid IX sajandil.

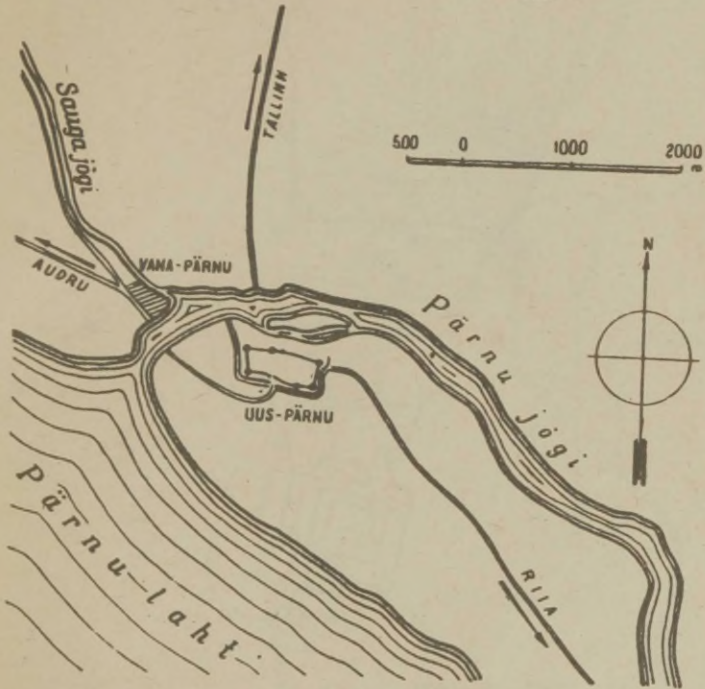
Eesti ala territoriaalne jaotus XIII sajandi algul

TALLINN

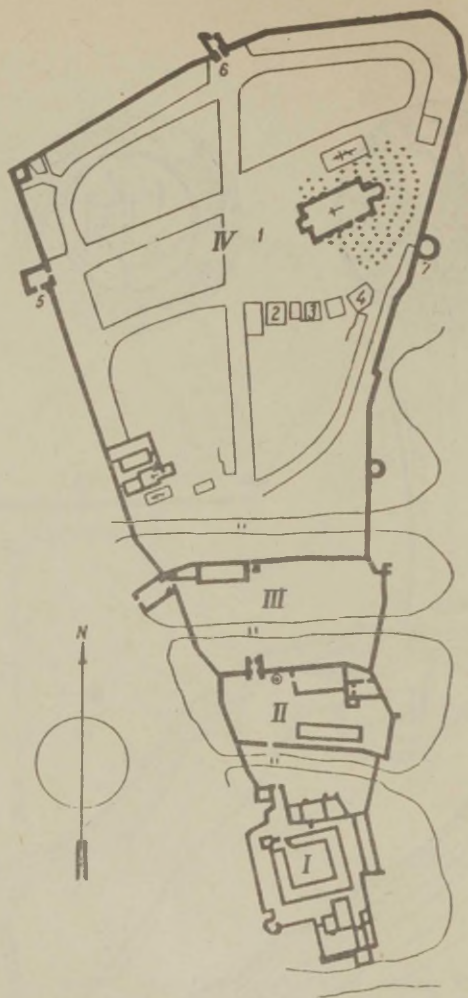
XIV - XVI SAJANDIL

- 1 — loss; 2 — Toomkirik; 3 — Lühikese jala värav; 4 — Pika jala värav; 5 — Nunne värav; 6 — Suur Rannavärav Paksu Margareeta torniga; 7 — Väike Rannavärav; 8 — Viru värav vesiveskiga; 9 — Karja värav vesiveskiga; 10 — Harju värav vesiveskiga; 11 — Kiek in de Kōki torn; 12 — Uue seegi kirik; 13 — Niguliste kirik; 14 — raekoda; 15 — Dominiklaste klooster; 16 — Pühavaimu kirik; 17 — Suurgildi hoone; 18 — Kanuti gildi hoone; 19 — Mustapeade hoone koos Oleviste gildi saaliga; 20 — Nalstsi-stertslaste klooster; 21 — Vene kirik; 22 — Oleviste kirik; 23 — hobuveski; 24 — linna veevärk avalike kaevudega, ehitatud XV sajandi algul.

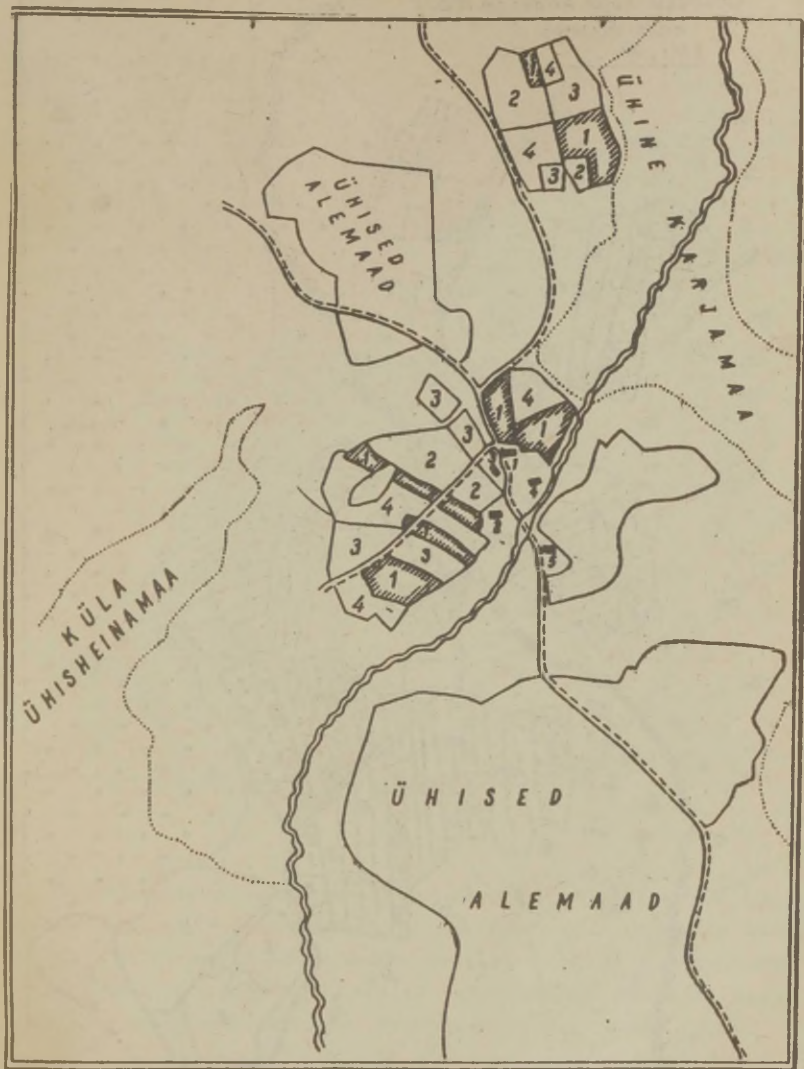

Pärnu ja Vana-Pärnu XV—XVI saj. Ulal vasakul Vana-Pärnu, paremal Uus-Pärnu vapp.

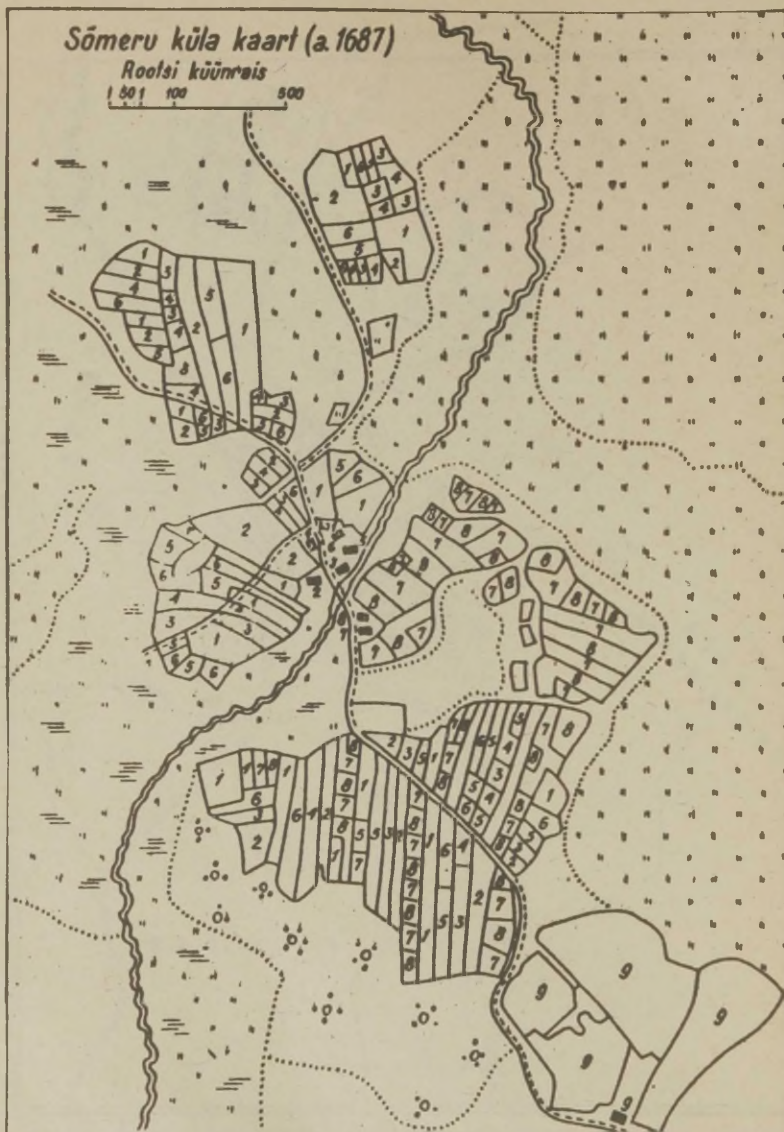

Viljandi 1599. aastal.

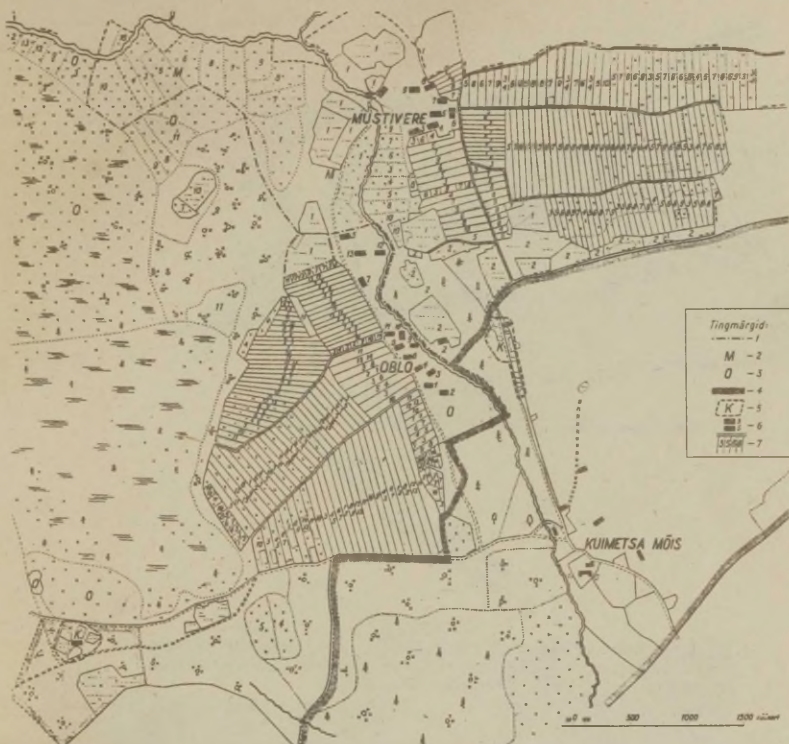
- I — linnus; II — esimene eeslinnus; III —
 teine eeslinnus; IV — linn; 1 — turg;
 2 — raekoda; 3 — haigla; 4 — kool;
 5 — Riia värav; 6 — Tartu värav;
 7 — Moskva värav (kinni müüritud).

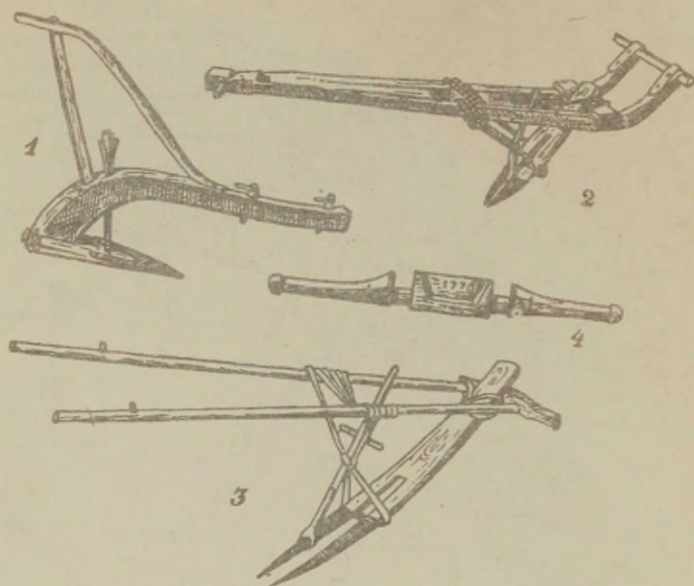
Sõmeru küla maad XIII sajandil. Rekonstruksiooni katse XVII sajandi kaardi järgi. Number 1-ga märgitud pere põllulapid on viirutatud.

Külaväljad XVI sajandil (Sõmeru küla XVII saj. kaardi järgi).
 Numbrid põllulappide juures osutavad taludele, kellele need kuulusid.
 Rootsi künar võrdub umbes 64 sm.

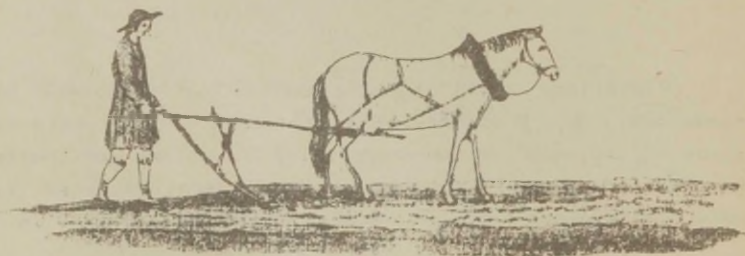

külaväljade skeem XVII sajandil: 1 - Mustivere küla maade piir; 2 - Mustivere küla maa-alad; 3 - Oblaküla maa-alad; 4 - Kuimetsa mõisa maade piir; 5 - mõisa käsitöölise krundid; 6 - talud; 7 - numbrid nööriemaal osutavad taludele, kellele nad kuuluvad. Rootsi küünar on umbes 64 cm.

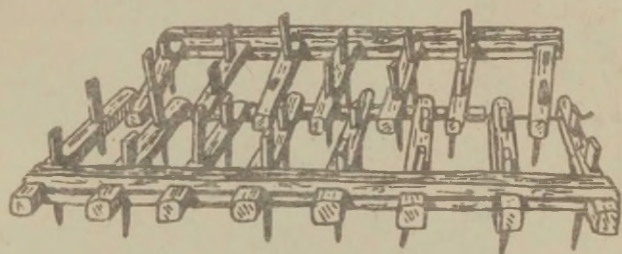

Adratüübid.

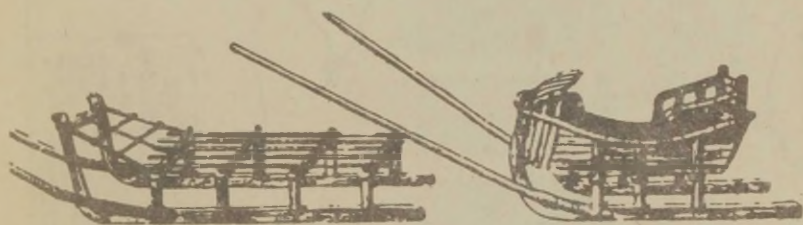
- 1 — vannasader härjapaarile (Saaremaalt); 2 — harkader härjapaarile (Põhja-Eestist); 3 — harkader ühele hobusele (Lõuna-Eestist); 4 — härjaike ühele härjale.

Talumees kündmas. Seda tüüpi ader oli kasutamisel Lõuna-Eestis. De Bray järgi.

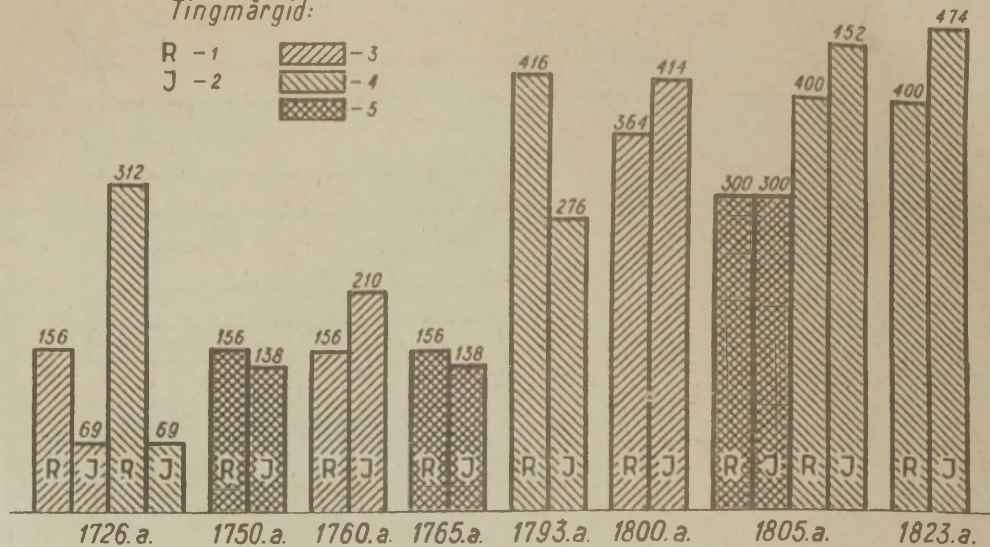
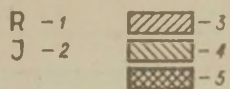
Pakk-äke.

Reed. J. Chr. Brotze kogust.

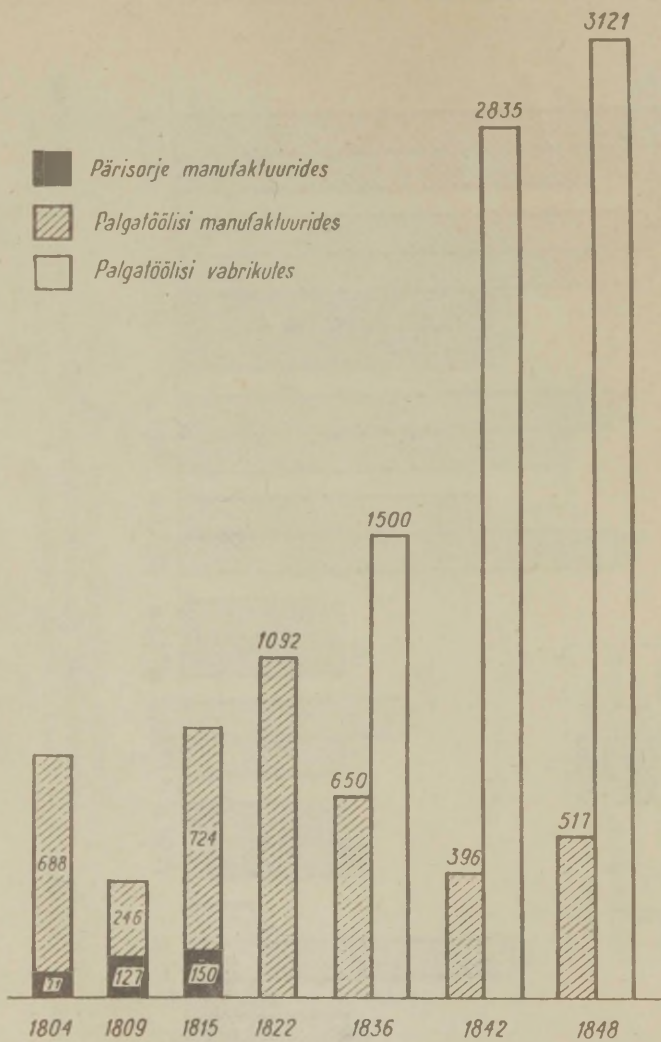

Tingmärgid:

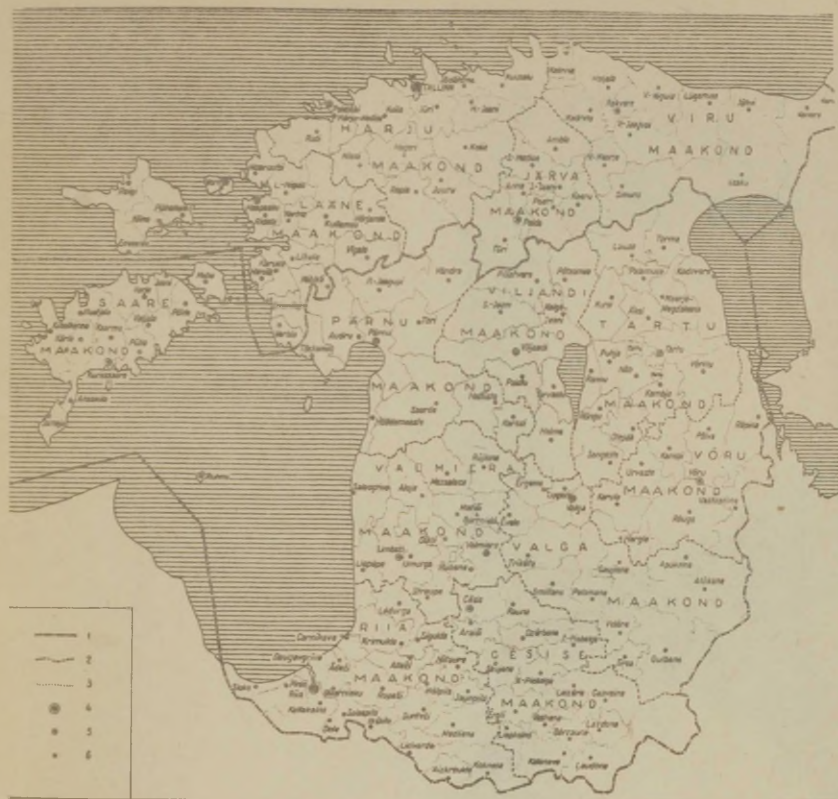

Talurahva teokoormised aastail 1726—1823.

1 — rakme- ja 2 — jalaleopäevade arv poole adramaa suuruses talus; 3 — Maidla mõisas Virumaal; 4 — Pürisalu mõisas Läänemaal; 5 — Sagadi mõisas Virumaal.

Töölise arv tööstuslikes ettevõtetes Eestis XIX saj. esimesel poolel.

Eesti- ja Liivimaa XIX sajandi esimesel poolel: 1 - kubermangude piirid; 2 - maakondade piirid; 3 - kihelkondade piirid; 4 - kubermangulinna; 5 - maakonnalinna; 6 - kihelkonnakeskus.

Valner Krinal
EESTI MAJANDUSAJALUGU
Oppevahend majandusteaduskonna I kursuse üliõpilastele
Tartu Ülikool
EE2400 Tartu, Ülikooli 18
Vastutav toimetaja E. Tomson
Korrektor L. Jago
11,64,12,5.T.619.600
TÜ trükikoda. EE2400 Tartu, Tiigi 78